

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
Міжкафедральна лабораторія славістично-методологічних студій
Кафедра теорії літератури і порівняльного літературознавства

STUDIA METHODOLOGICA
Випуск 26

Альманах видається з 1993 року

Тернопіль
2009

Редакційна колегія:

д.філол.н., проф. Олег Лещак (головний редактор)
д.філол.н., проф. Роман Гром'як
д.філол.н., проф. Ольга Куца
д.філол.н., проф. Оксана Веретюк
д.філол.н., проф. Олександр Готов
д.філол.н., проф. Михайло Лабащук
к.філол.н., доц. Ігор Папуша
к.філол.н., доц. Юрій Ситько
к.філол.н., ас. Юрій Завадський (відповідальний редактор)

Науково-редакційна рада:

Зд.Є. Адамчик, М. Брагасюк, Д. Затонський, Е. Касперський, В. Кравець, Н. Мазепа, І. Пасько,
В. Сердюченко, С. Ткачов, М. Чаркіч, Я. Ядацький, В. Ярошовець

Альманах внесено до Переліку фахових видань
ВАК України №5 від 10.05.2000 за спеціальністю «філологія».
Публікації в альманаху визнаються фаховими
ВАК України згідно з наказом №2-01/10 від 13.12.2000 за спеціальностями
«філософія», «соціологічні та політологічні науки».
Друкується за рішенням Ученої ради ТНПУ імені Володимира Гнатюка

Рецензенти:

д.філол.н., проф. Роман Гром'як
к.філол.н., доц. Юрій Ситько

Адреса редакції

46027, Тернопіль - 27, а/с 554
Веб-сайт альманаху: www.studiamethodologica.com.ua

*Редакція не завжди поділяє погляди авторів
Матеріали друкуються мовою оригіналу*

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ, ПОЛІТОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Адам ЗАМОЙСКИЙ РЕЛЕВАНТНОСТЬ ИСТОЧНИКОВ ЕВРОПЕЙСКОЙ САМОТОЖДЕСТВЕННОСТИ	5
Евгений КУЗЬМОВИЧ К УТОЧНЕНИЮ ПОНЯТИЯ «ПРАВОВОЙ НИГИЛИЗМ»	11
Michał ŁUCZYŃSKI NAUKOWE I POZANAUKOWE UWARUNKOWANIA DYSKURSU NA TEMAT POGAŃSTWA SŁOWIAŃSKIEGO	15
Валерия МЕЛЬНИК ИНДИВИДУАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА В ФИЛОСОФИИ ОБРАЗОВАНИЯ	20
О. ПРОКОПЕНКО ВПЛИВ ВІЗУАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ НА КУЛЬТУРУ МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: ЕСТЕТИЧНИЙ АСПЕКТ	25
Марія РИЖКОВА СТАТУС ЖІНКИ У СУСПІЛЬСТВІ ТА ЖІНОЧА ОСВІТА У ХІХ СТОЛІТТІ	27
Ольга РОВЕНЧАК, Вікторія ВОЛОДЬКО ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ	31
Рышард СТЕФАНЬСКИ НАЦИОНАЛИЗМ КАК КВАЗИ-РЕЛИГИЯ	45
Валерій СТОЯНОВ ОСОБИСТІСНЕ ТА СУСПІЛЬНЕ В КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ПІДХОДІ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	51
Галина ЧИРІКОВА МІСЦЕ РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ У НІМЕЦЬКІЙ СІМ'Ї	55

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Олена АБРАМІЧЕВА, Володимир ГЛУЩЕНКО МОЛОДОГРАМАТИКИ: ШКОЛА ЧИ НАПРЯМ?	60
Михайло БАКАЛІНСЬКИЙ МІЖСОЦІОЛЕКТНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ У СОЦІОЛЕКТІ ІТАЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ МАФІЇ В КОНТЕКСТІ СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ	66
Яна ЖОВНІРЕНКО УКРАЇНСЬКА МОВА НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ	72
Михаил ЛАБАЩУК СОЦИОЛЕКТНЫЙ АСПЕКТ СЕМАНТИКИ	75
Наталья МАТОРИНА АКТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ (ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)	79
Ольга МИХАЙЛЕНКО АСИМІЛЯЦІЯ АНГЛІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	85
Анна ОНИКИЕНКО, Людмила ВАКАРЮК ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С СОМАТИЧЕСКИМИ КОМПОНЕНТАМИ В ЛОКАТИВНОМ УПОТРЕБЛЕНИИ	88
Поліна ЧУЧА ФРЕЙМОВІ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ЗНАЧЕНЬ У ФРАНЦУЗЬКИХ НЕМЕТАФОРІЧНИХ КОМПОЗИТАХ	93
Наталья ЯРОШЕНКО ЯЗЫКОВАЯ ИГРА В ЗАГОЛОВКАХ	99

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Юлія БАБИЧ <i>К ВОПРОСУ О РОЛИ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ РУССКОЙ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА</i>	103
Ольга БЛАШКІВ <i>ОСОБЛИВОСТІ СЛОВЕСНОГО ІНСТРУМЕНТУВАННЯ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ</i> <i>О. ОЛЕСЯ ТА В. Б. ЄЙТСА</i>	106
Іван БОЙЧУК <i>ДВОВЕКТОРНІСТЬ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ІВАНА АНДРУСЯКА (НА ОСНОВІ ПОЕТИЧНОЇ ЗБІРКИ „ДЕПРЕСИВНИЙ СИНДРОМ“)</i>	112
Вікторія КРИМОВА <i>ЕТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ЦИКЛУ Ю. ПОЛЯКОВА «ВОЗВРАЩЕНИЕ БЛУДНОГО МУЖА», «ЗАМЫСЛИЛ Я ПОБЕГ...» І «ГРИБНОЙ ЦАРЬ»</i>	115
Лідія МАЦЕВКО-БЕКЕРСЬКА <i>КАТЕГОРІЯ ТОЧКИ ЗОРУ В ПОЗИЦІОНУВАННІ ГЕТЕРОДІЄГЕТИЧНОГО НАРАТОРА</i>	118
Олена СТАВНИЧА <i>КАТЕГОРІЇ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ В СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЇ ЛІТЕРАТУРИ</i>	122
Анна СТЕПАНОВА <i>ЛЮДИНА І МІСТО: КОНЦЕПТИ ЕСТЕТИЧНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ 20-30-Х РР. XX СТ.</i>	132
Андрій ЦЯПА <i>ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ АФЕКТ ЧИТАЧА: ЗЕМЛЕТРУС КЛЯЙСТА</i>	137
Фелікс ШТЕЙНБУК <i>ТІЛЕСНО-МІМЕТИЧНИЙ МЕТОД АНАЛІЗУ ХУДОЖНИХ ТВОРІВ У КОНТЕКСТІ АНАЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ЛІТЕРАТУРИ</i>	140

SAPIENTI SAT

Олег ЛЕЩАК <i>ТРИ ЦИТАТЫ ИЗ ОЧЕРКА НАУКИ О ЯЗЫКЕ НИКОЛАЯ КРУШЕВСКОГО (КАЗАНЬ, 1883)</i>	146
Анатолій ТКАЧЕНКО <i>ОЙ У ПОЛІ ВЕРБАЛІЗАЦІЯ, А ПІД НЕЮ – ГЛОБАЛІЗАЦІЯ</i>	148

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Jaroslaw WIERZBIŃSKI <i>MODELE KOMUNIKACYJNE Z PARENTEŻĄ W TEKŚCIE LITERACKIM (Tatiana Kwiatkowska. Функции вводных и вставных конструкций в художественном повествовании (на материале романа Н.С. Лескова «На ножжах») // Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach nr 2472/ - Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2007. - 128 s.)</i>	154
Ігор ПАПУША <i>ЩО ВИДНО У ДЗЕРКАЛІ НАРАТОЛОГІЇ? (Мацевко-Бекерська Л. Українська мала проза кінця XIX - початку XX століття у дзеркалі наратології. - Львів: Сплайн, 2008. - 408 с. Наклад 300 прим. ISBN 978-966-663-224-4)</i>	158
УМОВИ ПРИЙОМУ МАТЕРІАЛІВ ДО АЛЬМАНАХУ	160

ФІЛОСОФСЬКІ, ПОЛІТОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Адам ЗАМОЙСКИЙ

© 2009

РЕЛЕВАНТНОСТЬ ИСТОЧНИКОВ ЕВРОПЕЙСКОЙ САМОТОЖДЕСТВЕННОСТИ

Суть самотождественности заключается в том, что она, для того чтобы быть таковой, основывается лишь на самой себе¹. Европейской самотождественности должны быть присущи атрибуты автономности и самостоятельности. Мы попытаемся их описать.

1. Европа – сомнительная этимология.

Название нашего континента и одновременно нашей цивилизации происходит из греческого языка². Наиболее распространенное объяснение относится к греческому прилагательному *eurus* – что обозначает «широкий», а также к существительному *ops*, что в свою очередь значит «глаз», «лицо», «видение». Отсюда именно происходит «*Zeus euriope*» – «всевидящий Зевс». Слово *Euriope* в женском роде относилось бы к женщине с красивым лицом, большими глазами, и обаятельным взглядом. Этого рода этимология, скорее всего, неудовлетворительна. Однако существует и другая – кажется более вероятная гипотеза. Она говорит об аккадском происхождении слов «Азия» и «Европа». На этом, восточносемитском языке, функционировавшем на территории Южной Месопотамии до IV столетия до н. э. слово *asu* обозначало «появляться», а *erebu* – «входить». Итак «*Asu*» было связано с местом, где появляется солнце («восток»), а *erebu* – с местом заката солнца. Вдобавок к этому, в ассирийском языке (одном из главных, рядом со староаккадским и вавилонским, диалектов аккадского языка), которым пользовались в северной Месопотамии, функционировало слово *Ereb*, которое обозначало то же самое, что «Запад/Закат». Итак, «Европа» обозначало край заходящего солнца или просто «Запад»³.

2. Легенда о Европе.

Другие объяснения, касающиеся нашего континента, отсылают нас прямо к греческой мифологии. Существует миф о дочери финикийского царя Агенора, Европе, ставшей предметом одной из ценнейших легенд античного мира. Она является матерью царя Крита – Миноса и, следовательно, праматерью старейшей средиземноморской цивилизации.

В поэме о похищении Европы, авторство которой приписывают Мосху из Сиракуз, но прежде всего в «Метаморфозах», римского поэта Овидия, она была увековечена в образе невинной принцессы, похищенной и соблазненной Зевсом, принявшим вид белоснежного быка⁴.

Этот бык был воплощенная покладистость – сначала ничто не указывало на его коварные намерения. Он разрешал кормить себя цветами, дал повесить венок на своих рогах, а даже сесть на

¹ F. Gołembski, *Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne)*, [в:] *Tożsamość europejska*, praca zbiorowa pod red. F. Gołembskiego, Biblioteka Europejska Nr 1, Uniwersytet Warszawski Instytut Nauk Politycznych, Zakład Instytucji Europejskich, Warszawa 2005, с. 14. По этой теме см. также работы Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

² Слово «европа» в греческом языке обозначало *черная вода* (euros). Гомер использовал это название для определения территории северной Греции, Геродот, в свою очередь, для определения территории на север от Греции.

³ J. B. Duroselle, *Europa. Historia narodów*, HORYZONT Grupa Wyd. Bertelsmann Media, Warszawa 2002, с. 19.

⁴ N. Davies, *Europa – rozprawa historyka z historyą*, Wyd. Znak, Kraków 1999, с. 20.

него. Но когда это уже произошло, он медленным шагом оставил азиатское побережье и поплыл на запад⁵.

По прибытии на Крит, Зевс и Европа сошлись в любовном порыве, вследствие которой Европа родила ему сыновей: Миноса и Радаманта (часть мифической традиции добавляет еще Сарпедона). Там же Европа вышла замуж за критского царя Астерия, который и воспитал ее сыновей. Братья жили в розни. По Аполлодору из Афин, сыновья поссорились из-за красивого парня (вероятнее всего, сына Аполлона – Милета, позднейшего основателя города Милет, или сына Зевса – Атимния) вследствие чего разразилась война между братьями. В гражданской войне победил Минос, братья вынуждены были эмигрировать⁶.

Конечно, не все античные люди поверили этой легенде. Геродот (историк, произведения которого датируются на V в. до н. э.), например, считает, что похищение Европы было лишь одним из инцидентов, какие происходили во время постоянных войн, начинавшихся из-за похищения друг у друга женщин (ср. Геродот, *История*, кн. I и II)⁷.

Сведения, содержащиеся в мифе, можно рационализировать. Несомненно, Зевс увозя принцессу с побережья Финикии (края на восточном побережье Средиземного моря, сейчас – территория Ливана и, частично, Сирии) на Крит, перенес достижения цивилизации Востока на территорию младших колоний, находившихся на островах Эгейского моря. Добавим, что Финикия находилась в зоне влияния египетских фараонов. Итак, путешествие Европы можно объяснить как мифологический союз Египта с Грецией. В результате этого брату Европы – Кадмосу, который путешествовал по миру в поисках сестры, приписывается введение алфавита в Греции. Его история свидетельствует о том, что начала письменности и литературы следует искать в Азии⁸.

По мнению Сигизмунда Кубяка, греки приняли алфавит в 850-750 гг. до н. э. Поскольку в буквенном финикийском алфавите не было знаков для обозначения гласных (играющих существенную роль в группе индоевропейских языков), греки создали для них отдельные знаки⁹.

Важным последствием похищения Европы было возникновение цивилизации, получившей название от имени сына Европы и Астерия (Зевса) минойской.

3. Генезис Европы. Минойская цивилизация.¹⁰

Существование государства Миноса принадлежит, как можно было бы подумать, не только к сфере греческих мифов и легенд. Гомер называет Миноса «наперсником великого Зевса»; величайший историк древности Фукидид сообщает, что, благодаря своему флоту, Минос впервые установил власть на Эгейском море и завладел Кикладами; Платон рассказывает о большой дани, которую приходилось платить жителям Аттики (на что указывает историческое ядро мифа о Тесее, Минотавре, лабиринте и нити Ариадны); Аристотель же объясняет талласократию (власть на море) Миноса удобным географическим расположением Крита.

Минойская цивилизация просуществовала в 2600-1100 гг. до н. э., т.е. свыше 1500 лет. Вершиной ее развития являются XVIII-XVI вв. до н. э.

Артур Эванс – британский антрополог и археолог, открыватель и наиболее известный исследователь дворца в Кноссе, на основании классификации керамики разделил минойскую эпоху на три периода: «раннеминойский», «среднеминойский», «позднеминойский». Однако,

⁵ P. Kunciewicz, *Legenda Europy*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA., Warszawa 2005, с. 17.

⁶ Z. Kubiak, *Mitologia Greków i Rzymian*, Świat Książki, Warszawa 2003, с. 369-370.

⁷ Могло случится и так, что группа Финикийцев из Тира (сейчас в южном Ливане) похитила Ио – дочь царя Аргоса и поэтому группа Греков из Крита отправилась в Финикию и там похитила Европу – дочь царя Тира.

⁸ Кадмосу поклонялись как основателю города Фивы в Беотии (где родились Дионисий и Геракл) и тому, который привез в Грецию финикийский алфавит (фонетический алфавит, состоявший только из обозначений согласных звуков, был создан на основании ранее возникших иероглифов, как и его сосед – староеврейский язык; он известен в своей основной форме периода до 1200 г. до н. э.). Старогреческий алфавит возник путем прибавления к шестнадцати финикийским обозначениям согласных пяти обозначений гласных звуков. Со временем он стал ядром, из которого выросли основные системы письма на европейском континенте: новогреческое, этрусское, латинское письма, глаголица и кириллица.

⁹ Z. Kubiak, *Dzieje Greków i Rzymian*, Świat Książki, Warszawa 2003, с. 34.

¹⁰ По этой теме см. S. Łogiadu-Platonos, *Knossos. Pałac Minosa. Cywilizacja minojska*, Mathioulakis & Co., Ateny, b.d.w. oraz H. G. Wunderlich, *Tajemnica Krety. Dokąd byk porwał Europę, czyli o korzeniach kultury europejskiej*, Universitas, Kraków 2003.

общепринятой считается периодизация, проведенная современным знатоком в области минойской цивилизации – Николаосом Платоном, которая учитывает крупные катаклизмы, обрушившиеся на главные центры минойской цивилизации. В ней говорится о следующих периодах: Додворцовом периоде (2600-1900 гг. до н. э.), Раннедворцовом периоде (1900-1700 гг. до н. э.), Новодворцовом периоде (1700-1350 гг. до н. э.), Последдворцовом периоде (1350-1100 гг. до н. э.), а также периоде субминойском (1100-1000 гг. до н. э.)

О минойской культуре до сих пор мало сведений. Ее письмо в значительной степени до сих пор нам непонятно (линейное письмо А). Минойский Крит поддерживал контакты с Египтом, Ближним Востоком и Кипром. Раскопаны остатки больших зданий с канализацией, с сотнями помещений, размещенных на нескольких этажах, с главным дворцовым центром Кносса во главе, в котором в лучшие годы существования, могло находиться около 1500 помещений, площадью в 22 тыс. кв. метров. Можно без преувеличения сказать – это настоящий лабиринт.¹¹ Дворцовые центры выполняли, вероятнее всего, административные, экономические и сакральные функции.

Конец минойской цивилизации связан с огромной катастрофой – извержением вулкана Каймени на острове Тира в 110 км. от Крита (в настоящее время этот остров известен под названием Санторин)¹².

Точную дату извержения Тире определили при помощи дендрохронологии¹³. Происходящие из 1628 г. до н. э. широкие годовые кольца деревьев на большом пространстве, от района калифорнийских сосен до района дубов в болотах Ирландии, указывают на начало задержки роста. На северном полушарии должно было произойти резкое падение температуры – вероятнее всего, вследствие «эффекта занавеса», возникшего из-за вулканической пыли, которая появилась в стратосфере. Стихийное бедствие в мировых масштабах, происшедшее в это время (1645г. до н. э. ± 20 лет) подтверждает также анализ серных отложений в ледниковых слоях на Гренландии¹⁴. Остаются, конечно, научные сомнения, но 1628 г. до н. э., по всей вероятности, является «лучшей из существующих гипотез»¹⁵.

4. Материальное измерение источников европейской самоидентификации

По мнению Францишка Голембского, идея европейскости «должна, в первую очередь, опираться на материальное измерение, каковым является конкретное географическое пространство»¹⁶. Европа, в качестве места, является пространством, на котором происходят многочисленные культуротворческие процессы, формируются системы ценностей. Она является местом развития идей¹⁷.

Европейцы могут также формировать общую самоидентификацию, опираясь на еще один натуральный источник, существование которого отрицать невозможно. Стоит посмотреть на европейскую самоидентификацию сквозь призму генетического родства. Оказывается, что мы имеем дело с далеко идущей гомогенностью населения, живущего на территории Европы. Доказательства того, что источником нашей общей идентификации может быть наша ДНК, дают исследования проф. Брайана Сайкса – преподавателя генетики в Оксфордском университете, мирового авторитета в области выделения ДНК из костей датирующихся на несколько сот тыс. лет.

В 1994 г. проф. Брайана Сайкса попросили исследовать человеческие останки, найденные в Альпах. Скоро весь мир облетела новость об открытии более 5 тыс. лет. Ученых заинтересовал факт того, что Брайан Сайкс пользовался приборами, дающими возможность указать на генетических потомков т.н. «ледового человека», живущих сегодня в Великобритании¹⁸.

«Ледовый человек», обнаружен 19 сентября 1991 г. в Эцтальских Альпах (на австрийско-итальянском пограничье), является одной из старейших и лучше всего сохранившихся мумий

¹¹ Кроме Кносса, к «дворцовым» центрам принадлежат Фест, Малья и Закрос.

¹² M. Landau, *Kreta pogrzebana*, „Gazeta wyborcza” 29-30 listopada 2003, с. 10.

¹³ См. А. Holdys, *Oliwka zmienia historie*, „Gazeta wyborcza” № 100.5108, Piątek 28 kwietnia 2006, с. 29.

¹⁴ Последние результаты радиохронологических исследований, проведенных на самом Тире, также указывают на то, что извержение произошло, как минимум, на сто лет раньше, чем в начале предполагалось.

¹⁵ G. Cadogan, *A Theory That Could Change History*, „Financial Times”, 9 września 1989, по: N. Davies, Указ. соч., с. 125.

¹⁶ F. Golembski, Указ. соч. с. 44.

¹⁷ Там же, с. 38.

¹⁸ См. В. Sykes, *Siedem matek Europy*, Wydawnictwo Amber, Warszawa 2002, с. 13-26.

Европы. Отци – как его стали ласково называть – был совершенно случайно найден немецкими супругами Гельмутом и Эрикой Симон, любителями-альпинистами на высоте 3210 м н. у. м.. Первоначально они предполагали, что нашли останки одного из многочисленных туристов, погибших в горах. Проблема, однако, была в том, что у этого туриста были медный топор и кремневый кинжал. Оказалось, что «ледовый человек» старше даже, чем египетские мумии. Этот мужчина жил около 5300 лет назад на закате неолита. В 1992 г. археологи нашли целый ряд других предметов его снаряжения. Оказалось, что он взял с собой в поход в горы также лук и колчан со стрелами. У него была также котомка с едой (в частности козье и оленье мясо и сушеные плоды терновника), а также два сосуда из березовой коры, и притороченный к поясу мешочек с орудиями, служащими для разведения огня (трут, кусочки кремня и специальное орудие из рога). Одет он был в набедренную повязку, теплые кожаные гамашы, куртку из козьей и оленьей шкуры, плащ-накидку из травы и лыка, а также шапку из меха бурого медведя. На ногах у него была кожаная обувь, выстеленная для утепления сухой травой. Благодаря такому снаряжению археологи узнали не только как одевались в неолите, но и каким образом изготавливали оружие, орудие труда, плели подстилку, шили шапки, обувь¹⁹.

До сих пор нет однозначного ответа на вопрос, кем был Отци. В разных гипотезах он бывал и бандитом, и торговцем кремнем, и воином, а даже шаманом. Наконечник стрелы, который вонзился в его спину (он был обнаружен на основе рентгеновских снимков в 2001 г.) указывает на то, что «ледовый человек» скорее всего умер не своей смертью. Останки Отци попали в итальянский музей в Больцано, где хранятся в специальном помещении, построенном за 400 тыс. евро. В нем поддерживается постоянная температура (-6,12 гр. по Цельсию) и влажность (99,42%), благодаря чему мумия весом в 14 кг теряет вследствие засыхания лишь 5 г. в месяц²⁰.

Профессор Брайан Сайкс во время своих исследований применил необыкновенный антропологический прибор – анализ митохондриальной ДНК. Он совместил новейшие открытия биохимии, генетики с антропологическими, археологическими знаниями.

Анализу была подвергнута ДНК, содержащаяся в митохондриях – клеточных органоидах, в которых пищевые вещества превращаются в энергию, используемую клеткой.

В противоположность ядерной ДНК, которую образуют связи длинных волокон, состоящих из покрытой белком двойной спирали, митохондриальная ДНК состоит из маленьких двухцепочных кольцевых молекул. Насколько ядерная ДНК кодирует приблизительно 30-50 тыс. генов, настолько митохондриальная ДНК содержит лишь 37 генов. Митохондриальный геном братьев и сестер более похож друг на друга, так как содержащиеся в нем гены подвержены мутации лишь в пределах одного поколения. Степень сходства последовательно уменьшается, когда мы переходим в генеалогии от двоюродных братьев, имеющих общую бабушку, к троюродным братьям, которые в родстве благодаря лишь прабабушке и т.д. Чем дальше мы идем в родственное прошлое, тем круг лиц, состоящих в родстве по материнской линии становится шире, так как охватывает всех живущих в настоящее время людей²¹.

Брайан Сайкс обработал тщательную генетическую карту доисторической Европы. Он определил семь регионов, где, вероятнее всего, жили праматери всех современных европейцев. По его мнению, каждый современный европеец является потомком одной из семи женщин, живущих в каменной эре.

Свыше 95% европейцев соответствует одной из семи, выделенных Сайксом, групп. Возраст групп был подсчитан при усреднении числа мутаций, обнаруженных у всех современных членов семи кланов. Это дало возможность установить, сколько раз пробили молекулярные часы²² в каждой из этих групп. Зная темп «тикания» этих часов, можно вычислить возраст каждого из кланов. Старые группы просто накопили больше изменений на протяжении тысячелетий. Молекулярные часы «пробили» большее количество раз. С другой стороны, у младших групп не

¹⁹ A. Krzemińska, *Zamrożone tajemnice*, [w:] *Cywilizacja*, Jubileuszowa kolekcja „Polityki”, Zeszyt 9, c. 148, dodatek do: „Polityka” Tygodnik Nr 17/18 (2602), 28 kwietnia – 5 maja 2007, Nr indeksu 369195.

²⁰ Там же, с. 49.

²¹ См. R.L. Cann, A.C. Willson, *Afrykański rodowód ludzkości*, [w:] *Ewolucja człowieka. NOWE SPOJRZENIE*, „Świat Nauki” WYDANIE SPECJALNE Nr 3 2003, WSiP, с. 56-63; zaktualizowane ze „Świata Nauki” nr 6/1992.

²² Понятие молекулярных часов возникло на основе наблюдений, согласно которым частота пунктирных мутаций (изменений в единичных парах нуклеотидов ДНК) во время долгих периодов настолько стабилизирована, что может служить для определения времени дивергенции линий, происходящих от общего ядра.

было столько времени, чтобы накопить много изменений и секвенции ДНК принадлежащих к ним людей имеют меньше сходств.

Семи группам был приписан возраст в пределах от 45-10 тысяч лет до настоящего времени. Данные цифры указывают на то, как много времени должно истечь, чтобы в одной секвенции появились все мутации, обнаруженные в данной группе. Одна секвенция, составляющая корень каждой из семи групп, в каждом случае принадлежала одной женщине. Таким образом, возраст, приписанный группам, означает момент в прошлом, когда жили семь конкретных женщин – матерей кланов. Их назвали: Урсула, Ксения, Елена, Вальда, Тара, Катрин, Жасмин²³. Наши корни, как видим, уходят в эпоху верхнего палеолита.

5. Символическое измерение источников европейской самоидентичности

Разумеется, нельзя говорить об европейской самоидентичности без учета общего материального поля, общего всем европейцам символического пространства, общего сознания, построенного на почве исторического опыта и культуры. Если натуральное пространство имеет относительно постоянный характер (во временном плане – например, Европа как определенная территория), то пространство в символическом измерении имеет характер динамический, изменяющийся и не совпадающий точно с натуральным пространством. По мнению вышеупомянутого Францишка Голембского «в отдельные периоды то, что можно назвать символическим европейским пространством, подвергалось часто происходящим изменениям»²⁴. Так получается, что человек, сильно воздействуя на символическое пространство, как бы его конституирует²⁵.

Каждая культура создает собственное символическое пространство (европейская культура не является здесь чем-то исключительным), опирающееся на элементы, составляющие в меру однородную, отличающуюся от других, культурную систему. Она укоренена в конкретной системе ценностей, являющейся основой для функционирования данной культуры («... символическое пространство связано главным образом с изменениями, происходящими в ценностной и культурной сферах»²⁶), благодаря чему культура достигает однородности²⁷.

Европейская самоидентичность является выражением духовного единства жителей Европы. Она основана на христианских ценностях, характеризуется любовью к свободе, а также открытостью, которая не исключает любви к собственному народу, стране или региону. Она имеет, прежде всего, **культурный характер**. Ее истоки ищут в **древней Греции**, подчеркивая значение греческой философской мысли и демократических образцов (имеется ввиду афинская и эллинская культура²⁸), а также в **древнем Риме** (республиканском и имперском) вместе с его законодательной системой.

Европейская самоидентичность имеет, несомненно, **христианские корни**. Их начала, несомненно, уходят в античный мир, с которым связано становление христианства, а также в европейское Средневековье, с которым связано развитие христианской системы ценностей (ее основой является натуральное право Фомы Аквинского, которое опирается на Десять заповедей и т.н. добродетели святого апостола Павла). Этот, существенный для образующейся европейской самоидентичности, элемент благодаря универсализации Павлом из Тарса основоположений быстро стал общей религией²⁹ (а в 392 г. – государственной религией Римской империи).

Иоанн Павел II в работе *Память и самоидентичность* (в главе 16 «Европейская родина») отмечает, что «евангелизация создала Европу, дала начало цивилизации народов и их культуре. Распространение веры на континенте способствовало созданию отдельных европейских народов, сея в них зерна культур, имеющих различные черты, но связанных общим наследием

²³ Описание среды жизни семи матерей можно найти в: В. Sykes, Указ. соч., с. 153-205 (главы: 14-21).

²⁴ F. Golemski, Указ. соч., с. 49

²⁵ Там же, с. 46.

²⁶ Там же, с. 49.

²⁷ Там же, с. 47.

²⁸ Афинский (эллинский) период является классическим периодом; когда образуется канон ценностей, характерных для греческого духа. Эллинистический период (связанный с завоеваниями Александра Македонского) – это период распространения классических ценностей в мире других культур. В результате происходит принятие «синкретической модели, опирающейся на гибридизацию многих систем ценностей» (F. Golemski, *Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne)*, [w:] *Tożsamość europejska*, Указ. соч., с. 50.).

²⁹ F. Golemski, Указ. соч., с. 51.

ценностей, укорененных в Евангелии. Таким образом развивался плюрализм национальных культур на основании ценностей, признанных на целом континенте. Так было в первом тысячелетии, и таким образом, в какой-то мере, несмотря на различия, происходило и во втором тысячелетии. Европа жила единством фундаментальных ценностей во множестве народных культур»³⁰.

Начиная свой понтификат, наследник Иоанна Павла II также подчеркнул связь Европы с христианством. Йозеф Ратцингер, выбирая имя Бенедикт XVI, прямо указал на преемственность взглядов Бенедикта Нурсийского, объявленного в 1964 г. Папой римским Павлом VI покровителем Европы³¹.

Другой, часто указываемой чертой европейской самоидентичности является **любовь к свободе**. На протяжении веков за идею свободы проливали кровь во время многочисленных восстаний и войн. В настоящее время право на свободу мысли, совести и религии гарантируют нам конституции европейских народов, а также многочисленные декларации, конвенции или законы, устанавливаемые как региональными, так и международными организациями.

Европейская самоидентичность носит **открытый характер**. Францишек Голембский отмечает, что «структура европейского символического пространства имеет много слоев, в нее входят как автономная европейская традиция, так и ценности, которые были ассимилированы европейской культурой, выходящие из культур неевропейских»³² (в качестве примера служит здесь христианство, генезис которого связан с Ближним Востоком). Жителей Европы общепринято считать открытыми на внешний мир и любопытными к другим культурам.

Существенно также то, что европейская самоидентичность не строится путем отрицания национальной или региональной самоидентичности. Европа должна быть **«однородной в многообразии»** (согласно девизу Европейского Союза, принятому 4 мая 2000 г. в Брюсселе, который – кроме флага и гимна – является одним из символов Европейского Союза). Этот девиз провозглашает создание **солидарного организма**, опирающегося на **общий ценностный мир** и одновременно на **сохранение многообразия Европы**, так чтобы каждая страна и каждый регион мог сохранить собственный, оригинальный характер, мог культивировать собственную культуру, а ее жители могли жить согласно собственному жизненному замыслу.

6. Заключение

Завершим фрагментом из публичного выступления Иоанна Павла II от 17 марта 1998 г. в Риме во время аудиенции для Парламентской Ассамблеи Совета Европы по аспектам сотрудничества с национальными парламентами: «... Европе следует восстановить свою самоидентичность. Ей следует преодолеть любое нежелание признать единство наследия и цивилизации своих обществ и наций, ибо, несмотря на то, что их разделяют физические, политические и идеологические границы, они связаны единой культурой, которая действительно объединяет все народы»³³.

Символические источники самоидентичности важнее, чем материальные. Общее культурное наследие Европы существеннее, чем источники генетические.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bokszański Z., *Tożsamości zbiorowe*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.
2. Cadogan G., *A Theory That Could Change History*, „Financial Times”, 9 września 1989.
3. Cann R.L., Willson A.C., *Afrykański rodowód ludzkości*, [w:] *Ewolucja człowieka. NOWE SPOJRZENIE*, „Świat Nauki” WYDANIE SPECJALNE Nr 3 2003, WSiP.
4. Davies N., *Europa – rozprawa historyka z historią*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1999.

³⁰ Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2005, с. 96-97.

³¹ S. Sowiński, R. Zenderowski, *Europa drogą Kościoła. Jan Paweł II o Europie i europejskości*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2003, с. 36.

³² F. Gołembski, Указ. соч., с. 49-50.

³³ Jan Paweł II, *Przemówienie podczas audiencji dla Komitetu Zgromadzenia Parlamentarnej Rady Europy do Stosunków z Parlamentami Krajowymi*, Rzym, 17 marca 1988 [по:] *Jan Paweł II o Europie i europejskości (aneks)* [в:] S. Sowiński, R. Zenderowski, *Europa drogą Kościoła. Jan Paweł II o Europie i europejskości*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2003, с. 214.

5. Duroselle J. B., *Europa. Historia narodów*, HORYZONT Grupa Wyd. Bertelsmann Media, Warszawa 2002.
6. Gołembski F., *Tożsamość europejska (aspekty teoretyczne)*, [w:] *Tożsamość europejska*, praca zbiorowa pod red. F. Gołembskiego, Biblioteka Europejska Nr 1, Uniwersytet Warszawski Instytut Nauk Politycznych, Zakład Instytucji Europejskich, Warszawa 2005.
7. Hołdys A., *Oliwka zmienia historię*, „Gazeta wyborcza” Nr 100.5108, Piątek 28 kwietnia 2006.
8. Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2005.
9. Jan Paweł II, Przemówienie podczas audiencji dla Komitetu Zgromadzenia Parlamentarnego Rady Europy do Stosunków z Parlamentami Krajowymi, Rzym, 17 marca 1988 [za:] Jan Paweł II o Europie i europejskości (aneks) [w:] S. Sowiński, R. Zenderowski, *Europa drogą Kościoła. Jan Paweł II o Europie i europejskości*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2003.
10. Krzezińska A., *Zamrożone tajemnice*, [w:] *Cywilizacja*, Jubileuszowa kolekcja „Polityki”, Zeszyt 9, dodatek do: „Polityka” Tygodnik Nr 17/18 (2602), 28 kwietnia – 5 maja 2007, Nr indeksu 369195.
11. Kubiak Z., *Dzieje Greków i Rzymian*, Świat Książki, Warszawa 2003.
12. Kubiak Z., *Mitologia Greków i Rzymian*, Świat Książki, Warszawa 2003.
13. Kuncewicz P., *Legenda Europy*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA., Warszawa 2005.
14. Landau M., *Kreta pogrzebana*, „Gazeta wyborcza” 29-30 listopada 2003.
15. Łogiadu-Platonos S., *Knossos. Pałac Minosa. Cywilizacja minojska*, Mathioulakis & Co., Ateny, b.d.w.
16. Nowa Encyklopedia Powszechna PWN, T.2, PWN, Warszawa 2004.
17. Sowiński S., Zenderowski R., *Europa drogą Kościoła. Jan Paweł II o Europie i europejskości*, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 2003.
18. Sykes B., *Siedem matek Europy*, Wydawnictwo Amber, Warszawa 2002.
19. „Świat Nauki” nr 6/1992.
20. *Tożsamość europejska*, praca zbiorowa pod red. F. Gołembskiego, Biblioteka Europejska Nr 1, Uniwersytet Warszawski Instytut Nauk Politycznych, Zakład Instytucji Europejskich, Warszawa 2005.
21. Wunderlich H. G., *Tajemnica Krety. Dokąd byk porwał Europę, czyli o korzeniach kultury europejskiej*, Universitas, Kraków 2003.

Евгений КУЗЬМОВИЧ

© 2009

К УТОЧНЕНИЮ ПОНЯТИЯ «ПРАВОВОЙ НИГИЛИЗМ»

Украина переживает период становления гражданского общества. Для гражданского общества и правового государства проблема укрепления законности, упрочения правовой культуры, преодоления нарушения прав, свобод и законных интересов человека в Украине приобретает первостепенное значение. Проблема правового нигилизма как явления в современном украинском правосознании является одной из актуальных проблем в юридической науке.

Существует мнение, что правовой нигилизм имеет своей основой слабую информированность о действующем законодательстве, что влечет правовое невежество народа и управленческого аппарата: умышленное или неосознанное, интуитивное желание обойти, проигнорировать, нарушить нормативно-правовые акты. Подчас нарушения законности (или *умелое* применение нормативно-правовых актов) влекут существенные выгоды, а риск подвергнуться юридической ответственности невелик. Поэтому потребность во всестороннем изучении правового нигилизма как социально-юридического и культурного феномена давно назрела, в связи с его глубоким укоренением в обыденном сознании большинства людей: в судопроизводстве, в политике, государственной и законотворческой деятельности, законотворчестве. В связи с этим, необходимо иметь четкое представление о сущности правового нигилизма как аномалии правового государства, его деструктивной роли, причинах возникновения и существования, формах проявления и методах его устранения. Так, например, чиновничий правовой нигилизм обуславливается недостатками в механизме реализации прав и свобод человека и гражданина, нечеткой ограниченностью компетенции государственных служащих, низким уровнем правовой культуры граждан, и как следствие – высокими нигилистическими тенденциями внутри государственного аппарата. В результате глубокого кризиса политической

власти и социально-экономической нестабильности в государстве злоупотребления правом человека и гражданина в Украине стало скорее правилом, чем исключением.

Вполне закономерным является факт того, что объектом анализа ученых философов и правоведов в научных статьях, монографических исследованиях выступает правовой нигилизм государственных служащих, как явление, негативно влияющее на духовную сферу общества, развитие позитивной активности личности, состояние законности и правопорядка.

Правовой нигилизм есть определенная форма общественного сознания, отражающая правовые, политические, национально-культурные особенности социума. В государстве, степень правового нигилизма является показателем здоровья общества, в которых он проявляется, следовательно, правовой нигилизм не только правовая категория – его следует понимать и как социально-психологическое явление, возникающее в результате оценки права или отдельных его норм индивидуумом, какой-либо социальной группой или даже всем обществом, т.е. соответствующего действия или бездействия.

Правовому нигилизму государственных служащих все еще уделено мало внимания, поскольку общество сконцентрировалось на огласке фактов коррупции, нарушениям чиновниками прав, свобод и законных интересов граждан, при этом механизма искоренения данной социально-правовой аномалии до настоящего времени не выявлено. Сущность и содержание правового нигилизма, исследование его форм, причин может привести к выработке действенного механизма преодоления данной проблемы.

Цель данной работы заключается в уточнении понятия правового нигилизма, как негативного феномена, пагубно влияющего на укрепление законности, упрочнение правовой культуры общества при построении правового государства.

Теоретико-правовое исследование проблемы правового нигилизма предполагает осмысление широкого круга идей, концепций, научных взглядов ученых-теоретиков. Проблемы правового нигилизма широко освещались такими классиками отечественной и зарубежной юриспруденции, философии, социологии, художественной и публицистической литературы как Н.Н. Алексеев, Н.А. Бердяев, А.И. Герцен, И.А. Ильин, Б.А. Кистяковский, В.О. Ключевский, Н.М. Коркунов, И.В. Муромцев, Е.Н. Трубецкой, Г.Ф. Шершеневич и многие другие.

Отношение личности к праву и социально-правовой действительности является фактором, определяющим место личности в обществе и ее социальную роль. По действиям человека в сфере правового регулирования можно судить о правомерности его поступков, т.е. различать действия субъекта по видам правового поведения: правомерного и противоправного.

В европейской цивилизации так сложилось, что потребность индивида в праве и законности является неотъемлемой социальной потребностью, которая стимулируется самим ходом общественной жизни, когда без применения норм права невозможно обойтись. В особенности, велика роль права там, где экономическая жизнь общества основана на строгой формальной организации, инициативности индивидуумов и взаимозависимости социальных интересов.

В то же время, еще на заре европейской цивилизации возникает нигилизм как отрицание религии, отрицание Бога. Термин нигилизм ввел бл. Августин для обозначения людей неверующих, а равно и религиозно-догматическое неверие, не принятие канонов святой церкви. Словом «*nihilista*» в средние века называли верующих других религий или еретиков. Нигилизм как течение общественной мысли наибольшее распространение получил в минувшем столетии, главным образом в Западной Европе и в России, где феномен нигилизма исследовали такие философы, как Ф.Г. Якоби, П.Ж. Прудон, Ф. Ницше, М. Штирнер, М. Хайдеггер и др. Своеобразным средством перехода к философии веры и чувства является латинское «*nihil*» (ничто) у немецкого философа Ф. Якоби. В своем открытом письме Ф.Г. Якоби к И.Г. Фихте он пишет: «Поверьте, мой дорогой Фихте, меня несколько не расстроит, если вы или кто бы то ни было назовете химеризмом учение, противопоставленное мною идеализму, который я уличаю в нигилизме...»³⁴. Наиболее полно выражено понятие нигилизма в трудах Ф. Ницше – родоначальника философской теории нигилизма: «Что означает нигилизм? То, что высшие ценности теряют свою ценность... нет цели, нет ответа на вопрос «зачем?»»³⁵. По словам Ницше,

³⁴ Fr. N. Jacobi's Werke, 3. Bd., Leipzig, 1816. S. 44. Письмо впервые опубликовано осенью 1977 // http://www.nietzsche.ru/look/121_14.htm

³⁵ Ницше Ф. Собр. Соч. Т.9. М., 1969. С.9-38.

нигилизм уничтожает всяческие иллюзии, показывает иллюзорность таких идеалов как христианство, миролюбие, свобода, а с другой стороны, нигилизм не является чем-то абсолютным и значимым, это следствие ненормального развития общества и его духовной культуры, проявление универсального отчаяния в жизни. Таким образом, нигилизм в европейской традиции представляет собой одной из проявлений секулярности, отпадения от общественных религиозных и, шире, моральных общепринятых норм и стандартов. О. Шпенглер в своем труде «Закат Европы» утверждал: «Нигилизм есть чисто практическое миронастроение жителей большого города, у которых за спиной законченная и ничего впереди». М. Хайдеггер определил нигилизм как «историческое движение, а не какое-то кем-то представленное учение или воззрение. Нигилизм – это не просто историческое явление среди других явлений, не только духовное течение наряду с другими – христианством, гуманизмом и просвещением – в рамках европейской истории. Нигилизм по своей сущности – основное движение в истории Западной Европы. Это движение обнаруживает такую глубину, что его развертывание может иметь следствием только мировую катастрофу. Нигилизм есть всемирно историческое движение народов земли, втянутых в сферу влияния современности»³⁶. При этом, М. Хайдеггер соглашался с Ф. Ницше, что нигилизм – внутренняя логика европейской истории, это следствие раскола мира на «сущее» и «ценное», отделение реальности от ее смысла.

В то же время, в нашей культуре право как культурный феномен практически отсутствовало или, как минимум, никогда не соответствовало Европейскому образу. Пренебрежительное отношение к праву как к традиции, имеет глубокие исторические корни. Великий историк В.О. Ключевский писал: «Я не виноват, что в русской истории мало обращают внимания на право: меня приучила к тому русская жизнь, не признававшая никакого права»³⁷, а Н.Н. Алексеев писал: «Глубоко неверно думать, что русский народ просто жил в сплошном духовном мраке или в погруженности в чисто материальные интересы. Нет, русский народ во многих отношениях жил собственной духовной жизнью, по-своему верил в Бога, имел собственную устную поэзию, даже свою собственную писаную литературу, свои собственные нравственные представления, даже свое обычное право»³⁸. Н.А. Бердяев писал, что «русский народ – самый аполитический народ, никогда не умевший устраивать свою землю и законам не подчинявшийся»³⁹. Схожей точки зрения придерживается и М.Эпштейн, считающий, что в России, шире, в православной цивилизации такие феномены как право или медицина существуют только как «видимость», как подражание в полном отрыве от своих содержания и сути. Поэтому то явление, которое принято называть правовым нигилизмом представляет собой *изображение законности* и проявляется в настроениях социальной пассивности, в повседневной преступности, укоренившейся в социальных отношениях, в актах бессмысленного насилия.

Провозгласив себя правовым государством, Украина нуждается в неукоснительном соблюдении законности, поддержании правопорядка во всех сферах общественной жизни. Однако, в Украине в настоящее время сложилась крайне неблагоприятная социальная среда, постоянно воспроизводящая и стимулирующая антиправовые устремления людей. Чтобы понять значение правового нигилизма, определить его место среди других правовых явлений, следует разобраться, что представляет собой правовой нигилизм, для чего следует сформулировать родовое понятие нигилизма, а затем определить производное понятие правового нигилизма.

Большинство исследователей определяют правовой нигилизм как отрицание, игнорирование и негативное отношение к праву, закону и правовым формам организации общественных отношений.

Например, понятие правового нигилизма в Большом юридическом словаре определено как: «одна из форм правосознания и социального поведения (личности, группы), характеризующаяся отрицательным (скептическим) отношением к закону и ценностям права. Выражается в пренебрежении, сознательном игнорировании правовых предписаний на практике (в повседневной жизни), выступает одной из причин противоправного поведения, преступности»⁴⁰.

³⁶ Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Хайдеггер М. Время и бытие. М., 1993. С. 63-176.

³⁷ Ключевский В.О. Соч. в 9-ти т. – М., 1990. – Т.9. – С.424.

³⁸ Алексеев Н.Н. Русский народ и государство. М. 2000. - С. 68.

³⁹ Бердяев Н.А. Судьба России., М., 1990. – С.1.

⁴⁰ Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2004. – С.466.

Трофимова З.В. считает, что правовой нигилизм представляет собой направление общественно-политической мысли, отрицающей социальную и личностную ценность права и считающей его наименее совершенным способом регулирования общественных отношений.⁴¹

Мы же, исходя из идеи о том, что в основе человеческого поведения лежит идеология как совокупность социально-культурных установок, регулирующих поведение человека в обществе, считаем, что правовой нигилизм следует определять именно как идеологическую, социально-культурную установку. Такая установка может проявляться как в социальных явлениях, общих большому количеству людей, принадлежащих к той или иной группе, так и в поведении конкретного человека, при этом оба этих аспекта находятся во взаимной причинно-следственной связи. Например, представление о необязательности, факультативности, «бутафорском характере» норм права свойственно многим нашим соотечественникам как носителям советской культурной традиции: легко можно себе представить, что функции одного государственного органа как субъекта правоотношений (Совет министров СССР) может выполнять совершенно другой общественный орган (ЦК КПСС), что не столько размывает правовую ответственность, сколько вносит иррациональный момент в попытки ее осознания. Этот социально-культурный комплекс представлений воплощается в жизни отдельного индивидуума в идее о том, что правовая норма или юридический факт (отметка об экзамене, взятка) является реальной только в случае, если он является продуктом скорее менее, чем более явного договора и даже сговора (идея о субъективности и коррумпированности преподавателей; представление взяточника о том, что его «подставили»). Таким образом, правовой нигилизм как идеология содержит в себе идею произвольности правовых норм и действий.

Понятый под таким углом зрения правовой нигилизм, естественно, является объектом культурологии и психологии. Однако, он может иметь далеко идущие правовые последствия, поскольку является основанием, моральным принципом, лежащим в основе мыслительной деятельности индивида, приводящим к неправовым или квазиправовым деяниям. В силу этого правовой нигилизм попадает в сферу интересов юриспруденции. В этом плане следует отметить, что никакие моральные нормы не могут быть предметом правовой ответственности, но некоторые из них, являясь основанием для действий человека, закономерно могут привести к наступлению правовой ответственности. Так, правовой нигилизм, как уверенность в эфемерности, нереальности кодифицированного права и подзаконных актов закономерно приводит к действиям, противоречащим юридическим нормам (такое противоречие может воплощаться не только в прямом нарушении, но также и в избирательном, нерегулярном применении или соблюдении действующих норм), что, согласно действующему законодательству влечет наступление правовой ответственности. Таким образом, мы считаем, что правовой нигилизм как социо-культурная установка является предпосылкой преступлений и правонарушений.

Итак, мы считаем, что правовой нигилизм следует определить как возникающую из анализа индивидуумом практики социально-культурного взаимодействия идею о нереальном, недействительном статусе законодательства, регулиующую мышление индивидуума и закономерно приводящую к принятию решений и совершению действий или бездействию противоречащих действующему законодательству.

Такая постановка вопроса о правовом нигилизме позволяет, на наш взгляд, конкретизировать не только само рассматриваемое понятие, но и оптимизировать деятельность по регулированию его применения в жизни общества, а также уточнить некоторые нормы права, что, однако, требует дополнительного анализа и исследований.

---

⁴¹ Теория государства и права: Учебное пособие для студентов и учащихся. – Донецк: ООО ПКФ «БАО», 2004. – С. 154.

NAUKOWE I POZANAUKOWE UWARUNKOWANIA Dyskursu na Temat Pogaństwa Słowiańskiego

Badania nad wierzeniami religijnymi przedchrześcijańskich Słowian są ważną częścią slawistyki, od lat zajmującą uwagę wielu badaczy. Spośród opublikowanych w ostatnim okresie syntez slawistycznych, kilka podejmuje problematykę etnogenezy i lingwogenezy Prasłowian. Jeśli chodzi o poświęcone kulturze duchowej Słowian publikacje, ich przyrost jest duży, choć nie przekłada się on na ilość prac o charakterze syntetycznym, tym bardziej – analitycznym, czy krytycznym. Tą lukę chciałby przynajmniej częściowo zapłacić ten artykuł.

„Poszukiwania w dziedzinie mitologii słowiańskiej wydają się ciekawym rozdziałem historii nauk humanistycznych...” – stwierdził autor jednej z popularnych książek na temat, historyk Aleksander Gieysztor⁴². O ile jednak łatwiej wskazać omówienia referujące stan badań⁴³, o tyle prace podejmujące terminologiczne, czy metodologiczne aspekty dotychczasowych badań należą do rzadkości i nie są szerzej znane.

Punktem wyjścia dla tych rozważań była konstatacja, do której skłoniła lektura wielu opracowań naukowych, podejmujących problematykę pogaństwa słowiańskiego z perspektywy rozmaitych specjalizacji i metodologii. Wniosek, do którego doprowadziła ich analiza, to nieprzydatność historycznej (diachronicznej) analizy literatury przedmiotu do rozwiązywania realnych naukowych problemów, stojących przed badaczami, jako generującej i utrwalającej stereotypowe sądy. Stąd idea, by diachroniczny zastąpić opisem synchronicznym, który odpowiedziałby przede wszystkim na jedno pytanie: dlaczego naukowe opisy pogańskich wierzeń tak się różnią?

Pierwszy to pytanie zadał slawista Leszek Moszyński⁴⁴. W metanaukowej refleksji był to niewątpliwie postęp, choć nie poruszył on wszystkich istotnych zagadnień. Dyskusja O. Trubačova z L. Moszyńskim, jedna z nielicznych publikowanych polemik na omawiany temat, pokazała wyraźnie różnice w postawach obydwu uczonych⁴⁵. Właśnie przy okazji tego sporu padło kilka istotnych spostrzeżeń, które postaram się tutaj wykorzystać. Nie był on pierwszym, który zadał pytanie o źródło różnic w poglądach uczonych. Thomas Kuhn, którego można nazwać twórcą teorii relatywizmu poznania naukowego, wskazywał na szereg subiektywnych czynników, a ogólnie: wybór przez badacza określonego paradygmatu w szerokim znaczeniu tego słowa. Celem artykułu jest ukazanie dotychczasowej praktyki naukowej na temat poganizmu słowiańskiego w ujęciu synchronicznym, wyróżniając w postawie ogółu badaczy ich naukowe (terminologiczne, paradygmatyczne, metodologiczne) oraz pozanaukowe (kulturowe, ideologiczne) czynniki, determinujące powstawanie określonych sądów naukowych.

Trafna wydaje się przede wszystkim uwaga Kuhna, że próba odtworzenia przeszłości wymaga od historyka zasadniczego przestawienia się, przyjęcia odmiennej postawy myślowej, a czytanie tekstów przeszłości przez pryzmat współczesnego (naukowego, potocznego) obrazu świata może co najwyżej prowadzić do anachronizmów. W sytuacji, gdy podmiot badania ze wszystkimi swoimi socjologiczno-psychologicznymi uwarunkowaniami musi określić ontologiczny i epistemologiczny status swojego postępowania, spotyka szereg ograniczeń, którymi tu się zajmę.

⁴² Aleksander Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 2006, s. 30-31.

⁴³ Np. Zdeněk Váňa, *K současnemu stavu studia slovanského pohanství*, „Památky Archeologické”, LXXVI, Praha 1985, s. 228-250; rozdział prezentujący historyczne koleje badań nad mitologią słowiańską zawiera właściwie każde większe opracowanie.

⁴⁴ Piszą o tym: Thomas S. Kuhn, *Dwa bieguny. Tradycja i nowatorstwo w badaniach naukowych*, przełożył i posłowie opatrzył Stefan Amsterdamski, Warszawa 1985; Oleg W. Leszczak, *Szkic typologiczny metodologii nauk humanistycznych* [w:] *The Pecularity of Man*, vol. 6, Warszawa-Kielce 2001, s. 617-636; a w odniesieniu do slawistyki religioznawczej: Leszek Moszyński, *Dlaczego naukowe opisy prasłowiańskich wierzeń są tak różnorodne*, „Studia Mythologica Slavica”, I, 1998, s. 35-44.

⁴⁵ Leszek Moszyński, *Współczesne językoznawcze metody (etymologiczna i filologiczna) rekonstruowania prasłowiańskich wierzeń*, „Światowit”, t. XL, Warszawa 1995; O. H. Трубачев, *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*, Москва 2003; *ibid.*, *Продолжение диалога*, „Этимология” 1994-1996, Москва 1997.

Problemy z terminologią.

Niewspółmierność punktów widzenia, różnice pomiędzy poszczególnymi badaczami pojawiają się już na poziomie języka dyskursu, w używanej przez nich terminologii. Odbija się to na sposobie postrzegania, a co za tym idzie, definiowania obiektu badań, który badacze różnie definiują i co innego pod nim rozumieją.

Leszek Moszyński za jedną z głównych przyczyn różnicy poglądów na temat duchowego życia Praslówian uznał brak jednoznacznej klasyfikacji badanych zjawisk, na co składa się rozumienie przedmiotu badań i stosowanych do niego terminów, innych dla każdej specjalności naukowej⁴⁶. Tylko ogólna orientacja w stosowanej terminologii pokazuje, że oprócz pojęcia *mitologia*, używa się i takich, jak *mitopoetycki obraz* (Iwanow, Toporow), *duchowa kultura* (Tolstyje, Vinogradova), *religijno-mitologiczne wyobrażenia, obraz duchowego świata, praslówiańska kultura* (Trubaczow), *mitonimia* (Čerepanova), *polidoksja* (H. Łowmiański, L. Moszyński), i in.⁴⁷ Każdy z nich co innego oznacza, bywa też stosowany w różnych kontekstach, co determinuje rozumienie przedmiotu tych badań, implikuje też pewne założenia metodologiczne.

Aby ustalić, jakie ma to konsekwencje, należałoby przede wszystkim wykazać to, jak definiuje się obiekt i jakie formułuje postulaty, oraz jak to wygląda w praktyce naukowej. Tu zasygnalizuję jedynie problem, zagadnienie bowiem wymaga dalszych szczegółowych badań.

Po pierwsze, ewentualne różnice pojawiają się już na etapie klasyfikacji zjawiska, a więc, czy badacz zajmuje się magią, religią, mitologią, wierzeniami, albo jeszcze inaczej definiuje obiekt swojej refleksji. Po drugie, następuje jego dalsza konceptualizacja i typologizacja, przy czym wpływ na nią ma siatka pojęciowa danej dyscypliny naukowej, którą reprezentuje podmiot badania.

Na przykład, historyk rozumujący w kategoriach fenomenologicznych, rozumie go jako system symboli i idei (inaczej: obrzędów i mitów), używając pojęcia *mitologia*. I rozpatruje go, włączając wszystkie zjawiska szeroko rozumianej kultury do jednego opisu (tak: Gieysztor). Inaczej historyk o nastawieniu pozytywistycznym, rozumiejący pod pojęciem *polidoksja* autonomiczną sferę życia duchowego (Łowmiański). Inaczej postąpi historyk stosujący aparaturę pojęciową semiotyki kultury (Kowalik), a inaczej lingwista-onomasta operujący terminologią językoznawczą (Čerepanova). Jeszcze inaczej będzie obiekt swoich badań pojmował etnolingwista, który zajmie się sferą *kultury duchowej* będzie posługiwał się terminami: *koncept mentalny*, bądź *stereotyp* (Tolstyje). Każdy z nich na czym innym skupi swoją uwagę, co innego będzie uważał za przedmiot dociekań. Z racji swojego wykształcenia, wyciągnie również odmienne wnioski - często z tych samych danych źródłowych. Czy wobec tego można z faktu niewspółmierności poszczególnych wizji naukowych dziwić się?

Od pozytywizmu do kognitywizmu – w poszukiwaniu paradygmatu.

Z metodologicznego punktu widzenia od paradygmatu, tj. pewnej filozofii myślenia o sposobie rozumowania o obiekcie badań, zaczyna się – trawestując Kuhna – matrycowanie interdyscyplinarne. Interdyscyplinarne, gdyż właściwe dla nauki w ogóle, przy czym przez *paradygmat* rozumiem tutaj nadrzędny wzorzec postępowania naukowego, ogólne nastawienie do obiektu naukowej refleksji i sposobu, w jaki się ona dokonuje.

W praktyce w omawianej literaturze naukowej spotyka się na ogół przykłady kierowania się tylko dwoma paradygmatami: indukcyjnego w przynależnych do nurtu historyczno-porównawczego pracach pozytywistów i neopozytywistów, oraz dedukcyjnego weryfikacjonizmu, typowego dla strukturalistów i ich naśladowców. Mieszanie paradygmatów w ramach nawiązującej do kognitywizmu etnolingwistyki, to jeszcze stosunkowo młode zjawisko, o którym również wspomnę.

Zatrzymam się tu nieco dłużej tylko przy przejawach weryfikacjonizmu w badaniach sławistycznych na temat pogaństwa. W praktyce skutkowało on takim podejściem, w którym kierując się z góry przyjętą konkretną teorią, szuka się potwierdzających ją faktów w sferze duchowego życia Słowian. Może to być zarówno teoria G. Dumézila, teoria „mitu podstawowego” w ujęciu W. W. Iwanowa i W. N. Toporowa, czy też jakieś aprioryczne założenie, artykułowane bądź nie – ogólnie: *schemat*. Niektórzy naukowcy wierzą w schemat nawet, jeśli fakty nie zawsze chcą do niego pasować. W tym tkwi – moim zdaniem – problematyczność stosowania tutaj dedukcji. Oto przykłady.

⁴⁶ Leszek Moszyński, *Współczesne językoznawcze metody...*, s. 100; *ibid.*, *Dlaczego...*, s. 36.

⁴⁷ Por. o tym: Mikolai Mikhailov, *Baltoslovanska mitologija – baltiska in slovanska mitologija – slovenska mitologija. Nekaj terminoloških opomb*, „Traditiones. Res Slovenica – quo vadis?”, Ljubljana 1997, s. 78.

Jednym z typowych przykładów stosowania dedukcji w badaniu sfery mitologii Słowian są prace strukturalistów Wiaczesława Iwanowa i Władimira Toporowa, zawierające koncepcję tzw. mitu podstawowego (ros. основной миф)⁴⁸. Wychodząc od hipotetycznego schematu, skonstruowanego na podstawie jego domniemych późniejszych przeobrażeń (inwariantów) i odpowiedników w innych kulturach, poszukują oni faktów potwierdzających ich przypuszczenie, przeprowadzając w szeregu prac jego pozytywną weryfikację. W praktyce wygląda to tak, że szuka się wyłącznie potwierdzeń, nie przeprowadzając prób falsyfikowania hipotezy. Powstało w ten sposób wiele prac, również rozwijających poboczne wątki „podstawowego mitu”.

Schemat typowy dla postępowania w paradygmacie dedukcyjnym zawiera też część publikacji, które łatwo mogłyby być uznane za przykłady realizacji paradygmatu indukcyjnego, a ściślej: pozytywistycznego. Wiele prac Leszka Moszyńskiego⁴⁹ zbudowanych jest zgodnie z procedurą weryfikacjonizmu, tyle że hipoteza negatywna jest w nich potwierdzana pozytywnie – w tym tylko różnią się one od klasycznych prób strukturalistów.

Mający stosunkową krótką tradycję paradygmat postmodernistyczny dopuszczający niejednorodność w opisie obiektu badań, w slawistycznych badaniach religioznawczych zrehabilitował tradycyjny indukcyjny językoznawstwa historyczno-porównawczego, jednocześnie wzbogacając go o perspektywy innych nauk. Jednocześnie powraca on do starego postulatu indukcyjnego, aby zdania ogólne budować tylko ze dań szczegółowych, formułując sądy na podstawie badań empirycznych. Podejście kognitywne zdradza badaczy religii Słowian, gdy starają się fakty języka i kultury połączyć z szeroko rozumianą rzeczywistością. Wszędzie tam, gdzie zastosowano postmodernistyczny paradygmat kognitywny, osiągnęto efekt wielostronnego naświetlenia jakiegoś zagadnienia.⁵⁰

Krajobraz metodologiczny.

Niewspółmierność metod badawczych jest bez wątpienia tym czynnikiem, który w największym stopniu wpływa na niejednorodność wizji słowiańskiego pogaństwa w literaturze naukowej. Praktyka badawcza potwierdza, że w zależności od przyjętych metod, dojść można do różnych, czasami przeciwstawnych wniosków.

Stosowane metody można z grubsza podzielić na kilka zasadniczych: rekonstrukcja wewnętrzna⁵¹, metoda retrospektywna (regresywna) i porównawcza, a w ich obrębie metody szczegółowe na gruncie poszczególnych dyscyplin naukowych (metody lingwistyczne, etnograficzna, historyczna).

Jak pisali N. I. i S. M. Tolstyje⁵², jednym z głównym metodologicznym problemów badań nad kulturą duchową Słowian jest relacja między metodą wewnętrznej rekonstrukcji i metodą porównawczą. Stwierdzają oni m.in., że w szeregu nowszych prac na ten temat jak gdyby opuszcza się etap wewnętrznej rekonstrukcji, sięgając od razu po analogie – zjawiska nowożytnego folkloru zestawiając bezpośrednio z faktami kulturowymi tradycji pozasłowiańskich. Choć czasem usprawiedliwione, generalnie takie podejście jest niewłaściwe. Jak w językoznawstwie – piszą oni – tak w mitologii pierwszeństwo ma zasada rekonstrukcji wewnętrznej. To istotne zwłaszcza w związku z „modą” na neokomparatystykę indoeuropejską, która obiecuje wyniki, której nie jest w stanie dostarczyć.

Metodę porównawczą w ograniczonym zakresie akceptował A. Brückner (uznawał głównie analogie bałtyckie⁵³); ekstensywnie wykorzystywał A. Gieysztor, natomiast komparatystykę totalną

---

⁴⁸ Główne prace to: В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов*, Moskwa 1974; В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа*, Балто-славянские исследования 1982, Moskwa 1983.

⁴⁹ Np. Leszek Moszyński, *Daž(d)ьbogъ – rzekomy prasłowiański teonim*, „Slavia Orientalis”, 1989 nr 3-4, s. 285-291; *ibid.*, *Rzekomie prasłowiańskie feminativum *bogyñi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego – Prace Językoznawcze”, nr 17-18, 1993, s. 161-170;

⁵⁰ Np. Maria Majerczyk, *Kobieta-ptak-dusza w archaicznym obrazie świata*, „Etnolingwistyka” 16, Lublin 2004, s. 2004-303; częściowo do tego nurtu można zaliczyć O. Trubaczowa.

⁵¹ O metodzie rekonstrukcji w naukach przyrodniczych i humanistycznych zob. Wiaczesław Iwanow, *Ewolucja języka, tekstu i kultury. Problem wzajemnej relacji badań*, przeł. Wincenty Grajewski, „Miesięcznik Literacki”, 1984, s. 91-103.

⁵² Н. И. И С. М. Толстые, *Теоретические проблемы реконструкции древнейшей славянской духовной культуры*, „Советская этнография”, 1984 № 4, s. 64-80.

⁵³ Aleksander Brückner, *Mitologia słowiańska i polska*, Warszawa 1980, s. 73, 82, 119, 216.

uprawiają np. A. Kowalik⁵⁴, A. Szyjewski⁵⁵ i in. Po okresie kryzysu schyłku pozytywizmu „w obronę” wziął tą metodę A. Vyncke⁵⁶. Dziś spodziewa się po niej rozwiązania wszystkich problemów, jakie stoją przed badaczami historii duchowej Słowian.

Spośród metod językoznawczych, metodę filologiczną stosował m.in. A. Brückner⁵⁷, uznając prymat krytycznego rozbioru filologicznego źródeł historycznych – w tym przypadku tekstów cerkiewnych. Jej odmiana, metoda filologiczno-historyczna polega w wydaniu L. Moszyńskiego na opieraniu analizy językowej na interpretacji historycznej. Filologia, jeżeli dochodzi do głosu, to tylko jako potwierdzenie koncepcji historyka, archeologia itd. Krytykę źródeł filologicznych w ramach metody filologicznej uprawiali przede wszystkim badacze dawniejsi, współcześnie prowadzi ją przede wszystkim N. I. Zubov⁵⁸. Nie widzą za to jej potrzeby badacze, którzy postulują podejść do tekstów w zasadzie tak, jak gdyby one odzwierciedlały rzeczywistość.⁵⁹

Ojcem metody etymologicznej w slawistyce mógłby zostać nazwany Aleksander Brückner, jako że uczynił z niej główny oręż w badaniach w ogóle (1980: 31). Po tym, jak otwarcie zaczęto poddawać w wątpliwość jej wartość dla badań mitologicznych, w obronie metody etymologicznej wystąpił R. Jakobson.⁶⁰ Można się zgodzić, że obydwie te metody językoznawcze (filologiczna i etymologiczna) są względem siebie komplementarne, wzajemnie się uzupełniają. Praktyka pokazuje jednak, że zarówno w uwzględnianiu etymologii przy analizie filologicznej, jak i na odwrót – krytyce źródłowej w badaniach etymologicznych i leksykalnych występuje dużo wątpliwości, których (wbrew oczekiwaniom) nie usuwa specjalność naukowa badacza.

Przedstawiciel metody historycznej, H. Łowmiański, za podstawę rekonstrukcji kultury uznaje dane historyczne, podczas gdy etnograficzne służyć mogą – według koncepcji tego badacza – jedynie jako naświetlenie dalszych losów wierzeń pogańskich. W jego ujęciu prowadzi to jednak do skrajnego historyzmu, w tym np. prób precyzyjnego oznaczania daty genezy takich form kultury, jak politeizm.

Krytykę metody etnograficznej zawierają partie wielu opracowań⁶¹. N. Mikhailov podkreśla⁶², że tendencja do uznawania wierzeń nowożytnego folkloru za słowiańską mitologię jest rozpowszechniona nad podziw, co jest reakcją na tzw. sceptycyzm, rozpowszechniony wśród filologów 1. poł. XX wieku. Stosowana jednostronnie, metoda etnograficzna może jednak skutkować nieuzasadnionym przerzucaniem faktów kultury a priori w odległą przeszłość.⁶³

Wszystkie wymienione metody mają zatem swoje plusy i minusy, żadna z nich – rozpatrywana osobno - nie ma w swoim instrumentarium narzędzi, które pozwoliły by jej naświetlić przedmiot badań z więcej niż jednej perspektywy. Nie mają też środków, by zapobiec arbitralności sądów w ramach jednej i tej samej dyscypliny naukowej. Jak stwierdził O. Trubaczow⁶⁴, jedna tradycja nie wystarcza dla rekonstrukcji języka i kultury. Z tego powodu tuż po II wojnie światowej konstатовano ograniczenie perspektywy jednej tylko metody w badaniach religii, jeżeli pozostają w izolacji, postulując interdyscyplinarność podejścia oraz studia porównawcze. Połączenie metod rozmaitych dyscyplin, a co za tym idzie – tzw. interdyscyplinarność, zapoczątkować miał R. Jakobson. Na aktualnym etapie badań widać jednak, że jako metoda wyczerpała się ona, a zmienić to może oparcie się na nowych studiach materiałowych.

---

⁵⁴ Artur Kowalik, *Kosmologia dawnych Słowian. Prolegomena do teologii politycznej dawnych Słowian*, Kraków 2004.

⁵⁵ Andrzej Szyjewski, *Religia Słowian*, Kraków 2003.

⁵⁶ Frans Vyncke, *Méthode comparative et postulats méthodiques dans l'étude de la religion des anciens Slaves*, "Communications présentées par les slavistes de Belgique au Ve Congrès International de Slavistique", Sofia-Septembre 1963, Bruxelles 1963, s. 29-46.

⁵⁷ Ibid., s. 81-82, 216-217.

⁵⁸ М.І.Зубов, *Слов'янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні*. Автореферат дис. ... доктора філол. наук, Київ 2005.

⁵⁹ Leszek Kolankiewicz, *Dziady. Teatr święta zmarłych*, Gdańsk 1999.

⁶⁰ Prace Romana Jakobsona zostały zebrane w tomie *Selected Writings. Vol. VII. Contributions to Comparative Mythology. Studies in Linguistics and Philology. 1972-1982*, Paris 1985.

⁶¹ Np. Aleksander Brückner, *Mitologia...*, s. 34, 72; Henryk Łowmiański, *Religia...*, s. 67.

⁶² Mikolai Mikhailov, *Baltoslovanska mitologija...*, s. 85.

⁶³ Tak: L. Moszyński.

⁶⁴ О.Н. Трубачев, *Этногенез...*, s. 422.

Interpretatio christiana, classica, mythologica - kulturowy aspekt badań

Jednym z problemów jest zjawisko „interpretatio”, jeden z wielu czynników subiektywnych wpływających na dyskurs (naukowy, literacki) o najstarszych wierzeniach religijnych Słowian.

Termin „interpretatio” pojawia się na ogół w kontekście historycznym, np. w związku z zakłócającym wpływem światopoglądu, czy konwencji literackiej na średniowieczne opisy pogaństwa u Słowian. W nauce pojawiły się warianty tego terminu: interpretatio Christiana, ecclesiastica, Islamica, Graeca, Romana, antiqua lub ogólnie – classica. Co jednak, gdy „interpretatio” spotyka się w tekstach naukowych (z założenia wolnych od tego typu wpływów)?

Do wyróżnionych przez Leszka Moszyńskiego subiektywnych czynników, wpływających na opracowania, dotyczące prasłowiańskich wierzeń, dodać można również metodę interpretacji. Stąd m.in. pojawiające się w polemikach terminy: interpretatio mythologica, slavica, czy Christiana, stosowane do naukowych opisów sporządzanych przez różnych autorów.

Częste w dotychczasowym dorobku naukowym jest stosowanie tzw. interpretatio christiana, patrzenie na pogaństwo przez pryzmat chrześcijańskiego światopoglądu. Jest to jedna z postaci ekstensywnie stosowanej metody historyczno-porównawczej, tyle że mającej ideologiczne tło (por. uwagi O. N. Trubaczowa o pracach Moszyńskiego). Dla celów tego przyczynku istotne jest stwierdzenie, że to tylko jedna z postaci metody porównawczej, tyle że modelem odniesienia jest tu katalog chrześcijańskich (katolickich) świętych i postaci panteonu chrześcijańskiego.

Interpretatio classica (przede wszystkim graeca) z kolei odnosi się do modelu grecko-rzymskiego pogaństwa jako punktu odniesień i porównań. Jak piszą Tolstye, na opisy starosłowiańskiej religii silnie wpływała chęć odnalezienia u Słowian dostatecznie rozwiniętej formy religii, podobnej panteonom klasycznego typu (greckiego, rzymskiego, staroindyjskiego). Próba rozpatrywania starosłowiańskiej religii przez pryzmat innych była nieudana, jako że tamte religie nie mogły służyć adekwatnym modelem. Ten typ „interpretatio” ma stosunkowo długą tradycję naukową, która nie słabnie w pracach powstających współcześnie.

Najbardziej być może interesująca przez to, że właściwie umyka uwadze większości „recenzentów”, jest interpretatio mythologica⁶⁵. Polega ono na takim podejściu, które doszukuje się związku mitologii słowiańskiej z przedhistoryczną mitologią ludów indoeuropejskich, wychodząc z przeświadczenia, że musiał istnieć zwarty system mitologii u Słowian, tworząc przy tym tezy trudne do udowodnienia. Inaczej mówiąc, interpretacja mitologiczna jest skutkiem ubocznym reakcji na hiperkrytycyzm części badaczy [(neo)pozytywistów], którzy trzymali się ścisłych metod. Tak zwana neokomparatystyka indoeuropejska chętnie przyjęła imperatyw „optymizmu” w podejściu do materiału słowiańskiego. Wynika stąd wiele przykładów interpretatio mythologica.

Inną kwestią jest to, że podejście to – na ogół widoczne u historyków, archeologów – wynikało z niejasności na gruncie lingwistyki, dotyczących na przykład relacji różnych systemów onimicznych, czy fragmentarycznego stanu badań językoznawczych. Interpretatio mythologica wkraczała często tam, gdzie zabrakło precyzyjnych ustaleń językoznawców i filologów. Najlepiej chyba to zjawisko zilustruje następujący przykład.

Jeden z częściej powielanych to wykładnia fragmentu zabytku, zw. Rękopisem Pogodinskago drevlechranišča z XV w., który obejmuje m.in. dialog: „Koliko est' nebes' perun est' mnog'”⁶⁶. Tekst, utrzymany w konwencji pytań i odpowiedzi, nawiązuje do biblijnych wyobrażeń „siódmego nieba”. W kontekście mających semickie źródła wyobrażeń kosmologicznych o wielości stref nieba, zrozumiała stała się interpretacja leksemu strus. perun jako nomen appellativum. Tymczasem tradycja naukowa poszła inną drogą, powszechnie uznając ten fragment za świadectwo hipostaz bóstwa określanego teonimem *Perunь.⁶⁷ To nie jedyny przykład identyfikacji apelatywu jako teonimu „na korzyść” interpretacji mitologicznej, choć jako ilustracja tej metody, typowy.

Zjawisko „interpretatio” występuje w badanych tekstach naukowych powszechnie. Jest to o tyle zrozumiałe, że badacze na to zagadnienie patrzą przez pryzmat przede wszystkim swojego warsztatu naukowego, w dodatku chcą powiedzieć coś nowego. Wydaje się, że dominuje tu interpretatio indo-

⁶⁵ Leszek Moszyński, *Zagadnienie wpływów celtyckich na starosłowiańską teonimie*, „Z polskich studiów slawistycznych”, seria VIII, Warszawa 1992, s. 171; *ibid.*, *Detronizacja Welesa*, „Studia nad polszczyzną kresową”, t. VII, Wrocław 1994, s. 227.

⁶⁶ Cyt. za: A. Афанасьев, *Поэтические воззрения славян на природу*, т. I, Москва 1994, s. 250.

⁶⁷ Ostatnio: A. Gieysztor, *Mitologia...*, s. 136, 307, 315.

iranica (np. wywodzenie leksyki prasłowiańskiej z rdzeni irańskich). Zjawisko to poza lingwistyką występuje również na gruncie innych nauk (w archeologii, folklorystyce i in.).

Ideologiczne aspekty badań.

Badacze R. Dupkala i M. Sado wykazali, że na procedury naukowe wpływ mają także czynniki ideologiczne⁶⁸. Refleksja nad obiektem badania może być rozwijana na „ideologicznym podkładzie” koncepcji kulturowo-historycznej czy religijnej. Badacze ci omówili ten problem na przykładzie wpływu panslawizmu na wczesne opracowania, a także marksizmu-leninizmu na opisy naukowe powstające w ZSRR, które implikują określone ideologiczne konteksty, tym samym wpływając nie tylko na warstwę werbalną (terminologia), ale założenia teoretyczne.

Niewątpliwie, również chrześcijaństwo jako ideologia religijna wpłynęła znacząco na dzieje badań, a także – choć bezpośrednio w mniejszym stopniu, zdołał dokonać tego współczesny, racjonalistyczny światopogląd. Pod pojęciem ideologia rozumiem bowiem tutaj nie tylko polityczno-religijne ideologie, ale też w ogóle wyobrażenia, czy nawet punkt widzenia – współczesny i potoczny.

Chryścianocentryzm badacza dochodzi do głosu, gdy ten rozpatruje archaiczne formy kultury w kategoriach dobra i zła, tłumaczy poprzez elementy chrześcijańskiej teologii - zagadnienia ludowej demonologii, i in. Oleg Tubaczow upatrywał genezy takiego podejścia w niedocenianiu różnic pomiędzy chrześcijańskim a przedchrześcijańskim sposobem widzenia, czy „modernizowaniu” pod współczesny sposób widzenia archaicznych zjawisk kultury (nazwał to „irradacją osobistego chrześcijańskiego światopoglądu na osobiste naukowe sądy”).

W tej samej funkcji występuje zwykły racjonalistyczny punkt widzenia, jeżeli determinuje wydawanie naukowych sądów, które w jego kategoriach niekiedy nie dadzą się opisać. Arbitralne sądy na temat tego, co mieści się, a co nie w kategoriach kulturowych, formułowane powierzchownie z punktu widzenia współczesnego potoczno-naukowego obrazu świata – wszystkie wymienione tu czynniki mieszczą się w kategorii ideologicznych aspektów badań naukowych nad kulturą pogańską.

Валерия МЕЛЬНИК

© 2009

ИНДИВИДУАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА В ФИЛОСОФИИ ОБРАЗОВАНИЯ

Особую актуальность и значимость приобретает анализ тех глобальных тенденций, которые могут иметь продолжение в грядущем столетии, бросая тем самым вызов человеческой цивилизации. Этот вызов имеет самое непосредственное отношение к сфере образования, которая призвана корректировать свои приоритеты и ценности с учетом перспективных и долговременных запросов человечества и общества.

В XXI в. принято считать, что самой непосредственной и непознанной является сфера образования. Так как именно образование принципиально определяет индивидуальную культуру человека его знания, умения, навыки, мировоззренческие и поведенческие приоритеты, регулируя отношения с социумом.

Под индивидуальной культурой данного человека мы будем понимать характер, нравы, обычаи, привычки, сознание, знание, умение, интеллект, чувства. Чем разнообразней культура сообщества, тем больше возможностей у индивидов. Философия образования насквозь пронизана эмоционально-ценностными и эстетическими отношениями.

Образованная личность имеет социальные, культурные, моральные, эстетические, психологические черты, структура которых очень сложна. Черты, которые составляют часть сознания, определенным образом иерархичны или субординированы. Индивид нуждается не только в пище, но и образовании. Высоко культурный человек, прежде всего, стремится удовлетворить свои рациональные и духовные потребности. Потребности людей являются движущей силой развития общества. Ради потребности и происходит человеческая деятельность. Поэтому

⁶⁸ Rudolf Dupkala, Milan Sado, *K problematike ideologických kontextov chápania slovenskej mytológie*, „Parerga. Międzynarodowe Studia Filozoficzne”, t. 1, Warszawa 2005, s. 161-165.

общество, или социальная группа, действуя на процесс формирования и удовлетворения потребностей личности, получает возможность сформировать и направить мировоззрение, регулируя при этом поведение человека. В процессе развития общества, кроме потребностей возникает желание в информации, образовании, общении.

Гуманитарное познание имеет непосредственное отношение к происходящим в мире событиям, так, как причиной этих событий является индивид, который теряет свою индивидуальную культуру, лишается веры в духовные ценности и не находит ответов на вопрос почему? Индивидуально-ориентированная парадигма современного образования существенно сказывается на сфере образовательных услуг. Как ни банально это звучит, но образование не только ценность и процесс, но и результат. Человек может проявить свою индивидуальность и реализовать свой гуманитарный, художественный потенциал на уровне культуры, так как именно в культуре может выразиться человеческая индивидуальность.

В статье предпринимается попытка рассмотреть индивидуальную культуру в философии образования, которая рассматривает все сферы общественного бытия и становится реально действующей теорией, активно влияющей на познание и мировоззрение человека.

Так В.Краевский, Б.Л.Вульсон, Г.Филонов, В.Воловик, Б.Герцинский рассматривали синтез образования, которое передается в теории, методологии в общих философско-образовательных и собственно педагогических подходах к определению целей образования, которые отражают необходимость синтеза индивидуальной культуры и личностных образовательных запросов человека на разных этапах его жизни. Философия образования призвана концептуально обеспечить процесс трансформации глобальных общечеловеческих ценностей в индивидуальные ценности и цели, достижимые с помощью образования.

Каждый человек сознательно и несознательно формирует свою индивидуальную культуру. Эта индивидуальная культура, в зависимости от условий, места, времени, конкретной жизненной ситуации может изменяться. Происходит прежде всего переоценка ценностей в образовании. Индивидуальность находит свое выражение в природных задатках и психических свойствах человека, индивидуализированы потребности и запросы каждой отдельной личности к образованию.

Понятие «личность» неразрывно связано с понятием «индивидуальность». Индивидуальность находит свое выражение в природных задатках, психологических свойствах человека. Индивидуализированы потребности и запросы каждого отдельного человека, и все что он делает, отмечено его индивидуальностью.

Только в обществе реализует индивид свои способности, социальные связи. Индивид – конкретно историческое явление. Каждая эпоха порождает специфический социальный тип личности, который всегда представляет собой историческое явление. Эпоха, в которой человек родился и сформировался, также накладывает свою печать на его индивидуальную культуру, поведение, сознание и образование. В современном обществе присутствует стандартизация образования, как сложная комплексная проблема, требующая концептуального обоснования. Любая стандартизация противоречит самой сути творческой нестандартной педагогической деятельности. Стандарт и индивид, несовместимые понятия, конечно, она не убивает творческое начало, а выступает лишь средством организации деятельности, позволяющие разложить системные качества объекта на составляющие элементы.

Проблема состоит в том, чтобы стандартизировать и оценить конкретные знания, умения и навыки студентов легче, чем их мировоззренческие и индивидуальные способности.

Смысл жизни человека, его назначение, важные и актуальные темы философии образования, язык которой близок к конкретной схеме структуры личности. Понятие личность используется для обозначения того, как видят человека другие люди, какая истина предстает перед ними. В этом смысле личность не существует вне общества, вне образования, вне культуры. Рассматривая процесс образования, как движение личности в поле культуры сообщества мы различаем две его составляющие. С одной стороны человек активен, он движется по пути познания, разрабатывает индивидуальную систему моделей мира. С другой стороны личность растет в культурной среде и становится ее неотъемлемой частью, перенимая нормы, обычаи, привычки. Становление и развитие индивидуальной культуры в поле социальной культуры является объектом философии и образования. В процессе диалога с социальной средой личность формирует ценности, созерцание и созидает образование.

Система моделей сообщество – культура – представлена текстами, обычаями, нормами поведения, менталитетом. Во взаимодействии со всем этим личность, проходя путь формирования в качестве члена данного общества, приобщается к тем ценностям, которые зафиксированы в культуре. Гуманизм полагает, что человек способен обрести свой путь в культуре, смысл собственной жизни, он свободен в своем выборе, образовании, знании.

Знание руководит человеческими действиями, оставаясь при этом невидимым, непроявленным, не выраженным в каких-то определенных правилах. Можно предположить такую аналогию: наличие света делает предметы внешнего мира зримым для нас. При этом мы всегда (воспринимаем) именно предметы, а вовсе не свет, как таковой, хотя на наши органы зрения воздействует физиологически именно и только свет, а не отнюдь не сами предметы.

Таким же образом философия образования позволяет интерпретировать этот мир, понимать, и осознавать его. Все образовательные взаимодействия суть взаимодействия личностей, постоянно оказывающих влияние друг на друга. Индивидуальная культура формируется, когда человек проигрывает внутри себя роль «другого». В душевной жизни одного человека другой всегда оценивается как идеал, как объект, или как противник, и поэтому индивид существо социальное. Особое значение для развития личности имеют «значимые другие» которых система самости отбирает в качестве образцов (Гарри Саммвел). Я не рождается без чувства Мы, Он и Они.

Экспериментализм утверждает, что понимание мира может быть достигнуто в процессе активного взаимодействия с ними. Мышление, духовная жизнь человека возникают как следствие взаимодействия людей друг с другом. Образование отдельного человека складывается и растет в ходе взаимодействия личности с культурой сообщества. Чем разнообразнее и шире контакты личности с мировой культурой, тем богаче перспективы индивидуального образования и индивидуальной культуры.

Главная роль в организации этих контактов на протяжении веков принадлежала школам, университетам, академиям, способным вывести учащихся за узкие рамки культуры. В 21 веке ситуация изменилась. Развитие средств связи, компьютерных технологий неизмеримо расширил горизонт образовательного процесса, но также изолировал человека от живого, естественного общения, а погрузил его в виртуальный мир. Традиционная система образования придерживается установок постфигуральной культуры и эгоцентризма. Ведь девиз нового образования должен звучать так: «Помоги мне сделать это самому, а не сделай это за меня». Лишенная общения личность обречена на деградацию. Мы не можем пренебрегать тем, что в каждой культуре свойственны свои особые способы видения мира, который свойственен данной личности, каждый человек живет в своем субъективном мире грез, фантазий, желаний.

Усваиваемая отдельным человеком картина мира, присущая данной культуре выражается в самой структуре вырабатываемого языка интерпретации мира. Освоение языка, науки, искусства всегда связано с овладением реалиями культуры.

Знаки внешней, объективной культуры, поначалу обретают значение и смысл, постепенно становятся субъективными символами индивидуальной культуры. Важным элементом и индивидуальной культуры является духовная культура.

Западные культурологи понимают индивидуальную культуру как совокупность духовных символов (Вебер), форму разумной деятельности (Кассирер), систему знаков, коммуникацию, которая включает в себя определенную систему ценностей, знаний, традиций, и направлена на преобразование объективного бытия. Поэтому все, что существует в мире, может стать объектом ценностного отношения, оцениваться человеком как добро и зло, допустимое, истинное или неистинное. Вопрос о ценностях можно поднимать, если исходить из того, что для людей является ценным. Образование – ценность государственная, общественная или личностная? Нравственный, интеллектуальный, экономический и культурный потенциал каждого государства непосредственным образом зависит от состояния образовательной сферы. Государственные и общественные ценности образования не могут лишь дедуктивно распространяться на личностные образовательные ценности ограничивая их заданными пределами и рамками. Обоснование ценностей и целей образования требует синтеза знаний, подходов и методов разных наук. Философия в своем реалистичном понимании, не исключает религиозной составляющей философского знания о смысле жизни человека и высших ценностей индивидуального и общественного бытия. Таким образом, современная индивидуальная культура характеризуется разнообразием и размытостью идеалов и ценностей. Однако нельзя сказать, что они полностью ею

утрачены. Кроме того, для индивидуальной культуры сохраняют свое значение классическая культура.

Классическая культура создала яркие образы добра и зла, нравственности и безнравственности красоты и безобразия. Как и идеалы, так и ценности индивида во многом обусловлены особенностями национальной культуры, эпохи, ценностями, идеалами.

В современном обществе универсальные ценности подвергаются мощному отрицательному давлению под действием многих факторов. Утрате ценностей способствует в частности массовый характер современного общества, а также усложнение условий человеческого бытия в целом. Личность скорее ощущает свои ценности, нежели осознает свои цели. В процессе познания личность вырабатывает ценности, нормы и идеалы, которые и определяют (вместе с совокупностью обстоятельств внешнего окружения) ее путь. В частности прагматизм не считает человеческое поведение целенаправленным. Основной ценностью еще не осознанной в качестве цели (образования, сложившихся в современное время как раз и есть сохранение культуры, задача ее развития) преобразования традиций и соответственно развития личности в образовании не осознавалось и не ощущалось и сводилось к представлению о норме и идеале. Идеал же представляет собою конструкцию из желаемых ценностей, вероятность осуществления которых невелика. Человек обычно отдает себе отчет в том, что вероятность осуществления мала, но желательность его настолько велика, что стремление к нему сознательное и бессознательное происходит постоянно. У человека есть потребность в познании. И появление альтернативных образовательных систем стимулировало сторонников образования осознать важнейшие ценности этого процесса. Консерваторы определенно полагают, что школа должна отстаивать ясные и стабильные ценности. Цель образования – приспособление человека не к жизни, а к нормам непреходящим стандартам, вечным истинам. Это происходит в процессе изучения литературы, искусства, истории, языка и всех предметов естественного научного цикла. Гуманитарную дисциплину в широком смысле этого слова человек должен понимать не как жесткое принуждение, не бессмысленное служение идеалам, но упорядоченность мышления, поиски цели и гармонии жизни. Философия образования направлена на сохранение индивидуальной культуры и цивилизации. Поэтому одним из консервативных течений в философии образования называется классическим реализмом, который рассматривает образование с вопроса: какие способности являются общими для всего человечества. Способностями приобретать знания, использовать их и наслаждаться ими обладает каждый человек, они составляют часть человеческой природы. Поэтому общее образование должно быть направлено на формирование привычек, приобретения знаний, использования их на практике.

Эссенциалисты упорно отстаивают необходимость сохранения и передачи идей, представлений и видов практики, которые характеризовали культуру в прошлом. Они восстают против учения (проб и ошибок) образование ни в коем случае не преобразование культуры, а восстановление ее, и передача новым поколениям. Цель учения – воспринимать. Ученик успешен лишь тогда, когда он способен связно описать мир, который был ему предъявлен. Р.Питерс так выразил эссенциалистское представление об образовании: «Основопологающей идеей образования, несомненно, является то, что дети должны повторять в своем развитии в краткой форме развития предков. Они должны быть посвящены в традиции, в которых неявно заложены фундаментальные принципы мышления.

Таким образом, в чем состоит иерархия целей образования – привести людей в сознательные отношения с бесконечным духом универсума (научить служить Богу); сформировать характер, чувство справедливости и ответственности, направлять волю человека на вечные истинны; получить знания; научить создавать красоту и наслаждаться ею; устремить его к бесконечному совершенствованию, дать навыки для экономической независимости; дать ему хорошее духовное здоровье, как основу всего остального. Ценностная концепция подчеркивает, что образование могло бы сыграть важную роль для обеспечения приспособления незрелых еще членов общества к жизни. Для этого нужно создавать не болонские учебные программы, а те учебные программы, которые отталкивались от ежедневных интересов, потребностей и проблем подростков.

Осмысленный индивидуальный и повседневный опыт всегда имеет для человека смысл, он тесно связан с личностными ценностями, и только на таком опыте можно научиться. Общество в лице своих представителей влияет на человека, но и человек, бесспорно, выбирает свой путь в соответствии с природными возможностями. Процесс образования есть составляющая

становления индивидуальной культуры при взаимодействии культуры общества. Во всяком случае, процесс познания начинается из семьи, поэтому важнейшим компонентом процесса образования составляют попытки воспроизведения образцов чужого поведения. Эти попытки всегда представляют собой сложную творческую деятельность формирующейся личности, поскольку буквальное воспроизведение чужого невозможно – в попытках воспроизведения чужих образцов поведения человек вырабатывает свои собственные.

Освоение традиции невозможно без собственной индивидуальной, творческой активности без труда создания личной системы. Можно сказать, что многое зависит от системы ценностных ориентаций личности, творческого, интеллектуального потенциала; малоодаренные и нечестолюбивые люди склонны удовлетворяться устоявшимися знаниями и навыками, а творчески одаренный человек ориентируется не на норму, а на идеал и внутреннюю потребность. Пережив кризис, индивидуальная культура личности поднимается на новый уровень организации, станет более совершенной. Если личность в значимых для нее областях деятельности чувствует свою компетентность, владеет необходимыми языками культуры сообщества и ориентирована в необходимых для нее текстах. Это значит, что в процессе образования она сложилась и обрела культурную нишу, в которой ее внутренняя активность может свободно проявляться.

В самом деле, оценить качество образования с точки зрения воспитания и развития личности можно лишь опосредованно, по достаточно отдаленным результатам по его нравственной и ментальной позиции в жизни, а вовсе не на вербальном уровне.

Философия образования дает оценку образованию по реальному состоянию социума, по его экономическому, интеллектуальному, культурному потенциалу.

На наш взгляд философия характеризует ценностный аспект образования (значимость, престиж, полезность). Именно эти категории наиболее емко отражают саму сущность идеи образования, его ориентацию и жизнеобеспечения личности.

Таким образом, образование как ценность всегда связано с устойчивой парадигмой сложившейся в общественной и индивидуальной культуре.

Актуальный и цивилизованный подход к обсуждению индивидуальной культуры в философии образования связано с парадигмальными изменениями в понимании самого смысла и возможностей образования как широкого социального явления, выходящего далеко за рамки традиционных вопросов преподавательской деятельности. Образование, рассматриваемое в качестве важнейшей сферы созидания личности, формирования индивидуальной и общественной культуры, должно стать объектом дальнейших многоплановых системных исследований интегративного междисциплинарного характера.

Очень важно в дальнейшем исследовать связь философии образования с политикой в ее образовательном понимании, имея в виду, что индивидуальная культура политика может кратчайшим путем способствовать реализации философско-образовательных доктрин. Современное человечество на фоне НТР и торжества. Знания все более лишается веры теряет духовные ориентиры, нравственные ценности движется к деградации. Понять и переносить эту катастрофическую тенденцию значит в буквальном смысле сохранить жизнь на Земле... Есть ли задача более важна и актуальна сегодня в мире? Есть ли жизнь у современного образования и образования будущего?

Гуманитарное знание в образовании никогда не может считаться завершенным, но никто никому не может гарантировать, что оно будет постоянно совершенствоваться. Индивидуальная культура, которая преобразует общественные инстинкты, сама испытывает влияние этих институтов, она питается всеми видами культурной практики и в этом смысле является общественным разумом. Философия образования – это путь индивидуализма путь к себе; последовательность значимых встреч с людьми, соприкосновений с областями деятельности и культуры. Процесс развития невозможно сформировать или запрограммировать, потенциал не может быть четко определен. Вряд ли, кто-нибудь из нас (исключения подтверждают правило) может сказать о себе в зрелом возрасте, что именно таким он хотел стать и такую жизнь себе выстроить: люди меняют супругов, профессии, страны, изменяя себя и свое образование.

Разумеется, результат развития необратим, человек не может начать свое образование, как и вообще жизнь сначала. Теоретически вполне допустимо, что иначе сложившаяся совокупность случайностей, другое окружение привели бы личность в совершенно иную социокультурную нишу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Б.С. Гершинский Философия образования – М.: Изд-во «Флинта» – 1998
2. Ильин И.А. Творческая идея нашего будущего. Об основах духовного характера. – Новосибирск. – 1991
3. Афанасьев В.Г. Общество, системность, познание и управление. – М. – 1981
4. Мартино Дж. Технологическое прогнозирование. Пер. с англ. – М. – 1977
5. Копнин П.В. Логические основы науки. – Киев. – 1968

О. ПРОКОПЕНКО

© 2009

ВПЛИВ ВІЗУАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ НА КУЛЬТУРУ МИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ: ЕСТЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Кінець ХХ – початок ХХІ століття є цікавим, тривожним, динамічним періодом людської культури. Цивілізована людина в наш час живе в глобалізованому суспільстві, якому притаманний високий рівень технізації та наукоємності побуту і виробництва, насиченість чи навіть перенасиченість інформаційними потоками, уніфікація способу життя. Якщо можна так образно стверджувати, то маленькі ріки - національні культури, злилися (чи зливаються) в єдиний бурхливий потік – паневроамериканську або панамерикоевропейську культуру. В цій ситуації національно-культурні традиції, властиві окремим європейським та американським націям, зазнають значного впливу з боку інших, як правило, більш чисельних або більш індустріально розвинутих.

Загальна тенденція до візуалізації у другій половині ХХ століття була визначена соціологами та філософами пануючою у всіх сферах культури. Знавці різних галузей суспільного життя охарактеризували другу половину ХХ століття як *image-oriented*. Культурні та соціальні інституції діагностувалися як орієнтовані на візуальний образ, який через свою «платонічну силу» (У. Еко) використовується масовою культурою для здійснення стратегії переконання, почасти сумнівної. Культура, орієнтована на візуальний образ, за допомогою ЗМІ, реклами стає не просто частиною нашого повсякденного життя, вона вже сама і є повсякденність. Нове покоління людства росте у просторі новітніх візуальних технологій, візуалізується те, що раніше осягалось лише внутрішнім процесом мислення (візуалізація економіки за допомогою реклами, візуалізація подій новітньої історії за допомогою ТБ).

Візуальний шар культури був досліджений у ХХ ст. в різних сферах теоретичного знання: філософською антропологією, психоаналізом, постструктуралізмом, семіотикою, різноманітними теоріями, що опонують марксизму тощо. На Заході дослідженнями у цій галузі займалися В.Беньямін, Р. Барт, М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж. Лакан, Г. Дебор, М. Шапіто, Ж. Бодрійяр, Г. Поллок. В 1995 р. В.Дж.Т. Мітчелл, спираючись на згаданих теоретиків, називає тенденцію до візуалізації «візуальним поворотом» (на протигагу «лінгвістичному повороту») та констатує наявність справжнього перевороту у гуманітаристиці, що відбувся в останні двадцять п'ять років. Американський дослідник зробив цей висновок, аналізуючи семантичні структури кіно, телебачення, реклами, масової культури. Всі вони базуються на візуальних образах, а тексту залишається тільки функція супроводу.

Пояснюючи витоки «візуального повороту», Мітчелл пов'язує їх з винайденням кіно, фото, телебачення, Інтернету, які максимально спроектували увагу людини на візуальний образ, що не потребує текстового супроводу. У мистецтві, на думку Мітчелла, візуалізація в повній мірі проявилася у практиках відеоарта, медіа-арта, інсталяціях, перформенсах та хеппінінгах. Тож і сучасна філософія, і мистецтво все більше орієнтуються на нову модель світогляду: світ уявляється вже не як текст, а як візуальний образ. В його термінології це перехід від «текстуальної» моделі до «пикторіальної» теорії. Дослідження Мітчеллом ролі візуального образу у сучасній культурі дозволяють з'ясувати, що й розвиток кінематографу відбувається у тому ж напрямку – орієнтується на візуальність. Та необхідно зазначити, що природа візуального кінообразу є специфічною, відмінною, зокрема, від того, яким користується реклама. Візуальний

образ у кіно використовується режисерами як полісемантичний, як такий, що здатний спровокувати безліч інтерпретацій. Семантичне ж навантаження рекламного образу продукується за доволі простою схемою: знак-товар. При цьому не можна замовчувати і наявність кіноіндустрії, що користується аналогічними схемами у створенні популярної кінопродукції, але такий кінематограф є аномальним по відношенню до справжньої природи кіно і не є предметом нашого аналізу.

Кожна людина у процесі соціалізації набуває в межах конкретної культуру-традиції пізнавальних установок, спрямованості, навичок і стереотипів мислення, схем та шаблонів пошуку, відбору, інтерпретації, оцінки різноманітних інформаційних сигналів і повідомлень та подібного. В своїй єдності вони формують її культуру мислення. Вона залежить як від індивідуальної специфіки мислительних процесів та життєвого досвіду людини, так і культурологічних чинників. Насамперед, коли мова йде про чуттєву сторону інформаційної взаємодії „людина - дійсність». Зокрема естетичну інформацію, яка фіксує не лише особистісні начала пізнавальної активності і творчості, а й деперсоніфіковані характеристики культури, до якої залучена конкретна особистість. Національні особливості психічного складу і специфіки мислення простежуються у світовідчутті і світорозумінні певного народу.

Логічне та емоційне, як компоненти людського мислення, тісно і нерозривно пов'язані. Вони знаходять матеріальне втілення у різноманітних артефактах, створених на теренах конкретних людських спільнот. Через вивчення і аналіз артефактів можна виявити та окреслити деякі риси світогляду, специфіки мислення, ціннісних орієнтацій тощо, що притаманні певній нації чи етносу.

Феномен реклами нині привертає увагу багатьох дослідників - психологів, економістів, соціологів, культурологів. Однак, власне оцінка та аналіз його як елемента естетичної та художньої культури людства, на нашу думку, лише починаються у вітчизняній науковій думці. В такому аспекті реклама ще потребує всебічного і ґрунтовного вивчення. Досліджує рекламу, як специфічне естетичне явище, Н. В.Бойко у праці «Моральнісний критерій оцінки сучасних явищ художньої дійсності». Тут висловлюється думка, що деякі явища сучасної культури, наприклад реклама і перформанс, в своєму існуванні зумовлені перенасиченістю суспільства інформаційними даними. Це призводить до виникнення байдужості, як захисного бар'єру, що запобігає руйнуванню психіки людини. З часом байдужість перетворюється на звичку, а захисний бар'єр на залізний панцир. Все це пояснює недовіру до працьованих культурою традиційних художніх форм. Така ідея є цілком слушною.

Дійсно, сучасна цивілізована людина мимовільно чи цілеспрямовано «споживає» величезну кількість інформації. Одним з її джерел виступають масові комунікації, зокрема комерційна реклама. Остання нині виступає необхідним елементом способу життя цивілізованих країн.

Стільки рекламних звернень, як, наприклад, мешканцям США, українцям, звичайно, не пропонується. Але лівова частка рекламних звернень, як і в інших країнах, зорієнтована на візуальне сприйняття. З огляду на це, аналіз ролі саме візуальних комунікацій як чинника впливу на емоційно-світоглядний компонент мислення сучасних українців є цілком виправданим. Чи впливають сучасні візуальні рекламні оголошення на традиційну, національну естетичну культуру та її окремі компоненти, насамперед естетичні смаки та ідеали? І на скільки вагомим є такий вплив на культуру емотивного компонента в структурі мислення пересічного українця, сформовану в її лоні, якщо мова йде про естетичну інформацію, котра продукується та поширюється передусім телевізійною, зовнішньою і вуличною рекламою? Який загалом естетичний потенціал такої рекламної продукції?

Навіть побіжний огляд рекламних звернень такого роду приводять до невтішної думки: розміщення подібних рекламних звернень найчастіше ігнорує високий рівень розвитку вітчизняної художньо-естетичної культури. Переважна більшість стаціонарних рекламних щитів, не говорячи вже про носіїв інших рекламних подань, не прикрашають довкілля, а навпаки погіршують його естетичні характеристики. Не враховується ступінь їх «вписаності» в міський ландшафт, гармонійність чи дисгармонійність самого зображення з точки зору пересічного українця, і доцільність чисельності однотипних та різноякісних рекламних звернень на певній одиниці площі (центральні і наближені до міського центру вулиці часто-густо просто інформаційно перевантажені) тощо.

Загалом, воно й добре. В такому випадку буде зменшуватись рекламний потенціал подібних звернень, особливо коли мова йде про «нав'язування» тютюнових і алкогольних виробів. Проте, це не стосується дитячої аудиторії, якою національно-культурна естетична (і моральна) традиція ще не засвоєна в повній мірі. Тут варто пам'ятати народну приказку: «Вода й камінь точить». Тривале і постійне нав'язування певного елемента людського світовідношення, уданому випадку естетичного несмаку або смакових уподобань іншої нації, може з часом негативно вплинути і на саме національне естетичне ставлення до дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранова Н.М. Естетична своєрідність національно-культурної традиції // Практична філософія. - 2004. - № 2. - С. 206-212.
2. Бойко Н.В. Моральнісний критерій оцінки сучасних явищ художньої дійсності //Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Збірник наукових праць. Вип. XI. Ч. 1. - К.: Міленіум, 2003. - С.199-204.
3. Макаров А.М. Світло українського бароко. - К.: Мистецтво, 1994.
4. Українська графіка ХІ-початку ХХ ст.: Альбом / Авт.-упор. А.О.В'юнник. - К.: мистецтво, 1994.
5. Чміль Г.П. Семіологія візуальних кодів і кінематографічний код національного по //Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Збірник Наукових праць. Вип. VII. Ч. 1. - К., 2001. - С. 56-67.
6. Щербаківський В.М. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. - К.: Либідь, 1995.

Марія РИЖКОВА

© 2009

СТАТУС ЖІНКИ У СУСПІЛЬСТВІ ТА ЖІНОЧА ОСВІТА У ХІХ СТОЛІТТІ

Постановка проблеми. Соціальне, економічне та політичне становище жінки у суспільстві протягом багатьох століть було болючим питанням. І це стосується не якоїсь однієї країни або нації, це питання було і є глобальним.

Потрібно було пройти довгий шлях від найдавніших часів і до сьогодні, щоб здійснити зміни у свідомості суспільства на жіночу проблему. Міф про неспроможність жінки вирішувати важливі суспільні та життєві проблеми, опанувати знання та професійні навички, заангажований чоловіками, розвіявся як марево. Цьому, зокрема, сприяло зростання соціальної свідомості та технічний прогрес.

Гендерна політика сьогодні є досить важливою складовою політичного життя суспільства; спираючись на позитивні досягнення минулого, вона чітко планує роль та місце жінки у сучасному та майбутньому. Досить важливою умовою гідного становища жінки в суспільстві є її освіта: середня, вища, професійна. Це досить складна тема, оскільки ще зовсім недавно вважалося, що жінка не здатна до навчальної та наукової діяльності, та й освіта їй не потрібна.

ХІХ – початок ХХ століття ввійшли у сучасну історію України як час кардинальних змін в усьому суспільстві. У цей період відбувалися активні суспільні процеси, пов'язані з швидкими темпами розвитку промисловості, що, у свою чергу, викликало зміни в освіті: розширювалася мережа початкових і середніх загальноосвітніх навчальних закладів, з'являлися нові типи навчально-виховних закладів, удосконалювався зміст, методи і форми роботи у них. На цей час припадає і офіційне запровадження і розвиток освіти жінок. В цілому зазначений період характеризується поживленням освітнього руху і спалахом освітньої думки в Україні. Саме тому освітні проблеми цього періоду завжди привертала до себе увагу науковців-педагогів.

Сьогодні проблема освіти жінок не є такою гострою, як, наприклад, ще 100–150 років тому, але залишається такою ж актуальною. Бо досі ведуться суперечки у тому, чи спроможна жінка зробити наукове відкриття чи очолити важливу галузь суспільної діяльності. Хоча історія вже давно довела, що так: і наукове відкриття (М.Кюрі), і успіхи у виробництві (П.Ангеліна), і у космос злітати (В.Терешкова) – жінка здатна на все.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблеми жіночої освіти на сучасному етапі досліджують Є.Андрєєва, В.Добровольська, Т.Шушара, Т.Сухенко, О.Аніщенко, Л.Применко, Н.Слюсаренко, О.Кобельська, О.Куліш та інші. Кожен з науковців у своїх дослідженнях так чи інакше звертається до педагогічної спадщини ХІХ – початку ХХ століття, яка була прогресивною на той час і не втратила своєї актуальності і понині.

Мета нашого дослідження – на основі аналізу поглядів прогресивних педагогів і громадських діячів ХІХ століття дослідити проблему статусу жінки у суспільстві та жіночої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженнях багатьох вчених, як вітчизняних так і зарубіжних, присутнє явище, коли при висвітленні суспільних подій виділяються аспекти, пов'язані з діяльністю жінок та їх місцем у суспільстві. Таким чином, відбувається штучний поділ історії на „чоловічу” та „жіночу”. При цьому усі „жіночі” справи розглядаються як допоміжні до „чоловічих”. Також окремо розглядається і питання жіночої освіти.

Педагогічний словник тлумачить поняття „жіноча освіта” (або „освіта жінок”, далі ці поняття ми будемо ототожнювати) як самостійну галузь освіти, яка виникла у зв'язку з нерівноправним положенням жінки в суспільстві [4, 374]. Таким чином, підкреслюється, що освіта жінок має свої особливості, щось відмінне від чоловічої освіти або освіти взагалі. І, дійсно, до початку ХХ століття чоловіча і жіноча освіта відрізнялися, що було обумовлено становищем обох статей у суспільстві.

Починаючи з другої половини ХVІІІ століття, відомі громадські діячі (Ш.Монтеск'є, М.Ломоносов, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо та інші), і навіть короновані особи починають замислюватись над місцем жінки у суспільстві. Провідною ідеєю було бачення жінки у ролі матері та берегині домашнього вогнища, але у свідомості найбільш прогресивних верств населення того часу вже поширювалася думка про роль жінки в суспільстві, як повноправного члена цього суспільства.

Першим російським монархом, який звернув увагу на проблему жіночої освіти, була Катерина ІІ. Відправною точкою у розвитку середньої жіночої освіти можна вважати відкриття у 1764 році у Петербурзі першого середнього дівочого навчального закладу – Виховного товариства шляхетних дівчат (Смольного інституту) [4, 375]. Ініціатором відкриття цього закладу була саме Катерина ІІ. До часів її правління освіта жінок була пов'язана лише з приватною ініціативою і не входила до структури офіційної освіти. Катерина ІІ під впливом ідей західних філософів, насамперед Дж. Локка і Ж.-Ж. Руссо, намагалася взяти жіночу освіту під опіку уряду. Вона вважала, що „саме жінка кладе наріжний камінь у створенні життя суспільства, тому що вона дає перше виховання новому поколінню” [2].

Отже, питання жіночої освіти отримало своє життя, насамперед, як питання освіти жінки – майбутньої матері, тому що „неоціненне щастя бути вихованим в перші роки життя дитини освіченою матір'ю, яка знала б і розуміла почесність свого покликання” [6].

У ХІХ столітті, незважаючи на поширення передових поглядів на жінку як повноправного члена суспільства, все ж побутувала думка про те, що жінка, перш за все, повинна виконувати роль матері, дружини, яка допомагає чоловікові, опікується домашнім господарством і виховує дітей, тобто є тільки додатком до чоловіка. Тому і освіта жінці не потрібна, а якщо й потрібна, то тільки для того, щоб вміти спілкуватися з потрібними для чоловіка людьми. Тим більше, що досі побутувала думка, що жінка – це істота другого гатунку: в силу своїх природних властивостей вона неспроможна піднятися до рівня чоловіка – ані здобути належну освіту, ані вирішити будь-яку серйозну проблему.

Відомий громадський діяч В.Белінський так характеризував статус жінки у тогочасному суспільстві: „Жінки в силу домінування характеру любові та почуття створені діяти в тих же самих сферах, де діє чоловік. Духовне панування чоловіка над жінкою має своїм джерелом не природу жінки, а її виховання та різні соціальні стосунки, що століттями тримали жінку в стані морального рабства. Отримуючи дуже погане та обмежене виховання та освіту, жінки до заміжжя – власність батьків, а після заміжжя – чоловіків, повинні були вважати за гріх цікавитися, наприклад, мистецтвом або наукою” [8, 109]. Головною думкою всіх праць з проблем жіночої освіти у В.Белінського було те, що „світ пізнання та мистецтва також відкритий жінці, як і чоловікові, на тій підставі, що жінка, перш за все, людина ...” [8, 110].

Та навіть якщо погодитися з тим, що жінка може тільки займатися домашнім господарством і виховувати дітей, то і для цього їй необхідна освіта. Ця думка, як ми бачили,

виникла ще за часів Катерини II. Відомий критик XIX століття Д.Писарєв писав, що матері для гідного виконання своїх зобов'язань перед дитиною крім суто материнських почуттів, необхідна ще попередня теоретична підготовка, необхідний розумовий розвиток, що неможливо без належної освіти [7, 26]. Його статті про виховання та освіту були незмінно пов'язані з соціальними завданнями того часу: боротьба за повну рівність прав усіх людей, за надання права жінкам здобувати освіту та брати участь у суспільному житті.

У статті „Жіночі типи в романах та повістях Писемського, Тургенева та Гончарова” (1861) Д.Писарєв пише про те, що жінка у суспільстві є стражденною та невольницею [7, 46]. На той час побутувала суспільна думка про те, що жінці не потрібна освіта. Головне для неї в житті – вдало вийти заміж. Під сумнів почала ставитись навіть спроможність жінки належно виховувати дитину. Д.Писарєв стає на бік жінок і пояснює, що у такому статусі жінки у суспільстві винні чоловіки, які і сформували хибний погляд на жіночу освіту та виховання. Він пише, що тодішнє сімейне виховання принижувало жінку, тому багато жінок прагнули швидше вийти заміж, щоб отримати свободу від батьків. Звичайно, були такі жінки, які, живучи у батьківському домі, відвідували лекції в університеті, але ніхто не знає про те, якою ціною їм довелося відстоювати своє право на освіту перед рідними, які цього пориву не розуміли. Деякі видання того часу, наприклад, „Сучасна медицина”, висміювали ідею жінок ставати лікарями. Таким чином, бачимо, що праця жінок не користувалася повагою у суспільстві.

Проблема освіти жінок мала у свій час і певне політичне забарвлення. У 1833 році граф Левашов, придивившись до життя місцевого населення України, доповідав уряду, що ні в училищах, ні в родинях ніхто не дбає про набуття підростаючим поколінням корисних для суспільства знань, його моральне вдосконалення. У котрий раз в історії людства постає питання про зв'язок поширення освіти серед усіх верств населення з розвитком суспільства, процвітанням держави, яке російські самодержці розуміли по-своєму. У XIX столітті це трактувалося так: щоб виховати майбутнє покоління у дусі покори російському уряду, слід дати ґрунтовну освіту жінкам, адже їх вплив на серця та розум своїх чоловіків та дітей безмежний. Це зумовило відкриття у Києві в 1833 році дівочого інституту з державною грошовою допомогою [1]. Київський інститут став першим жіночим середнім навчальним закладом, який відкрився завдяки підтримці уряду. Але у цьому заході простежується не усвідомлення важливості освіти жінок для країни, а бачення владою жіночої освіти як знаряддя русифікації краю.

Відомий педагог та громадський діяч К.Ушинський з цього приводу писав: „Ясно те, що вносячи в жіночу освіту чужий іноземний елемент і надаючи цьому елементові такої сили, що він на свій лад перетворює жіночі характери, ми в наймогутніший спосіб сприяємо знищенню національності в сім'ї, а через неї і в народному житті” [9, 178].

К.Ушинський вважав жінку „необхідним посередником між наукою, мистецтвом і поезією, з одного боку, звичаями, звичками і характером народу, з іншого... З цієї думки випливає вже сама собою необхідність повної всебічної освіти жінки вже не для одного родинного вжитку, а для запровадження в життя народу результатів науки, мистецтва і поезії” [9, 197].

Таким чином, К.Ушинський розглядав питання жіночої освіти не лише як освіти для вихователки підростаючого покоління; він вбачав у жінці великий потенціал для розвитку науки та культури. Водночас він бачив і з відчаєм писав про жалюгідний стан освіти для жінок у Російській імперії. Цьому, зокрема, присвячена стаття „Історична записка про останнє перетворення у Виховному товаристві шляхетних дівчат” [10].

У 1859 році К.Ушинський вступив на посаду інспектора класів Смольного інституту. За його словами, „недоліки такого устрою навчальної діяльності кидались одразу в очі” [10, 326]. По-перше, курс навчання був розрахований на 9 років. На думку К.Ушинського, така тривала відірваність дівчини від родини недобре на неї впливала. По-друге, екзамени були справжньою формальністю, тому дівчата масами переходили з класу в клас, внаслідок чого багато хто з них втрачав можливість опанувати науки. По-третє, хоча кожний клас і було поділено на чотири відділення, але заняття проходили однаково як у найліпших, що звалися першими, так і в слабких відділеннях, що звалися другими. У перші відділення дівчата переводилися дуже рідко. Якщо хтось потрапляв у друге відділення, то до кінця навчання залишався там. Це мало поганий моральний вплив на учениць, бо ставило під сумнів їхні розумові здібності і здатність покращити навчальні успіхи. Не дуже добрим було і те, що перші відділення були переповнені вихованками, а у других їх було мало. Також було багато інших недоліків в організації навчального процесу. А найголовніше, що саме навчання більшою своєю частиною було спрямоване не на розуміння

сутності предмета, а на заучування його, що звичайно не було на користь розумовому розвитку дівчат.

Педагогічний колектив, за словами К.Ушинського, був жалюгідний, тобто викладачами були люди, які відстали від часу, зовсім не володіли новими прийомами викладання та ті, які зовсім ніколи не викладали.

Завдяки старанням К.Ушинського були проведені певні зміни в організації навчального процесу у Смольному інституті. Зокрема, були створені паралельні класи (другі групи було скасовано), в яких дівчата урівнювалися у навчальних досягненнях та не відчували себе другим сортом. При переході з класу в клас введені обов'язкові экзамени, які повинні були об'єктивно оцінити навчальні досягнення учениць. До того ж дівчина не могла залишатися в одному класі більш ніж на два роки. До речі, усі ці нововведення К.Ушинського збереглися у навчальних закладах і понині.

Одним з громадських діячів, який звернув особливу увагу на необхідність змін у стані жіночої освіти, був уже знаний на той час лікар, пізніше педагог-адміністратор М.Пирогов. У статті „Питання життя” він пристрасно відстоював ідеї загальнолюдського виховання, виступав проти станової системи виховання і освіти. М.Пирогов намагався довести, що не становище жінки у суспільстві, а стан її виховання має зазнати змін. Жінка, якщо отримає належну освіту і виховання, на його думку, зможе так само добре засвоїти наукову, художню та суспільну культуру, як і чоловік. У своїх листах він писав: „Те, що в суспільстві доручається обраним людям, відомим своєю високою моральністю, глибокими релігійними переконаннями, хистом слова та знаннями, створеними наукою, у сімейному колі повинно бути доручено жінці” [5, 20]. Як бачимо, автор вважає, що жінка і мати є священник сім'ї. На неї у сім'ї покладені такі ж важливі обов'язки, що і на чоловіка у суспільстві. Тому жінка повинна вдосконалювати свою освіту та виховання, щоб відповідати „високості та святості свого призначення бути розсадницею добра та істини в прийдешньому поколінні..., що довірено їй самим Богом, чоловіком та суспільством” [5, 26].

Погляди, М.Пирогова та К.Ушинського на значення жінки у суспільстві були на той час відкриттям, вони привернули увагу широких кіл громадськості. Преса, література стали відкрито вказувати на неспроможність пануючої в той час закритої, станової системи жіночих інститутів, які не давали жінкам сучасних наукових знань, а виховували покірних, безправних, обмежених істот – додаток до чоловіків.

Отже, поступово поширювався рух за надання жінкам права отримувати якісну освіту нарівні з чоловіками. Силами громадськості відкривалися середні жіночі школи. У Міністерство освіти стали надходити численні земські та приватні клопотання про відкриття шкіл для дівчат. Розширювалися пожертвування та інші форми благодійності. Завдяки цьому проблема стала поступово вирішуватися.

Заслуговує на увагу діяльність видатного педагога, справжнього творця нової системи жіночої освіти професора М.Вишнеградського. Він заснував перший у Росії педагогічний журнал „Російський педагогічний вісник”, у якому відстоював думку про необхідність зробити жіночі навчальні заклади відкритими та загальнодоступними [3]. Завдяки педагогічному таланту та ораторському мистецтву М.Вишнеградський домогся у вищих сферах влади прихильності до нового типу жіночих шкіл. Після закордонної подорожі для ознайомлення зі станом жіночих шкіл він розробив проект відкритих жіночих училищ, який був затверджений урядом. Вже у 1858 році перше таке училище було відкрито у Петербурзі. А у 1859 році за проектом М.Вишнеградського були видані „Правила внутрішнього розпорядку жіночих училищ” [3].

Висновки. Таким чином, питання жіночої освіти стало розглядатися урядом як наслідок усвідомлення ним великої ролі жіноцтва у житті суспільства. Першою бере освіту жінок під опіку уряду Катерина II. Але роль жінки зводилась до визначення того надзвичайного впливу, який вона мала на свого чоловіка та процес виховання дітей. З цього випливала мета, яку ставив уряд перед дівочими навчальними закладами, – підготувати освічених матерів сімейств та турботливих дружин.

У XIX столітті підвищився інтерес до проблем жіночої освіти, а у другій половині XIX – на початку XX століття рух за жіночу освіту поштовхується завдяки прогресивним поглядам виданих педагогів, громадських діячів, таких як К.Ушинський, М.Пирогов та інші. Їхні погляди щодо значення жінки в суспільстві були на той час відкриттям, вони привернули увагу широких кіл громадськості, преси до становища жінки у суспільстві та до питання її освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів міста Києва. – Ф.144. – Оп.1. – Акр.8.
2. Маккавей Н.К. Педагогические мечты Екатерины Великой и Бецкого // Труды киевской духовной академии. – 1904. – С.137.
3. Павлов Ф.И. Памяти Н.А.Вышнеградского // Русская школа. – 1908. – №4. – С. 85.
4. Педагогический словарь // В двух томах. – Т.1. – М.: Изд-во Академии педагогических наук, 1960. – 775 с.
5. Письма Н.И.Пирогова о любви, об обязанностях матери-воспитательницы и пр. // Русская школа. – 1914. – №11. – С. 20–26.
6. Пирогов Н.И. Избранные педагогические произведения. – М.: Педагогика, 1985. – С. 5.
7. Писарев Д.И. Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1984. – 367 с.
8. Познанский И.Ф. В.Г.Белинский о воспитании. – М.: УЧПЕДГИЗ, 1949. – 128 с.
9. Ушинский К.Д. Педагогична подорож до Швейцарії // Твори в шести томах. – Т.2. – К., 1954. – 456 с.
10. Ушинский К.Д. Исторична записка про останні перетворення у Виховному товаристві шляхетних дівчат // Твори в трьох томах. – Т.2. – М.-Л.: Вид-во Академії педагогічних наук, 1948. – 656 с.

Ольга РОВЕНЧАК, Вікторія ВОЛОДЬКО

© 2009

ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОЇ МІГРАЦІЇ

Питання ідентичностей актуалізується у сьогодишньому глобалізованому світі зокрема і через їхню зростаючу нестабільність; репрезентантами таких нестабільних ідентичностей ми вважаємо міжнародних мгрантів, які завдяки міграції⁶⁹ проходять через певну трансформацію⁷⁰ ідентичності. У цій статті поняття ідентичності пов'язується із поняттями соціальної дії і практики. Автори пропонують модель інтегральної ідентичності⁷¹ та представляють її соціальні, культурні, особистісні складові, а також спосіб вивчення ідентичності за допомогою цінностей і ціннісних орієнтацій. За мету ставиться вивчення інтегральної соціокультурної ідентичності, її однозначних та неоднозначних складових, трансформації цієї ідентичності, а також дій і практик, пов'язаних з нею через призму міжнародної міграції. Крім того, серед цілей є й з'ясування зв'язку трансформації ідентичності з моделями адаптації іммігрантів. У своїй роботі спираємось на напрацювання таких відомих українських та закордонних авторів, як Б. Ажнюк, З. Бауман, П. Бурдьє, М. Вебер, С. П. Гантінгтон, Е. Носенко, Т. Парсонс, А. Ручка, Н. Фролова Н. Черниш, котрі започаткували вивчення питань, яким присвячена дана стаття.

За визначенням основоположника поняття “соціальної дії” М. Вебера “дією” називається “дія людини (незалежно від того, має вона зовнішній чи внутрішній характер, зводиться до невтручання чи до терпеливого прийняття), якщо і оскільки діючий індивід чи індивіди пов'язують з нею суб'єктивний смисл”. “Соціальною дією” називається така дія, “яка за суб'єктивним смислом, що їй надає діюча особа чи особи, співвідноситься з діями інших людей та орієнтується на них”. Основними ознаками соціальної дії за М. Вебером є усвідомлена мотивація та орієнтація на інших, якою може бути як “очікування” певних дій інших осіб, так і суб'єктивна “цінність” змісту власних дій (наприклад, зобов'язання) чи внутрішні відчуття (наприклад, радість) інших [9; 8]. Соціальну дію Т. Парсонс, зокрема, вважає системою, що складається з

⁶⁹ *Міграцією* ми вважаємо перетин адміністративного кордону, добровільний чи примусовий просторовий рух осіб чи груп осіб від місця (країни) виїзду до місця (країни) в'їзду за наявності або відсутності законних підстав, на певний період часу або назавжди, що може вести за собою зміну постійного місця проживання; цей рух включає в себе еміграцію та імміграцію. Звідси *мігрант* — особа, яка здійснює міграцію.

⁷⁰ *Трансформація* — зміна, перетворення виду, форми, істотних властивостей і т. ін. чого-небудь [10]

⁷¹ *Інтегральна ідентичність* — термін запозичений у А. Ручки [36, с. 38], у нашому розумінні — ієрархічно впорядкована сукупність всіх, базових та не-базових, наявних в людини ідентичностей.

“одиночних актів”, які мають певних акторів, засоби та цілі (майбутній стан речей, на який орієнтована дія) [33].

Іншою категорією є практика, що, на думку П. Бурдьє, є скоріше несвідомою, ніж свідомою поведінкою індивіда, яка підкоряється певним правилам, інтерналізованим із зовнішнього середовища в процесі активної взаємодії з ним [32, с. 196-200]. Таке пояснення практики перегукуються з найбільш консервативним її розумінням, що походить від Д. Юма, коли практика є мисленням або дією “за звичкою” [12, с. 10]. Т. Заславська та М. Шабанова говорять про практику як про “стійку сукупність соціальних дій (взаємодій)” [18, с. 2-5]. Ми дозволимо собі прийняти таке визначення, а також частково не погодитись з П. Бурдьє, Е. Гіденсом чи Д. Юмом у тій частині, де йдеться про “рутинний” і “неусвідомлений” характер практики, оскільки вважаємо, що соціальною практикою можна назвати і свідому, не обов’язково рутинну соціальну дію (маємо на увазі дію у широкому розумінні, а не так званий “одиночний акт”), яка періодично повторюється.

Практики тісно пов’язані з поняттям *габітуса*, розробленим П. Бурдьє для кращого розуміння та вивчення практик. Габітусом (*habitus* – лат. властивість, стан, положення) є система диспозицій⁷² сприйняття, оцінювання і дії, яка структурує практики агентів [46]. За словами П. Бурдьє, “практики не можна виводити ні з наявних в даний час умов, які, як може здатися, породжують ці практики, ні з минулих умов, які спродукували габітус — стійкий принцип їх продукування... зрозуміти, що є габітус, можна тільки за умови співвіднесення соціальних умов, в яких він формувався (відтворюючи при цьому умови свого формування), з соціальними умовами, в яких він був “приведений в дію”” [7, с. 3]. Габітус містить в собі зв’язок між тими соціальними умовами, інтеріоризацією яких він є, та тими, в контексті яких він продукує практики [46].

Далі йдеться про центральну категорію цієї роботи — ідентичність, умови її формування, структуру, взаємозв’язок з дією та практикою. З цієї точки зору важливо зазначити, що ідентичність з її структурою ми розглядаємо у тому числі і як частину габітуса, що певним чином зумовлюється попередніми діями та практиками і впливає на наступні.

Не ставлячи собі за мету детально розписувати способи вивчення цього феномену в різних наукових парадигмах та підходах (див. 43), зазначимо, що ми розглядаємо ідентичність як переважно соціокультурне, внутрішньо-особистісне утворення, базоване на певних цінностях — стрижнях культури, роль якої у сучасному світі стало зростає [43, с. 40-41]. У широкому розумінні ми визначаємо *ідентичність* як *внутрішнє відчуття приналежності до визначеної соціокультурної спільноти певного виду переважно визнане іншими представниками цієї спільноти, вкорінене у подібності до них та одночасній відмінності від представників іншої соціокультурної спільноти такого ж виду.*

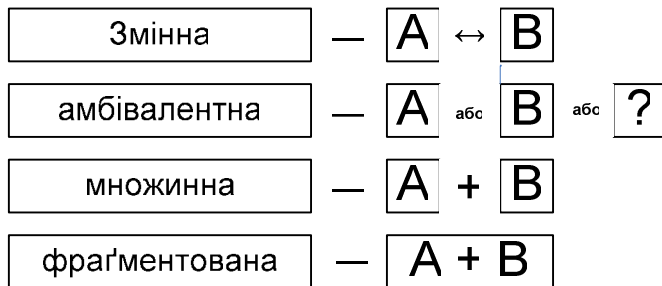

Рисунок 1.

При будь-яких суттєвих змінах, які відбуваються в житті людини (наприклад, втрата або зміна роботи, соціального, матеріального статусу, перехід до іншої вікової категорії, вступ у “змішаний” шлюб або зміна місця проживання, тобто міграція) людина може переживати “кризу ідентичності” (вперше поняття введене Е. Еріксоном) — “плутанину, нерозуміння власної

ролі в житті, стан сумнівів стосовно бажання жити відповідно до очікувань інших і невпевненості стосовно того, якою людиною бути, якщо ці очікування не справджуються” [15, с. 45]. На думку І. Гофмана для того, щоб уникнути “руйнування ідентичності” внаслідок такої кризи, людина повинна пройти стадію “охолодження” — процесу підготовки до змін ідентичності, пом’якшення відчуття приналежності [1, с. 187-246]. З. Бауман пише, що у сучасному глобалізованому світі криза ідентичності вже не унікальне явище; людина постійно переживає її стосовно різних

⁷² Якщо *позиції* — це реальне становище індивіда у соціальному просторі, то *диспозиціями* тут виступають його уявлення про це становище, а також його схильність до поведінкового акту, дії, та їхня послідовність, або усвідомлена готовність до оцінювання ситуації, до поведінки, обумовленої попереднім досвідом [16, с. 333-335].

ідентичностей, оскільки вже не сприймає останні як щось “навіки дане”. Питанням для людини зараз стає навіть не те, як набути обрану ідентичність і добитись її визнання іншими, а яку саме ідентичність вибрати [4]. Тобто людина знаходиться у стані постійного пошуку певного набору ідентичностей і його зміни, коли він перестає їй підходити. П. Томпсон називає таку сучасну модель конструювання ідентичності “експериментом з розмаїтістю” (“repetition with a difference”) [74, с. 196-199]. В контексті міграції як прояву глобалізації, про такі нові ідентичності С. Хол каже, що вони більше не є “вкоріненими” а, залежать від того, “чого ми прагнемо і куди рухаємося” [60, с. 4-5]. Проте, ми вважаємо, що навіть коли структура ідентичності (або інтегральна ідентичність) знаходиться в стані руху, все ж можна на якийсь час зафіксувати її у певному стані, коли вона не обов’язково буде визначеною і однозначною. Ми виділяємо чотири види неоднозначних ідентичностей (рис. 1); тут маємо на увазі ідентичності — складові інтегральної ідентичності, а не саму інтегральну ідентичність.

Отже, змінною є ідентичність, яка має одну складову (А), що може легко змінюватись іншою (В); коли А стає “некомфортабельною”, її можна “придбати як новий одяг на новий сезон”, а згодом знову змінити [64, с. 1-2]. Наприклад, мовна ідентичність може змінитись зі зміною мовного регіону проживання чи кола спілкування, де прийнято вживати певну мову. Амбівалентна ж ідентичність є передумовою відчуття “приналежності ні до чого”, вона відображає стан вагань між А, В чи чимось іншим. Як приклад, нам слугують нащадки іммігрантів: вони часто не відчують приналежності ні до культури предків, ні до культури приймаючого суспільства, позиціонують себе посередниками між ними і водночас ведуть пошуки нових культурних ідентитетів [66, с. 36-37, 94-95]. Термін “множинна” часто вживається стосовно інтегральної ідентичності і означає очевидну для нас наявність в ній різних складових [72, с. 288]. Стосовно певного виду ідентичності, то множинною називають таку, що складається з двох (А та В), або більше окремих, автономних ідентичностей одного виду. Людина з такою ідентичністю знаходиться у стані постійного вибору [66, с. 95]. Можна, наприклад, жити в одному регіоні, а працювати в іншому і при цьому мати дві повноцінні відповідні регіональні ідентичності. На відміну від множинної, фрагментована ідентичність означає наявність елементів різних ідентичностей (А+В) одного виду в межах однієї ідентичності (її ще називають подвійною, багатоповислою) [11]. Маючи, до прикладу, батьків різного етнічного походження, можна конструювати свою етнічну ідентичність як суму елементів цих ідентичностей батьків.

Далі ми будемо виділяти складові ідентичності та, згодом, зазначати їх пріоритетну сферу існування (соціальну, культурну чи особистісну), тобто класифікувати їх. Отже, наша модель інтегральної ідентичності складається із дванадцяти базових та деяких не-базових ідентичностей.

Традиційно вважається, що нація — це спільнота, що складається з різних класів, має спільне відчуття народності, ідентичності, солідарності та інтересів, а також має свої коріння в етнічній ідентичності та спільному історичному досвіді (реальному чи уявному); її основна політична ціль полягає у наявності певної держави на визначеній в картографічних межах території [41, с. 397; 64, с. 4-5]. **Національна** (або геополітична) **ідентичність** передбачає ідентифікацію з цією спільнотою. У деяких випадках, як от в Чехії, вона передбачає ще й дану країну як обов’язкове місце постійного проживання [21, с. 104-105]. Національну ідентичність часто відносять до “навіяних” правлячими елітами через різні форми медіа (освіта, література, церемоніальні практики тощо), які нерідко відштовхуються від наявності “спільного ворога” [26, с. 234-251]. Така модель національної ідентичності притаманна, наприклад, Німеччині, у той час у державах, які історично (Велика Британія) чи через масову міжнародну міграцію (США, Канада, Австралія) об’єднують різні етноси⁷³ в основі національної ідентичності немає спільної етнічності та культури. Тут залишається спільність історичного досвіду чи просто інтересів, цінностей, державної території, громадянства. У випадку ж іммігрантських держав виглядає доречнішим говорити про підміну національної ідентичності державною (громадянською), що не обов’язково передбачає єдність культури, історії, ціннісних орієнтацій, а тільки спільність прав, привілеїв, обов’язків стосовно певної держави та відчуття приналежності до неї [49, с. 81-83; 65, с. 101-103; 42, с. 49-51]. Як бачимо, поняття нації та національної ідентичності у сучасному світі зазнають часткових змін і не є однозначними. Якщо у першому випадку (традиційно) національна

⁷³ **Етнос** – (гр. ethnos – група, плем’я, народ) — між покоління група людей, об’єднана тривалим спільним проживанням на певній території, спільною мовою, культурою і самосвідомістю [14, с. 1279].

ідентичність вкорінена в одній конкретній групі, то у другому — вона притаманна різним (у тому числі етнічним) групам.

Етнічною ідентичністю називають відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами через спільну історичну пам'ять, спогади про спільних предків, емоційні зв'язки з батьківщиною, спільність основних компонентів культури, традицій. Часто до важливих чинників формування та підтримання етнічної ідентичності відносять спільність мови, релігії, фенотипу⁷⁴, раси [37, с. 140; 62, с. 287; 36, с. 209]. В етнічній ідентичності виділяють етнічність — скоріше емоційне, ніж фактичне відчуття приналежності до етнічної спільноти — та фактичну приналежність, що передбачає певну спільну діяльність [66, с. 12-13]. Х. Дж. Ганс пише, що етнічною ідентичністю називають як поверхневу її форму (передбачає лише самоназву чи самоідентифікацію), так і глибоку (передбачає посилену етнічність та дії, пов'язані з нею) і схиляється до того, що правильним є тільки друге [55, с. 882]. Проте, ми вважаємо, що допустимою є і перша форма, особливо коли йдеться про альтернативу амбівалентності чи про елемент множинної етнічної ідентичності, які часто зустрічаються, зокрема, у міжнародних мігрантів. Стосовно тих же іммігрантів, то часто зі зміною поколінь в ієрархічному протистоянні національної та етнічної ідентичностей гору поступово бере остання. Але це стосується ідентичностей країни еміграції; Б. Ажнюк наводить приклад українських іммігрантів, перше покоління яких вважає себе українцями (і стовно нації у тому числі), а друге — також українцями, але вже тільки стосовно етносу [2, с. 137].

М. Крилов означає **регіональну ідентичність** як “системну сукупність культурних відносин, пов'язаних з поняттям “мала батьківщина””, основними компонентами якої є власне географічний регіон та місцевий патріотизм [23]. Проте ми вважаємо, що регіональна ідентичність включає не тільки певні географічні та культурні аспекти, а також і соціальні; це наслідок ідентифікації себе з певним специфічним соціокультурним середовищем, поміщеним у більші чи менші географічно-адміністративні рамки. В регіональній ідентичності виділяють ексклюзивну та двоюку форми, перша з яких передбачає ідентифікацію лише з якимось одним регіоном (селом, містом, областю, країною, континентом), а друга — ідентифікацію з двома такими регіонами одночасно, наприклад, з містом та країною [28]. Але регіонів, з якими ідентифікує себе певна людина, може бути і більше. Крім того в умовах, коли людина покидає свій населений пункт і мірою віддалення від нього регіон її ідентифікації свідомо укрупнюється. Якщо в стабільних суспільствах національна ідентичність традиційно сильніша, ніж регіональна, то в умовах кризи першої саме друга складає її гідну конкуренцію в ієрархічній системі що може ставити під загрозу єдність держави. [24].

Окремим різновидом регіональної ідентичності в сучасній Європі є європейська ідентичність, хоча її ще відносять і до політичної, у чому і полягає її специфіка. Як регіональна вона є конкуренткою національним та етнічним ідентичностям і покладається, зокрема, на такі компоненти, як подібність соціальних, культурних середовищ, історичних спогадів [50, с. 145-154]. Прихильники ж її політичності називають все це лише “міфом про культурну гомогенність Європи”, а європейська ідентичність для них постає лише політичним проектом в межах євроінтеграційного процесу, що базується на спільності новітньої історії, адміністративно-політичного правління, правових норм, політичних та ідеологічних переконань, культурних норм і цінностей, економічної теорії і практики та географічного простору [54, с. 135-153; 68, с. 78-80]. Ми ж схиляємось до думки, що, ідентифікуючи себе європейцем, людина частково спирається як на перший, так і на другий набір компонентів європейської ідентичності.

Мовна ідентичність є наслідком ідентифікації з певною мовною спільнотою. Якщо мова, з якою себе ідентифікує людина, історично належить етносу, з яким вона себе ідентифікує, то мовна ідентичність для неї виступає однією з основ етнічної ідентичності [67, с. 244]. Проте, їх не варто ототожнювати, оскільки часто ці дві ідентичності не співпадають (як-от, наприклад, у випадку російськомовних українців). Б. Ажнюк співвідносить мовну та національну ідентичності. Він пише, що на відміну від часом аморфного і хисткого поняття національної ідентичності — свого роду “щоденного плебісциту” — мова, завдяки її інерційності, є більш стійкою та не

---

⁷⁴ **Фенотип** (гр. phaino – являю, виявляю, typos - відбиток) сукупність всіх зовнішніх і внутрішніх ознак і якостей особи, притаманних індивіду на певному етапі розвитку. Термін походить з генетики і використовується разом з концепцією генотипу, щоб розрізнити спадковість організму, від того, що утворюється в процесі її реалізації [39, 40].

може бути “предметом оперативного вибору”, і наводить приклад “комполитної” назви національної ідентичності “американських українців”, мовна ідентичність в яких, як правило, є однокомпонентною (наприклад, українська) [2, с. 136]. Американські дослідники Р. Альба, Дж. Логан та Б. Сталтс виділяють низку “мовних чинників на вибір”, що впливають на формування мовної ідентичності: 1) рідна мова (історично належить етносу, з яким ідентифікує себе людина і обидвоє її батьків); 2) мова, якою користуються вдома; при змішаних шлюбах: 3) рідна мова чоловіка/жінки або 4) рідна мова кожного з батьків; 5) проживання в певному “мовному регіоні”; 6) задіяність в так званій “етнічній економіці”, де поширена певна мова; 7) мова, якою спілкуються друзі; 8) мова освіти; 9) державна мова країни проживання [48]. До цього переліку ми додаємо ще два пункти: 10) мова, поширена в певній культурній чи соціальній групі, ідентифікація з якою є пріоритетнішою, ніж власне мовна та 11) мова, ідентифікація з якою і користування якою підвищує економічний чи соціальний статус. Мовна ідентичність кожної людини може визначатися або одним, або декількома такими чинниками, а ієрархія їх впливу у кожного своя.

Основним маркером наявності *релігійної ідентичності* є віра в Бога (чи інші надприродні сили). Якщо людина виявляє в себе таку ідентичність, то далі іде релігійне, а згодом і *конфесійне* самовизначення: освоєння догм певної релігії та включення до певної системи релігійних відносин, ототожнення себе з певною релігійною, конфесійною спільнотою. А. Ручка за практиками виділяє сім ступенів того, наскільки релігійна ідентичність є глибокою чи поверхневою: 1) глибоко віруюча людина (виконує церковні догмати, соціальна поведінка співпадає зі стереотипною поведінкою релігійної ідентичності); 2) віруюча людина (намагається поводитись як глибоко віруюча людина, але інші ідентичності часто заважають); 3) церковно-віруючий (скоріше ідентифікує себе з церквою і найважливішим вважає дотримання обрядової частини церковних обов’язків); 4) віруючий відповідно до родинних цінностей (несвідомо наслідує дотримання догм релігійної ідентичності, засвоєних в процесі первинної соціалізації); 5) віруючий — тому що вірять усі (називає себе віруючим, але не усвідомлює релігійних норм і цінностей, поводить відповідно до стереотипів “моди на релігію”); 6) байдужий (поводиться здебільшого відповідно до релігійних норм, але сам не порівнює свою поведінку з ними, не цікавиться релігійним життям, “перебуває поруч з релігійними ідентичностями”); 7) атеїст (не вірить в Бога чи в якесь інше сакральне начало і не має відповідних практик) [36, с. 290-313]. Ми ж вважаємо, що “атеїст” — це не релігійна ідентичність; це радше, її відсутність. У кожному суспільстві серед віруючих можна виділити традиційних віруючих, віруючих нетрадиційних нових релігій, іншівірців (віруючих тих релігій, що є традиційними для інших суспільств) та екуменістів — космополітів, представників напрямку, що намагається об’єднати всі релігії.

Обрядово-звичаєвою (чи культурною у вузькому розумінні) *ідентичністю* ми називаємо таку, що стає результатом ідентифікації з певною соціокультурною спільнотою, яка дотримується певних обрядів та звичаїв, що вони закорінені, як правило, у релігійній, етнічній, регіональній, національній і навіть професійно-посадовій, класово-майновій чи сімейній приналежності. Проте, її не варто ототожнювати з відповідними ідентичностями. Друге чи наступні покоління іммігрантів, наприклад, можуть вже не мати певних ідентичностей, що їх мали їхні предки, проте, залишаються відданими відповідним обрядам та звичаям [55, с. 882]. Інший приклад — запозичення звичаїв якоїсь спільноти і водночас відсутність ідентифікації з нею. Люди можуть вважати себе україномовними українцями, але відвідувати російську церкву (УАПЦ(МП), де Служби відправляють російською мовою) чи водити дітей до польської школи або зараховувати себе до галичан, але дотримуватись обрядів гуцульського весілля — і все це тому, що “так робили предки” чи “так прийнято, такі в нас традиції”. Це приклад *інерційної* обрядово-звичаєвої ідентичності. Іншим різновидом назвемо *модну* обрядово-звичаєву ідентичність: можна бути тим же українцем, греко-католиком, що постійно проживає, наприклад, у Львові, і водночас мати за звичай святкувати “Хеллоувін”, відвідувати гурток східних танців чи їсти суші, не маючи при цьому елементів “американської”, “японської” чи, приміром, “турецької” етнічної/національної ідентичності. Мірою глобалізованості суспільства зростає фрагментованість ідентичності такого виду.

Політичну ідентичність можна визначити як результат ідентифікації з певною політичною ідеологією, яка знаходиться між “крайньою правою” та “крайньою лівою”. Крім останніх двох виділяють ще “поміркувану праву”, “правоцентристську”, “центристську”, “лівоцентристську” та “поміркувану ліву”. Проте, у багатьох політичних сил “ліві” і “праві”

погляди є змішаними або часто не відповідають їхньому самопозиціонуванню [36, с. 229-240]. Тому можна говорити про політичну ідентичність як наслідок ідентифікації не тільки з певною ідеологією, але й з конкретною політичною партією чи навіть її лідером. Існує кілька рівнів політичної ідентичності, що втілюються в різних практиках: людина 1) поділяє погляди політичної сили чи її ідеологію; 2) підтримує політичну силу на виборах, агітує за неї; 3) є членом політичної партії, блоку, руху; 4) є одним з керівників, засновників чи ідеологів політичної сили.

У деяких ситуаціях відповідником *професійно-посадової ідентичності* можна вважати так звану “окупаційну” (occupational) ідентичність, проте, ми навмисне вводимо композитну назву, оскільки ця ідентичність часто буває саме такою. Отже, професійно-посадова ідентичність є наслідком ідентифікації із здобутою в результаті освіти професією та із виконуваною роботою чи посадою, яку людина обіймає. Ці два компоненти в ідеалі співпадають: людина, що здобула фах банкіра, працює банкіром та ідентифікує себе зі спільнотою банкірів (фінансистів). Але в нестабільних суспільствах люди часто працюють там, де знайдуть роботу, а не за фахом. Це ж стосується і, наприклад, мігрантів, що часто змінюють вид діяльності змінюючи місце проживання. С. Макеєв, С. Оксамитна і Е. Швачко пишуть, що в кризових ситуаціях з’являється “феномен масової деідентифікації”, коли люди втрачають переконливі критерії ідентифікації з професією та місцем роботи, а втрату можливості кар’єрного просування вважають “девальвацією кар’єрної ідентичності” [27, с. 100-101]. Ми ж дивимось на таку ситуацію більш оптимістично. Якщо, наприклад, людина здобула фах археолога (чи пропрацювала якийсь відтинок часу археологом), але у силу певних обставин працює бухгалтером, то вона ідентифікує себе як археолог-бухгалтер чи бухгалтер-археолог; також таких складових її професійно-посадової ідентичності може бути більше. Ідентичність змінюється або стає фрагментованою, множинною чи амбівалентною, внаслідок чого може навіть посунутись вниз по ієрархічній драбині, але вона не зникає.

Наступною розглянемо *класову/майнову ідентичність*. Класовою ідентичністю переважно називають усвідомлення представниками класу своєї приналежності до нього. При цьому виділяють суб’єктивну та об’єктивну приналежність, перша з яких є уявленням людини про приналежність до конкретного класу, власне класовою ідентичністю, а друга — об’єктивною, реальною приналежністю [53; 20]. Суб’єктами визначення класів у суспільстві є владні структури, науковці і пересічні громадяни, що визначають своє місце у класовій ієрархії. В радянській традиції назви класам давали за родом занять (службовець, селянин, робітник), тоді як у західних суспільствах поширеними є порівняльні назви (вищий, середній, нижчий). Сучасні українські дослідники здебільшого пропонують змішану модель найменування класів, в якій присутні обидві традиції. Вони також приділяють дедалі більше уваги до такого ідентитету, як “середній клас” [31; 6]. Ми ж схильні розглядати клас як спільноту, якій притаманний певний майновий і відповідний соціальний статус, і виключаємо професійну складову, оскільки часто, особливо у сучасному суспільстві, ієрархії цих статусів і професій достатньо різняться. Скажімо, професія викладача, на відміну від, наприклад, будівельника чи перукаря, посідає високе місце у професійній ієрархії, чого не скажеш про матеріальний статус представників цих професій: тут ситуація буває навіть протилежною. Пропонуємо класово-майнову ієрархію, що скидається на властиву західним суспільствам: 1) елітний та 2) вищий класи (або вищий клас), 3) вищий середній, 4) середній і 5) нижчий середній класи (або середній клас), 6) нижчий та 7) клас злиднених (або нижчий клас).

Перед тим, як говорити про *гендерну ідентичність*, вважаємо за доречне показати різницю гендеру і статі. Стать — це поняття, що означає ті анатомо-біологічні особливості людей, на основі яких люди визначаються як чоловіки або жінки; вживається тільки стосовно характеристик і поведінки, які впливають безпосередньо з біологічних відмінностей між чоловіками і жінками. Гендер же означає соціальну стать людини на відміну від біологічної; соціально-рольовий статус, який визначає соціальні можливості кожної статі в освіті, професійній діяльності, доступі до влади, в сімейних ролях і репродуктивній поведінці та в інших сферах життєдіяльності [45]. Термін “гендер” стосується соціального конструювання фемінності та маскулітності, тобто тих соціально-культурних утворень, що виникають на основі статі і відображають існування в певному суспільстві двох соціально і культурно відмінних груп [27, с. 93-94]. Гендерна ідентичність є наслідком ідентифікації з однією із цих груп. Проте, гендерна ідентичність не завжди є однозначною і такою, що співпадає зі статтю. Це стосується, перш за все, таких категорій людей, як, наприклад, транссексуали, трансвестити чи гермафродити (в останніх навіть стать не визначена). Окремо постає питання гендерної ідентичності для такої групи, як

гомосексуали, що не будують її на статевих ознаках; для них це скоріше лише внутрішнє відчуття приналежності. Дж. П. Гудвін детально описує відмінні ознаки, способи поведінки, що дозволяють представникам цієї сексуальної орієнтації розпізнавати один одного і, відповідно, поводитись по-іншому у такій групі; особливо це стосується сфери інтимних стосунків [58, с. 158-170]. У цьому контексті можна говорити про окрему гомосексуальну ідентичність як різновид множинної гендерної ідентичності.

Гендерна ідентичність тісно пов'язана з *сімейною ідентичністю*, особливо коли це стосується внутрішнього виміру останньої. У такому вимірі сімейна ідентичність постає як результат ідентифікації зі зразками виконання певних сімейних ролей, як-от чоловіка/дружини, батька/матері, сина/дочки, брата/сестри. Ці зразки передаються як через виховання, так і через освіту, ЗМІ, рекламу, через культуру загалом, і, відповідно, не є однаковими для кожного суспільства. Зразком виконання ролі дружини, до прикладу, у східних суспільствах є повне підпорядкування чоловікові, у західних — рівноправне партнерське співіснування [5; 56, с. 151-166]. Ми не випадково навели цей приклад, адже тут присутня і гендерна ідентичність. Особливо вирізняється цей вид гендерно-сімейної ідентичності, коли людина потрапляє в інокультурне середовище (наприклад, внаслідок міграції) з іншими зразками виконання зазначених ролей. У цьому випадку така комбінована гендерно-сімейна ідентичність походить корінням із етнічної/релігійної [67, с. 242-243]. Зовнішнім же виміром сімейної ідентичності ми називаємо сімейну ідентичність, що є результатом ідентифікації з певною соціальною спільнотою, якою і є сім'я безвідносно до виконуваних сімейних ролей. З огляду на двовимірність сімейної ідентичності пріоритетними сферами її існування ми визначаємо як особистісну, так і соціальну.

Вікова ідентичність є наслідком ідентифікації з певною "віковою групою" і не обов'язково відповідає фактичному віку людини. В останньому випадку вік — це біологічна характеристика (як стать, наприклад), а в першому — вік, як пише Х. Ота з колегами, — це соціальний маркер (як і гендер). Ідентифікація з певною віковою групою передбачає прийняття певних норм, цінностей, стереотипів, преференцій, проявів вікової дискримінації (ейджизму), що пов'язані з нею і засвоюються, зокрема, через комунікацію [71, с. 33-34]. Кожна людина має свій біологічний вік, що має об'єктивний характер, та суб'єктивний вік або вікову ідентичність, яка будується під впливом певних чинників та залежить від них. Такими чинниками найчастіше називають власне біологічний вік, зі збільшенням якого вікова ідентичність переважно "молодшає", а також соціальний, економічний та майновий статус і стан здоров'я, з погіршенням яких вікова ідентичність здебільшого "старіє". Крім того, для різних суспільств та ситуацій у них важливими можуть ставати і другорядні чинники, такі як освіта, професія, гендер, раса тощо [51; 75]. Щодо соціальної сфери вікової ідентичності, то хочемо сказати, що вона тут не єдина. Іншою є сфера культурна, оскільки (як і у випадку гендерної ідентичності) спільноти певного суб'єктивного віку (і гендеру) формуються у різних суспільствах, з різними культурами, нормами, цінностями, стереотипами та моделями їхнього засвоєння. Але незважаючи на це, вікова ідентичність, як і гендерна та сімейна, пріоритетними сферами, на нашу думку, мають особистісну та соціальну.

Окрім базових, в структурі інтегральної ідентичності є й інші ідентичності, притаманні певним групам людей. Ми зосередимось на міграційній ідентичності як на прикладі не-базової ідентичності, оскільки розглядаємо трансформацію інтегральної ідентичності у контексті міжнародної міграції. Двома основними наслідками міжнародної міграції, за словами С. Касла, є виникнення мультикультурних суспільств та транснаціональних ідентичностей [52, с. 3], що іноді супроводжуються відчуттям "placelessness" — відсутності прив'язаності до певного місця [28]. Транснаціональні ідентичності виникають внаслідок ідентифікації з транснаціональними спільнотами, що включають мобільні та амбівалентні групи людей (наприклад, мігрантів) та існують одночасно в різних місцях, різних світах, різних культурах, але водночас не належать до жодної традиційно визначеної спільноти. Транснаціональними найчастіше бувають спільноти, які базуються на мовній, регіональній, релігійній приналежності та міграційному досвіді. Останній фактор може поєднуватися з іншими: наприклад, Р. Чичак-Чанд пише: якщо перші покоління мусульманських іммігрантів у Великій Британії мають досить сильну ідентифікацію з транснаціональною общиною мігрантів, то зі зміною поколінь спостерігається посилення ідентифікації з іншою транснаціональною спільнотою — мусульманською. Тому наступні покоління відкидають вузький культурний аспект релігії батьків і ведуть пошуки "справжнього ісламу" [36, с. 68-69; 19; 44].

Щодо власне *міграційної ідентичності*, то вона є наслідком ідентифікації не з суспільством еміграції чи імміграції, а з мігрантами загалом, тобто з певною уявною чи реальною спільнотою мігрантів. Прикладом таких спільнот можуть бути іммігрантські спілки та організації, що представляють певні інтереси та організацію самопомоги; спеціальні мережі співпраці; культурні асоціації; спортивні і розважальні клуби, і можуть впливати як на вибір друзів чи партнерів, так і на формування ідентичностей інших видів [61, с. 13-15; 73, с. 2-4]. Хочемо відзначити, що поняття “міграційної ідентичності” у зазначеному аспекті ми відрізняємо від поняття “ідентичності мігрантів”; останнє є поняттям значно ширшим і представляє інтегральну ідентичність представників цієї групи.

Отже, як бачимо, кожна людина має багато різних ідентичностей (зокрема, перелічених вище), що існують в ієрархічному порядку відповідно до їхнього внеску у побудову інтегральної ідентичності. Проте, це не заважає людині відчувати себе єдиним цілим, оскільки найхарактерніші ідентичності покликані забезпечувати узгоджений, послідовний та цілісний стиль поведінки та вибір пріоритетів [57, с. 119-120]. Подібно до самих ідентичностей, їхня ієрархія у сучасному світі розглядається скоріше як ситуативна, динамічна чи контекстуально-лабільна — така, що змінюється залежно від обставин, у які потрапляє людина: одні її складові актуалізуються, інші губляться у “хвості”, одні зникають, інші з’являються [17; 61, с. 22-24; 36, с. 38-39]. Набуваючи якоїсь ідентичності, тобто ідентифікуючи себе з певною спільнотою, людина приймає її цінності, норми, інтереси, а усталеність такої ідентичності відображається у відданості цим цінностям. Саме навколо цінностей і формуються ідентичності. Проте, кожна людини чи група керується не якоюсь однією цінністю, а системою цінностей, ієрархія яких за певних умов зазнає змін, як і відповідна ієрархія ідентичностей [30, с. 17; 36, с. 181]. З огляду на цей взаємозв’язок очевидно виглядає необхідність прояснити поняття цінностей.

Цінностями вважають певну форму відносин між суб’єктом та об’єктом, що передбачає свідоме відтворення суб’єктом ціннісних якостей об’єкта [30, с. 18]. У цьому визначенні суб’єктом є особистість, а об’єктом — суспільство чи спільнота з його/її культурою. І якщо М. Вебер вважав саме особистість носієм цінностей, то для Т. Парсонса цінності є “скоріше культурними, а не особистісними характеристиками” [22; 34]. Е. Носенко та Н. Фролова розглядають цінності крізь призму особистісного ставлення суб’єкта до оточуючої дійсності і власної орієнтації в ній, звідки й виводиться поняття “ціннісної орієнтації”. Під ціннісними орієнтаціями мають на увазі ідеологічні, політичні, моральні, естетичні та інші підґрунття оцінок суб’єктом навколишньої дійсності та орієнтації в ній, а також спосіб диференціації індивідом об’єктів навколишнього світу за їх значущістю, враховуючи, що *ціннісна орієнтація* виступає стійким відношенням суб’єкта до об’єкта і формується в процесі свідомого вибору суб’єктом життєво значущих для нього об’єктів, що визначають специфіку ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації конкретної особистості формуються і функціонують на основі системи цінностей, виробленої суспільством і сильно та нерозривно пов’язані з цим утворенням. Трансформація ж ціннісних орієнтацій при зміні умов життєдіяльності проходить настільки швидко, наскільки активно індивідум включається в діяльність, що відповідає новим умовам і забезпечує задоволення його потреб [30, с. 9-32].

Пропонуємо наступну модель співвіднесення цінностей/ціннісних орієнтацій та відповідних видів ідентичності, кожен з яких (для унікальності та простоти подальшого використання) позначимо латинськими буквами (*табл. 1*).

<i>Інтегральна ідентичність</i>	Позначення ідентичності за ідентитетом	Ідентичність	Цінності	Ціннісні орієнтації	Пріоритетні сфери існування
	<i>N (nation)</i>	<i>Національна</i>	Цілісність території, незалежність, економічний, культурний та інший розквіт країни	Готовність визнавати приналежність до країни, готовність захищати незалежність та самостійний розвиток країни	C

E <i>(ethnicity)</i>	Етнічна	Вільне існування, розвиток та відтворення свого етносу	Гордість за приналежність до свого етносу, прагнення його відтворити (підтримувати його існування)	К
L <i>(location)</i>	Регіональна	Економічний та культурний розвиток рідного міста/села/регіону	Націленість на участь у розвитку економіки, культури тощо рідного міста/села/регіону	С
T <i>(tongue)</i>	Мовна	Вільний розвиток рідної мови (чи мови повсякденного вжитку)	Прагнення використовувати у різних сферах життєдіяльності рідної мови (чи мови повсякденного вжитку)	К
R <i>(religion)</i>	Релігійна/конфесійна	Віра в Бога чи інші надприродні сили; можливість сповідувати свою релігію та відправляти свої релігійні обряди	Скерованість на участь у релігійному житті (регулярне відвідування релігійних установ, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)	К
U <i>(usage)</i>	Культурна (вузька)/обрядово-звичаєва	Можливість підтримувати пріоритетні для себе традиції, обряди, звичаї та розширювати культурний світогляд	Прагнення підтримувати пріоритетні для себе традиції, обряди, звичаї та розширювати культурний світогляд у повсякденних практиках	К
P <i>(politics)</i>	Політична	Можливість вільно висловлювати думки з політичних питань та підтримувати обрану для себе політичну силу	Скерованість на підтримку політичної сили, яка імпонує особі, участь у політичному житті країни (у тому числі, у діяльності політичних партій, громадських організацій)	С
O <i>(occupation)</i>	Професійна/посадова	Цікава робота, що дає можливість професійної самореалізації та матеріального забезпечення	Прагнення задовольнити амбіції працевлаштування за професією та самореалізації	С
C <i>(class)</i>	Класова/майнова	Матеріальний добробут сім'ї, відсутність значного соціального розшарування у суспільстві	Орієнтація на забезпечення матеріального добробуту та високого соціального і матеріального статусу сім'ї	С
G <i>(gender)</i>	Гендерна	Відчуття себе "справжнім" чоловіком/жінкою (у власному уявленні), що виконує відповідні ролі	Орієнтація на задоволення потреб чоловіка/жінки та можливість займати "відповідне" місце	О-С

<i>F</i> (family)	<i>Сімейна</i>	Міцна і благополучна сім'я; роль у сім'ї, яка імponує людині	Націленість на забезпечення матеріальних, соціальних, культурних і інших потреб членів сім'ї та сім'ї у цілому і її цілісності	О-С
<i>A</i> (age)	<i>Вікова</i>	Вік	Орієнтація на перебування у певній віковій групі та підтримку її соціального лідерства	О-С
<i>M</i> (migration experience)	<i>Міграційна</i>	Можливість жити, працювати за кордоном та забезпечувати матеріальний добробут собі та своїй сім'ї ефективніше, ніж працюючи у своїй країні	Прагнення брати участь в економічному та соціально-культурному житті суспільства імміграції, матеріальне забезпечення сім'ї	С-К

Таблиця 1.

Як уже зазначалося, міграційна ідентичність не є власне всією ідентичністю мігранта, а лише її складовою. Міжнародна міграція впливає на існуючі ідентичності та створює нові (як-от міграційна). Це стосується у першу чергу самих мігрантів, а також населення країн імміграції (особливо актуальними такі зміни є для мешканців прикордоння, великих мегаполісів та інших регіонів скупчення іммігрантів) і, навіть, представників суспільства еміграції (тут йдеться, перш за все, про сім'ї емігрантів). [59, с. 225-247; 47, с. 67]. Звичайно, найбільш трансформованими внаслідок міграції є ідентичності самих мігрантів; крім того, міграція дає їм можливість “побачити відмінність від інших і за рахунок цього пізнати себе, утвердити унікальність власної ідентичності” [28]. Саме мігранти знаходяться “між двома світами”, коли ідентичність (окремі її види) набувають визначених вище форм неоднозначності або ж, навпаки, укріплюються, тобто формуються притаманні мігрантам та їхнім нащадкам так звані “узгоджені” (“negotiating”) ідентичності, що конструюються в процесі суміщення ідентичності, притаманної особі (чи її батькам) до еміграції, та ідентичності, яку особі певним чином нав'язує суспільство/держава імміграції. Такі ідентичності формуються переважно у територіальних, символічних та соціокультурних просторах, які конструюються самими мігрантами з метою створення чи захисту чогось свого унікального [63, с. 3-6; 56, с. 160]. Дослідники виділяють ідентичності, які у мігрантів (чи їх нащадків) найчастіше зазнають змін або є неоднозначними: це класово-майнова, професійна, мовна, етнічна, обрядово-звичаєва, частково гендерна, регіональна, національна. Стосовно двох останніх, то у випадку недовготривалої міграції вважається, що вони навіть навпаки, посилюються [69; 28]. Натомість, найбільш стабільною у контексті мігрантів вважається релігійна і, меншою мірою, конфесійна ідентичність. Саме до неї, наприклад, апелюють, коли йдеться про так звані “іммігрантські погроми” (переважно мусульманського населення) у сучасній Європі. Крім того, посилена релігійна ідентичність у іммігрантів часто має свій вплив і на їхню політичну ідентичність, оскільки ця група людей схильна підтримувати політичні сили, які представляють їх “одновірці” [64, с. 15; 29]. Щодо конфесійної ідентичності, то українські мігранти, до прикладу, маючи на Україні “православну” конфесійну ідентичність, можуть змінити її на “греко/римо-католицьку” внаслідок певних дій чи практик (відвідування католицьких церков за відсутності православних), проте, релігійна ідентичність залишиться такою ж: вони і далі вважатимуть себе християнами.

Якщо ж говорити не про окремі ідентичності, а про інтегральні ідентичності іммігрантів, то у безлічі їх варіантів все ж виділяють певні групи. Це ідентичності, що “коріняться в історії”, коли мігранти, що мають їх, у сумі ідентифікують себе переважно з суспільством еміграції. Протилежними є ідентичності, “націлені на інтеграцію”. Мігранти, що їх мають сукупно ідентифікують себе скоріше з суспільством імміграції. Поміж такими ідентичностями позиціонують також групи ідентичностей, “власники” яких ідентифікують себе частково з

обидвома суспільства одночасно чи з жодним із них, а також мультикультурні або космополітичні ідентичності — результат ідентифікації з багатьма культурами чи суспільствами або з цілим світом і його “загальною культурою” [67, с. 238-243; 3; 70, с. 80-85]. У формуванні мігрантських інтегральних ідентичностей велике значення має їхня ієрархія, зміна якої і є важливою складовою трансформації ідентичності людини як одного з найважливіших наслідків міграції. Нижче ми пропонуємо структури (ієрархії) інтегральних ідентичностей і використовуємо частково термінологію Н. Лапіна: “ядро” — “периферія” — “хвіст”, яка вживається стосовно ієрархії цінностей [25, с. 6-8]. Йтиметься про інтегральні ідентичності іммігрантів, які відповідають певним моделям їхньої соціокультурної адаптації [13] (табл. 2.).

Модель соціокультурної адаптації іммігрантів	Ієрархія соціокультурної ідентичності іммігрантів		
	Ядро	Периферія	Хвіст
Протест	RENUT	CLMPF	OGA
Добровільна сегрегація	RENUT	LMFCOP	GA
Творення діаспор	RELFCS	NUTP	MGA
Сегрегація	LFOSCP	NRETU	MGA
Маргіналізація	AGFC	MRLTO	NUEP
Асиміляція	OCLP	NRAGFUT	ME

Таблиця 2.

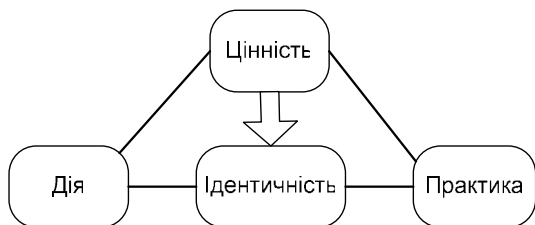

Рисунок 2.

Як бачимо, основними категоріями, про які йдеться у цій статті, є дія, ідентичність, практика та, меншою мірою, цінність (рис. 2). Ми уже побічно згадували про їхній зв'язок, проте, хочемо підсумувати наступне. Отже, ідентичність базується на цінностях, організовує і пояснює практики та поведінку (якщо, наприклад, людина ідентифікує себе як науковця, вона буде намагатись поводитись як

науковець) і, водночас, ідентичність виступає наслідком дії. Якщо людина, що завжди голосувала за демократів, раптом проголосувала свідомо за республіканців, то з часом вона може почати ідентифікувати себе як республіканця і відповідно голосувати так і надалі: її практики стануть “республіканськими” [61, с. 21; 36, с. 8; 57, с. 119-120]. Тобто, практику можна розглядати як повторювану дію. Але практики можуть бути і такими, що формують ідентичності [12, с. 16]. Якщо людина, до прикладу, будучи атеїстом (відсутня релігійна ідентичність), починає ходити до якоїсь церкви з кимось із цікавості чи “за компанію”, з'являється ймовірність, що з часом вона почне себе ідентифікувати з цією церквою, релігією (набуде релігійної ідентичності). Наведені приклади пояснюють ідентичність як частину габітусу, хоча існує і протилежна думка, що позиціонує габітус як “фонову, але найбільш усталену, спрямовану на збереження (хоча і здатною до трансформації) частиною соціокультурної ідентичності, закладеною попередніми і презентованою актуальними практиками” [38]. Але ми вважаємо габітус поняттям ширшим, що окрім ідентичності включає і диспозиції, сприйняття, оцінювання, дії та містить у собі зв'язок між тими соціальними умовами, інтеріоризацією яких він є, та тими, в контексті яких він продукує практики.

Пояснити схему взаємозв'язку дії, ідентичності та практики можна на прикладі міжнародних мігрантів. Мігрантом (за визначенням) людина стає при перетині адміністративно-територіального кордону; при цьому вона виконує (соціальну) дію, власне дію, а не практику, оскільки ця дія поки що не є повторюваною і не має стійкого характеру, інколи вона взагалі може стати єдиною у біографії цього мігранта. Кордон одночасно стає місцем, де цінності/ціннісні орієнтації провокують виникнення міграційної ідентичності, що стає наслідком згаданої дії. Визначаючи себе мігрантом, людина і поводитиметься відповідно: дії стануть повторюваними і матимуть стійкий характер, а на основі (ім)міграційної ідентичності виникнуть “(ім)мігрантські” практики (наприклад, надсилання грошей родичам чи тісне спілкування із земляками за межами рідної країни).

Міграційна ідентичність (як частина габітусу мігранта), а також провоковані нею практики можуть викликати зміни ієрархії інтегральної ідентичності людини чи зміну окремих ідентичностей (практики спілкування із земляками, з іммігрантами із інших країн чи з місцевим

населенням можуть вплинути, наприклад, на мовну чи конфесійну ідентичність). Менш ймовірним виглядає зворотній зв'язок “ідентичність-дія”, проте, він все ж має місце. До прикладу, сімейна ідентичність чоловіка/дружини мігранта може спровокувати дію — власну міграцію з її наслідками: виникненням цінностей мігранта, міграційної ідентичності, відповідних практик як процесу.

Виникнення міграційної ідентичності є не єдиною зміною інтегральної ідентичності мігранта. Її структура зазнає трансформації, і ця трансформована ідентичність не буде однаковою для всіх іммігрантів. Вище ми висунули гіпотезу про те, як трансформована інтегральна ідентичність мігранта залежить від моделі його/її соціокультурної адаптації з приймаючим суспільством⁷⁵. Українську трудову міграцію ми визначаємо як економічну, трудову міграцію висококваліфікованих чи низькокваліфікованих працівників або інтелектуалів⁷⁶, а моделями адаптації, притаманними їй, вважаємо творення діаспор та маргіналізацію⁷⁷.

Ідентичності не тільки пересуваються у “ядро”, “периферію”, “хвіст”, зникають чи з'являються; вони часто набувають форм неоднозначності (множинності, статусу змінних, фрагментованості чи амбівалентності). У такому випадку ці ідентичності пересуваються, як правило, вниз ієрархічної драбиною, а складові змінних чи амбівалентних ідентичностей стають наслідком практик. Найчастіше, на нашу думку, такою неоднозначною ідентичністю стає обрядово-звичаєва, особливо коли йдеться про міграційний контекст.

Інтегральну ідентичність ми розглядаємо як сукупність дванадцяти базових та деяких інших (залежно від обставин) соціокультурних ідентичностей, кожна з яких має свою “пріоритетну” (підкреслимо, не “ексклюзивну”) сферу існування (соціальну, культурну чи особистісну), а сфери визначаються типом спільноти, ідентифікація з якою є передумовою виникнення відповідних ідентичностей. Стосовно міграційної ідентичності як не-базової, то ми не визначаємо що саме у ній є пріоритетнішим: соціальне чи культурне, оскільки мігранти як транснаціональна група об'єднує представників різних як соціальних, так і культурних груп, і на цій основі творять нову соціокультурну групу.

Інтегральна ідентичність має свій ієрархічний порядок, у якому покладані всі ідентичності, хоча найчастіше говорять лише про деякі з них (етнічну, національну, мовну) через що, за словами Н. Черниш, “замість оркестрового поліфонічного звучання впродовж тривалого часу ми були приречені слухати сольні виступи окремих виконавців на двох-трьох інструментах, які, втім, виконували здебільшого ті самі мелодії” [43, с. 34]. Ми вважаємо, що важливими є всі елементи інтегральної ідентичності незалежно від їх місця (на цей момент) в ієрархічній драбині, оскільки як ієрархія, так і сама структура інтегральної ідентичності не є стабільною, а має здатність трансформуватись. Вживаючи терміни іншого музичного напрямку, кожна ієрархія має свого фронтмена, бек-вокалістів, основний та фоновий саунд, причому група може міняти склад, а кожен з її учасників — подекуди змінювати свою роль у групі чи сумішати їх, але все це не впливає на існування та цілісність самої групи.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абельс Х.* Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию: Пер. с нем. / Под общ. ред. Н. А. Головина и В. В. Козловского. — СПб.: Алетейя, 1999. — 272 с.
2. *Ажнюк Б.* Національна ідентичність і мова в українській діаспорі // Сучасність. — 1999. — № 3. — С.128-140.
3. *Апине И.* Изменение идентичностей русских в современной Латвии // СОЦИС. — 2006. — № 10. — С. 65-70.
4. *Бауман З.* Идентичность в глобализирующемся мире // Бауман З. Индивидуализированное общество: Пер. с англ. — М.: Логос, 2002. — 390 с. — Available from: http://vtk.interro.ru, http://simulacres.by.ru/texts/ztk/bauman_1gl.htm
5. *Бир А., Пфефферкорн Р.* Мужчины/женщины: динамика идентичности // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т. 1. — Вип. 1. — Available from: <http://www.soc.pu.ru/publications/jssa/1998/1/a12.html>

⁷⁵ З огляду на те, що соціальну адаптацію вважаємо процесом двостороннім пропонуємо замість словосполучення “*адаптуватися до*” вживати інше — “*адаптуватися з*” [13].

⁷⁶ Див. 35

⁷⁷ Див. 13.

6. *Бродська С. С., Оксамитна С. М.* Класова сомоідентифікація населення України // Наукові записки (НАУКМА). Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Соціологічні науки — 2001. — Том 19. — С. 44 – 51.
7. *Бурдьє П.* Структура, габитус, практика. Третя глава з книги “Практическое чувство”: Пер. Шматко Н. // Bourdieu P. Le Sens pratique. — Paris: Minuit, 1979. — Мир слова русского. — Available from: <http://www.rusword.org/articler/prnt.php?i=04>
8. *Вебер М.* О некоторых категориях понимающей социологии // Западноевропейская социология XIX – начала XX веков. — М.: 1996. — С. 491-507.
9. *Вебер М.* Основные социологические понятия // Западноевропейская социология XIX – начала XX веков. — М.: 1996. — С. 455-491.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. — 1728 с. — Available from: <http://www.slovnkyk.net/?swrd=ТРАНСФОРМАЦІЯ>
11. *Вишневский А.* Распад СССР: этнические миграции и проблема диаспор // Общественные науки и современность. — 2000. — № 3. — С. 115-130.
12. *Волок В. В.* О концепции практик(и) в социальных науках // СОЦИС. — 1997. — № 6. — С. 9-23.
13. *Володько В., Ровенчак О.* Моделі соціокультурної адаптації іммігрантів // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка. — 2008. — Вип. 2. — (Вісник в друці).
14. Всемирная энциклопедия. Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. Грицанов. — М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. — 1312 с.
15. *Грига І.* Професійна ідентичність у соціальній роботі // Наукові записки (НАУКМА). Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Соціологічні науки — 2000. — Том 18. — С. 44 – 43.
16. *Громов И. А., Мацкевич А. Ю., Семенов В. А.* Западная социология. — СПб.: “Ольга”, 1997. — 372 с.
17. *Данилова Е., Ядов В.* Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ // СОЦИС. — 2004. — № 10. — С. 27 – 42.
18. *Заславская Т. И., Шабанова М. А.* Неправовые трудовые практики и социальные трансформации в России // СОЦИС. — 2002. — № 6. — С. 3-17.
19. *Касториано Р.* Глобальные тенденции и проблемы. Расселение, транснациональные общины и гражданство // Международный журнал социальных наук. — 2001. — № 032. — С. 73-79.
20. *Классовая идентичность // Мир словарей.* — Available from: http://mirсловarei.com/content_soc/
21. *Коровицына Н. В.* Чешская идентичность: об особенностях адаптации к переменам // СОЦИС. — 2006. — № 9. — С. 102-109.
22. *Кравченко Е. И.* Теория социального действия: от М. Вебера к феноменологам // Социологический журнал. — 2001. — № 3. — Available from: <http://www.nir.ru/socio/scipubl/sj/sj3-01krav.html>
23. *Крылов М. П.* Региональная идентичность в историческом ядре европейской России // СОЦИС. — 2005. — № 3. — С. 13-23.
24. *Кувенева Т. Н., Манаков А. Г.* Формирование пространственных идентичностей в порубежном регионе // СОЦИС. — 2003. — № 7. — С. 77-84.
25. *Латин Н. И.* Ценности как компоненты социокультурной эволюции современной России // СОЦИС. — 1994. — № 5. — С. 3 – 8.
26. *Лукина А. В.* Технология производства и утверждения национальной идентичности // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / отв. ред. В. С. Магун. — М.: Издательство Института социологии РАН, 2006. — С. 233-252.
27. *Макеев С. А., Оксамитная С. Н., Швачко Е. В.* Социальные идентификации и идентичности. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 185 с.
28. *Млинар З., Штебе Я.* Мобильность и идентификация в контексте глобализации. Теоретическая интерпретация и опыт Словении // СОЦИС. — 2005. — № 4. — С. 33-42.
29. *Мчедлов М. П.* Религиозная идентичность. О новых проблемах в междивиллизационных контекстах // СОЦИС. — 2006. — № 10. — С. 33-47.
30. *Носенко Э. Л., Фролова Н. В.* Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (психологический аспект): Монография. — Днепропетровск: Изд. “Навчальна книга”, 1999. — 168 с.
31. *Оксамитна С. М.* Уявлення про належність до середнього класу та його роль в українському суспільстві // Веб-портал “Розбудова демократії”. — Available from: http://www.edportal.org.ua/books/Conference_2002/Oksamytna.pdf
32. *Отрешико Н.* Між Сциллою об’єктивізму та Харибдою суб’єктивізму (нотки на берегах праці П. Бурдьє “Практичний смисл”) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 190-200.
33. *Парсонс Т.* О структуре социального действия. — М.: Академический Проект, 2000. — 880 с.

34. *Парсон Т.* Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В. И. Добренкова. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 496 с.
35. *Ровенчак О.* Визначення та класифікації міграцій: наближення до операційних понять // Політичний менеджмент. — 2006. — № 2 (17). — С. 127-139.
36. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. — Київ: Інститут соціології НАН України, 2002. — 315 с.
37. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: Навчальний словник-довідник / Укладачі: В. М. Піча, Ю. М. Піча, Н. М. Хома та ін. За заг. ред. В. М. Пічі. — К.: Каравела; Львів: “Новий світ-2000”, 2002. — 480 с.
38. *Фадєєв В. Б.* Соціокультурна ідентичність перехідного стану: українські реалії на глобальному тлі // Стратегічна панорама. — 2003. — № 2. — Available from: http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=s-pp1&issue=2003_2
39. Фенотип // Вікіпедія — вільна енциклопедія. — Available from: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
40. Фенотип // Глоссарий — служба тематических толковых словарей - Available from: www.glossary.ru/
41. *Хелд Д., Гольдблатт Д., Макгрю Э., Перратон Дж.* Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура. — М.: Праксис, 2004. — xxiv+576 с.
42. *Хомяков М. Б.* Идентичность, толерантность и идея гражданства // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / отв. ред. В. С. Магун. — М.: Издательство Института социологии РАН, 2006. — С. 30-56.
43. *Черниш Н., Ровенчак О.* Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 33-48.
44. *Чичак-Чанд Р.* Мусульманські (іммігрантські) меншини в Європі: соціокультурна перспектива // Політична думка. — 1998. — № 1 (12). — С. 91-109.
45. *Чухим Н.* Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2000. — число 17. — Available from: www.ji.lviv.ua/n17texts/chuhym.htm
46. *Шматко Н. А.* “Табитус” в структуре социологической теории // Журнал социологии и социальной антропологии. — 1998. — Т. 1. — Вып. — 2. — Available from: www.soc.pu.ru/publications/jssa/1998/2/Schmat.html
47. *Шедрина О.* Возможна ли мультикультурная модель интеграции мигрантов в России? // Социологические исследования. — 2004. — № 11. — С. 67-75.
48. *Alba R, Logan J, Stults B.* Only English by the Third Generation? Loss and Preservation of the Mother Tongue among the Grandchildren of Contemporary Immigrants // Demography. — 2002. — v. 39. — № 3 (August). — P. 467-484.
49. *Barry B.* Culture and Equality. An Egalitarian Critique of Multiculturalism. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2001. — viii+398 p.
50. *Baycroft T.* European Identity // Social Identities. Multidisciplinary approaches / Ed. by G. Taylor, S. Spenser. — Routledge. — London – New York. — Great Britain – USA, 2004. — P. 145-161.
51. *Barrett A. E.* Socioeconomic Status and Age Identity: The Role of Dimensions of Health in the Subjective Construction of Age // The Journals of Gerontology. — 2003. — Mar. (58B, 2). — P. 101-109.
52. *Castles S.* Ethnicity and Globalization. From Migrant Worker to Transnational Citizen. — London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications, 2000. — xi+230 p.
53. Class identity // Экономика, социология, политология: Толковый англо-русский словарь. — Available from: <http://www.ecsocman.edu.ru>
54. *Delgado-Moreira J. M.* Multicultural Citizenship of the European Union. — Aldershot – Burlington USA – Singapore – Sydney: Ashgate, 2000. — 210 P.
55. *Gans H. J.* Toward a Reconciliation of “Assimilation” and “Pluralism”: The Interplay of Acculturation and Ethnic Relation // International Migration Review. — 1997 (Vol. 31). — № 4 (Winter). — P. 875-892.
56. *Garsta M. T.* Identity and Gender in the Mexican-American Testimonio: The Life and Narrative of Frances Esquivel Tywoniak // Migration and Identity / Ed. by R. Benmayor and A. Skotnes. — New York: Oxford University Press, 1994. — P. 151-166.
57. *Geist B.* Sociologický slovník. — 1992. — 580p.
58. *Goodwin J. P.* Communication and Identification in the Gay Subculture // Intercultural Communication: A Reader. 9th edition / Ed. by L. A. Samovar, R. E. Porter. — Boston – London – Melbourne – Mexico City – Tokyo – Toronto: Wadsworth Publishing Company, 2000. — P. 158-170.
59. *Heisler M. O.* Now and Then, Here and There: Migration and the Transformation of Identities, Borders, and Orders // Identities, Borders, Orders. Rethinking International Relations Theory / Ed. by M. Albert, D. Jacobson, Y. Lapid. — Minneapolis – London: University of Minnesota Press, 2000. — P. 225-247.
60. *Hall S.* Introduction: Who Needs ‘Identity’? // Questions of Cultural Identity / Ed. by S. Hall, P. Du Gay — London & Thousand Oaks: SAGE publications, 1996. — P. 1-17.
61. *Huntington S. P.* Who Are We? The Challenges to America’s National Identity. — New York, London, Toronto, Sydney: Simon & Shuster Paperbacks, 2004. — P. xvii+428.

62. *Julios C.* Bilingualism and the Construction of a New 'American' Identity // A Question of Identity / Ed. by A. J. Kershen. — Ashgate. — Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney, 1998. — P. 271-293.
63. *Kastoryano R.* Negotiating Identities. States and Immigrants in France and Germany / Translated by B. Harshav. — Princeton University Press, 2002. — xii+224p.
64. *Kershen A. J.* Introduction: A Question of Identity // A Question of Identity / Ed. by A. J. Kershen. — Ashgate. — Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney, 1998. — P. 1-22.
65. *Kivisto P.* Multiculturalism in a Global Society. — Oxford, Malden: Blackwell Publishing, 2002. — ix+232 p.
66. *Kofler A.* Migration, Emotions, Identities. The Subjective Meaning of Difference. — Wien: Braumüller, 2002. — xii+164 p.
67. *Liebkind K.* Concluding remarks // New Identities in Europe. Immigrants Ancestry and the Ethnic Identity of Youth / Ed. by K. Liebkind. — England: Gower Publishing Company Limited, 1989. — P. 237-244.
68. *Matiuta C., Tatar M., Apateanu D., Pop I.* International Seminar "Migration and Identity in a Changing Europe: Building Partnerships and Fostering Communication" (Oradea, Romania, 23-25 November 2006): Narrative Report // Journal of Identity and Migration Studies. — 2007. — Vol. 1. — № 1 — P. 69-80.
69. *Migration and Identity* / Ed. by R. Benmayor and A. Skotnes. — New York: Oxford University Press, 1994. — x+223 p.
70. *Moran A.* Australia: Nation, Belonging, and Globalization. — New York: Routledge, 2005. — ix+245 p.
71. *Ota H., Harwood J., Williams A., Takai J.* A Cross-cultural Analysis of Age Identity in Japan and the United States // Journal of Multilingual and Multicultural Development. — 2000. — Vol. 21. — № 1. — P. 33-41.
72. Oxford Dictionary of Sociology. 3rd edition / Ed. by Scott J. and Marshall G. — New York: Oxford University Press, 2005. — 707 p.
73. *Sackmann R.* Introduction: Collective Identities and Social Integration // Identity and Integration. Migrants in Western Europe / Ed. by R. Sackmann, B. Peters, T. Faist. — Ashgate Publishing Limited – Ashgate Publishing Company. — England–USA, 2003. — P. 1-12.
74. *Thompson P.* Between Identities // Migration and Identity / Ed. by R. Benmayor and A. Skotnes. — New York: Oxford University Press, 1994. — P. 183-199.
75. *Westerhof G. J., Barret A. E.* Age Identity and Subjective Well-Being: A Comparison of the United States and Germany // The Journals of Gerontology. — 2005. — May (60B, 3). — P. 129-136.

Рышард СТЕФАНЬСКИ

© 2009

НАЦИОНАЛИЗМ КАК КВАЗИ-РЕЛИГИЯ

Чтобы доказать представленный в названии тезис, следует сначала дать определение понятий *религия* и *национализм*, сопоставить их на конкретных примерах, и наконец выяснить верно или же слишком поспешно был выдвинут этот тезис.

Таким же образом будет выглядеть эта статья. В конце мы представим дополнительные выводы, но не будем опережать факты.

Согласно Интернет-энциклопедии PWN⁷⁸, религия – это «общественно-культурное явление, существенным элементом которого является отношение человека к священному (сакрум); религия изучается как структура, складывающаяся из доктрины (верования, касающегося происхождения, структуры и цели существования человека и мира), культа (практик, связанных с этими верованиями), а также организации (институций, формирующих религиозное сознание и религиозную жизнь вероисповедующих); множество религий является следствием разнообразного понимания и представления сакрума разными народами и общественными группами...»⁷⁹

В Энциклопедии Wiem, в свою очередь, находим утверждение, что, «на то, что религия существует, указывают: а) доктрина, б) культ, в) группа исповедующих, для которых частью или

⁷⁸ Польское научное издательство (Polskie Wydawnictwo Naukowe) – от пер.

⁷⁹http://encyklopedia.wp.pl/sz_tresc.html?encid=1731743&szukajEnc=religia&enc_opis=1&score=25&found=56&zukane=religia

аспектом действительности является сакрум (священное), что требует определенных личностных или групповых действий, проявляющихся в специфических психических переживаниях»⁸⁰.

Однако, как нам кажется, наиболее исчерпывающую дефиницию религии дает Анджей Верцински в своей замечательной работе «Магия и религия. Очерки по антропологии религии». Итак, Верцински определяет **религию** как «... составную часть духовной культуры человека, которая является организованной **системой магически-религиозных верований**, вместе с **нравственно-этическими и обрядовыми правилами поведения**, а также непосредственно связанные с этой системой **институциональные носители** и совокупность магических, а также сакральных **продуктов культуры**, которые вместе создают ИУС»⁸¹

Чтобы эта дефиниция стала понятной, следует выяснить, как нужно понимать отдельные выражения. Итак: «**магически-религиозные верования** характеризуются:

1) по содержанию – парадигмой анимизма, т.е. витализацией, персонификацией и деификацией (наделением действия сверхъестественной силой) относительно разнообразных элементов естественной или общественно-культурной сред в пределах их скрытой, недоступной обыкновённому человеческому познанию стороны (сверхъестественной действительности);

2) по форме представления – превалированием символического образного кода изобразительных искусств, а также речевым мифологическим повествованием – избытием аллегорий и метафор, поэтической речью, и в целом максимальным использованием символизма архетипов;

3) по познавательным источникам – использованием элементов рационализированных знаний о естественной и общественно-культурной среде, знаний о психике человека, наполненных подсознательным символическим содержанием [...],

4) в отношении мотивации эмоций – тяжело определяемым переживанием «сакрум» или же «numinosus» (таинственного, непостижимого) [...]»⁸²

Нравственно-этические правила поведения разделяются на обязанности, предписания, запреты (табу) и те, задачей которых является введение в трансовые состояния, являющиеся различными депривационными приемами...»⁸³

Обрядовые действия характеризуются тем, что носят ритуализированный характер, их «... адресатами являются объекты сверхъестественной действительности, посредством которых могут быть вызваны требуемые последствия в окружающей среде [...], или же в самих людях».⁸⁴ Эти действия характеризуются богатой театральностью, использующей все богатство различных форм искусства, цель которого – вызов сильных эмоциональных состояний у верующих. Важной чертой этих действий является ритмизация (чаще всего в годовом цикле).

В обрядовых действиях следует обратить внимание на две стороны: «информационную сторону, которая касается исповедального содержания, символически закодированного в структуре самого действия и участвующих в нем продуктов культуры, а также энергетическую сторону, которая состоит в предполагаемом или действительном переносе энергии, необходимой для осуществления требуемой перемены (волшебные или литургические манипуляции, заклинания и молитвы, жертвоприношения, дары на алтарь, культовые танцы и т.п.)»⁸⁵

Продуктами культуры, выполняющими **инструментальную роль** в религии, могут быть, с одной стороны, интенциональные литургические принадлежности, сакральные произведения, идолы, могилы, храмы, с другой – священные рощи, горы, холмы, животные, растения, люди, астрономические или метеорологические явления, т.е. природные объекты, которые становятся священными в результате применения символизирующей психо-социальной суперпроекции⁸⁶.

⁸⁰ <http://portalwiedzy.onet.pl/43775,,,religia,haslo.html>

⁸¹ A. Wierciński, *Magia i religia. Szkice z antropologii religii*, Kraków 1994, с. 95. ИУС – «идеологическая управляющая система охватывает мировоззрение и связанные с ним общественные институты как его носители, которые имеют в своем распоряжении материальные продукты культуры, участвующие в памятныйном фиксировании мировоззрения и его передаче в процессе воспитания, а также его пропагандистского поддержания», там же, с. 90

⁸² Там же, с. 96

⁸³ Там же.

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Там же, с. 97

⁸⁶ Там же.

Пора теперь дать дефиницию понятию национализм. Мы начнем с представленной в общих чертах дефиниции В. Копалинского: «национализм – идеология и политика, которая все подчиняет интересам собственной нации, требует для нее специальных привилегий, дискриминирует другие национальности (и национальные меньшинства), зачастую путем агрессии»⁸⁷.

Следующая, более полная, дефиниция почерпнута из энциклопедии «Википедия»: «**национализм** (лат. *natio* – народ), это общественно-политический подход, считающий нацию высшей ценностью. Национализм подчиняет интересы индивида, общественных групп или региональных общностей интересам нации. Н. предполагает, что наивысшим сувереном государства является народ. Н. ставит интересы собственной нации выше интересов других наций, как в самой стране (национальные и этнические меньшинства), так и за ее пределами (соседние нации). Эта идеология признает национальное государство лучшей формой организации общности, связанной общим происхождением, языком, общей историей и культурой. В польской литературе четко разграничиваются понятия национализм и патриотизм⁸⁸; патриотизм, в отличие от национализма, чаще всего, воспринимается положительно. Крайней, агрессивной формой национализма считается шовинизм. [...] В национализме XIX в. существенным элементом считался социальный дарвинизм, в котором предполагалось, что общественной жизнью управляют те же правила, что и миром природы. По националистической интерпретации истории, мир был и является ареной борьбы между нациями, в которой только сильнейшие нации имеют право на выживание»⁸⁹.

Однако наиболее интересную и наиболее полную дефиницию национализма дает Исайя Берлин в известном эссе: «Национализм: вчерашнее упущение и сегодняшняя сила». Национализм – это «...убежденность, и в **первую очередь** – в том, что всякий человек принадлежит к определенной группе людей, чей образ жизни отличается от всех прочих; в том, что склад каждого из составляющих эту группу людей задан складом данной группы и не может быть понят вне этого склада, который, в свою очередь, определяется общей территорией, обычаями, законами, воспоминаниями, верованиями, языком, художественным и религиозным самовыражением, общественными установлениями и образом жизни, к которым в некоторых случаях прибавляют наследственность, узы кровного родства и расовые характеристики; и, наконец, в том, что все эти факторы формируют склад человека, его цели и ценности.

Во-вторых, национализм это убежденность в том, что общество по образу жизни напоминает биологический организм; что потребности этого организма, которые наиболее чуткие к ним существа изъясняют посредством слов, метафор или других выразительных средств, и есть его общие цели; [...] при столкновении с другими ценностями, которые не выводимы из уникальных потребностей столь уникального организма – будь те другие ценности интеллектуальными, религиозными или нравственными, личными или всеобщими – первенство всегда должно принадлежать этим высшим ценностям [...]. Мыслительные, эмоциональные и физические навыки, способы выживать, относиться к реальности, но прежде всего относиться к другим человеческим существам, определяют все остальное и составляют национальный организм, нацию [...]. Откуда следует, что форма, в которой наиболее полно реализована природа человека, это не индивид и не добровольный союз индивидов, который можно по желанию распустить, преобразовать или покинуть, а нация; что жизнь всех более мелких единиц - семьи, племени, клана, области – должна, если они хотят оставаться собой, быть подчинена рождению и поддержанию нации, поскольку их природа и цель, иногда называемая их смыслом, проистекает из его природы и целей, а они открываются не рациональному анализу, но лишь особому и вовсе не обязательно целиком осознанному ощущению единственной в своем роде связи, соединяющей отдельные человеческие существа в неразрывное и непостижимое органическое целое [...].

---

⁸⁷ W. Kopaliński, Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych, Wiedza Powszechna, Warszawa 1989, с. 346.

⁸⁸ «**Патриотизм** (лат. *patria* – отечество), подход к родине с уважением, любовью, преданностью, а также желанием жертвовать для нее. П. характерен также тем, что важные для родины цели ставит выше индивидуальных целей, а также готовностью пожертвовать своим здоровьем или своей жизнью. П. это также любовь и культивирование национальной традиции, культуры или же языка» (см. . Patriotyzm, w: Wikipedia – Wolna Encyklopedia, <http://pl.wikipedia.org/wiki/Patriotyzm>).

⁸⁹ Nacjonalizm, w: Wikipedia – Wolna Encyklopedia, <http://pl.wikipedia.org/wiki/Nacjonalizm>.

В-третьих, подобный взгляд подразумевает: этим правилам, доктринам или принципам необходимо следовать не потому, что они ведут к благу, счастью, справедливости или свободе, и не потому, что они продиктованы Богом, церковью, правителем, парламентом или другой признанной всеми верховной властью, наконец, не потому, что они хороши и верны как таковые и в силу этого значимы сами по себе везде и всегда, для любого человека в подобной ситуации, - нет, им необходимо следовать потому, что это ценности *моей* группы, [...] *моей* нации. Эти мысли, чувства, этот образ действий хороши и правильны, и я, отождествившись с ними, достигну счастья и осуществления надежд, поскольку за ними стоят требования особой социальной формы, в лоне которой я рожден и с которой меня связывают [...] мириады нитей, уходящих в прошлое и будущее моей нации.»⁹⁰

И еще одно мнение, которое по своей ограниченности невозможно назвать дефиницией, но оно важно для нашего исследования. Его автором является недавно умерший выдающийся польский философ и теолог – Юзеф Мария Бохенски. По его мнению, «Независимо от понятия нации – разного в разных странах – в каждом понятии национализма содержатся две мысли: во-первых, данный народ является видом абсолюта, божества, стоящим выше всего, а следовательно, выше индивида, который должен все для него посвятить, во-вторых, данная нация является чем-то лучшим, более достойным, более ценным, чем другие нации»⁹¹.

После рассмотрения дефиниций религии и национализма, мы находим много сходств. Однако эти сходства станут более выразительными, когда мы посмотрим на них сквозь призму конкретных видов национализма. Поскольку дефиниция, предложенная А. Верцинским, является наиболее исчерпывающей, мы попытаемся сопоставить с ней элементы конкретных проявлений национализма. Начнем с «исповедательного» содержания. Наилучшим источником примеров будет, разумеется, доктрина немецкого нацизма. Гитлер в своем «катехизисе» – «Майн кампф», излагает не вполне оригинальную идею, поскольку опирается на многие источники (старогерманские верования, немецкий романтизм, социал-дарвинизм, Гегеля, Ницше, окултизм), однако эта идея является серьезным идеологическим фундаментом, в котором много ссылок религиозного характера, а картина будущего имеет чисто эсхатологическое измерение. Он начинает с критики прошлого – так как первая Габсбургская империя напоминала Вавилон, а Вена была своего рода «Вавилонской башней», поэтому это многонациональное государство не могло далее существовать. Империя была плохой также потому, что она подвергалась постепенной славянизации. Немецкое государство может являться сильным, только тогда, когда оно однородно. Немецкая нация как живой организм должна развиваться, следовательно ей нужно жизненное пространство. Несправедливые и очень унижительные решения Версальского мирного договора не дают этому гарантий, поэтому немцы просто не обязаны соблюдать эти решения. Германия окружена, с одной стороны, естественными врагами (прежде всего славянами), с другой, имеет также врагов внутренних, которыми являются евреи и те отщепенцы от немецкой нации, провозглашающие ложные идеологии, опирающиеся на индивидуализм (либерализм) и интернационализм (коммунизм), поэтому нужно с ними бороться. «Культура может сохраниться только тогда, когда побеждает лучший и сильнейший. Кто хочет жить, тот должен бороться, а кто не хочет воевать в мире постоянной борьбы, тот не заслуживает на жизнь»⁹².

Немцы являются лучшими и сильнейшими, их культура стоит на высшей ступени развития, поэтому везде в мире, где находится хотя бы один немец, немецкая армия имеет право войти, чтобы опекать его. Разумеется, что эту «немецкую миссию» (агрессивный экспансионизм), нужно осуществлять во имя желанного человечеством мира. (Это, не новое в современной истории явление было реализовано Наполеоном, а в нынешнее время мы наблюдаем это явление в американском экспансионизме). Эта новая эра всемирного мира должна напоминать или даже являться тем самым Тысячелетним царством, которое было предсказано Иисусом Христом, а центром его (Иерусалимом) должна быть именно Германия. Только немцы как суперлюди (Übermenschen) имеют право и могут это осуществить.

---

⁹⁰ И. Берлин, Национализм. Вчерашнее упущение и сегодняшняя сила, в: Библиотека Якова Кротова, http://www.krotov.info/library/02_b/ber/lin_00.htm.

⁹¹ J. M. Bocheński, *Sto zabobonów. Krótki filozoficzny słownik zabobonów*, Paryż 1987

⁹² A. Hitler, *Mein Kampf*, München 1925, s. 316, за: K. Grynberg, „Adolf Hitler. Biografia Fuhrera”, Warszawa 1989, с. 61.

Идею избранного народа можно найти не только у Гитлера или Муссолини, она уходит в далекое прошлое, а свое бурное развитие переживает в XIX в., когда в Европе развился, как писал Берлин, «политический романтизм»⁹³, представителями которого были, например, в Германии И. В. Гёте, Ф. Шиллер, а в Польше А. Мицкевич (со своим мессианизмом – Польша как мессия Европы) и Ю. Словацкий (Польша как Винкельрид народов).

Как видно, мотив избранничества играет существенную роль в национализме – он может быть, конечно, сопряжен с данной религией, напр., польский национализм с католицизмом, западноукраинский – с грекокатолицизмом, но не обязательно. Немецкие нацисты были выходцами как из католических, так и протестантских кругов; среди них были также те, кто явно презирал христианство. Как бы то ни было, в случае национализма традиционная религия служит национальной идее, а ее доктрина приспособляется путем соответственной интерпретации или же умолчания (напр., о неподходящих национальной идее мотивах), так, чтобы поддержать его «авторитетом» Абсолюта.

Нравственно-этические правила поведения националиста довольно ясны – поступки, служащие моей нации, – хороши, а те, которые приносят ей вред, – заслуживают осуждения. Разумеется, мотив пожертвования ради добра своей родины играет здесь очень важную роль. Идеологии национализма помогают и придают смысл фактические или мифические примеры жертвования своей жизнью национальными героями, которых включают при этом в своеобразный «пантеон божеств» – в Польше напр., Лех, Ванда, которая не хотела выйти замуж за немца, Болеслав Храбрый, Конрад Валленрод, Ян III Собеский, Тадеуш Костюшко, Юзеф Пилсудский и т.д.; в Латвии, Роза, которая не хотела выйти замуж за поляка, Карлис Улманис; в США – отцы-основатели, «дядя Сэм», Рокфеллер, Дж. Ф. Кэннеди; а в Украине – Рюрик, Владимир Великий, Богдан Хмельницкий, Кривонос или Степан Бандера.

В национализме **ритуализированные обрядовые действия** имеют первостепенное значение. Собрания, съезды, митинги играют здесь интегрирующую роль и роль, демонстрирующую себе и всему миру силу «нашего сообщества». Стоит вспомнить только кадры из фильма «Триумф воли», снят выдающейся пропагандисткой фашизма Рени Рифеншталь. Фильм был снят по личному заказу Адольфа Гитлера. В нем показано огромное количество людей (свыше миллиона), участвующих в нескончаемой веренице митингов, манифестаций, демонстраций и парадов. По замыслу постановщицы следовало вызвать энтузиазм к провозглашаемой идеологии и самому вождю. Особо позаботились о ярком сценическом и полном символическом оформлении – историческая застройка Нюрнберга, огромные трибуны, флагштоки, леса знамен и факелов.

Теперь пора перейти к **национальной символике**. Символы, используемые националистами, как и в каждой религиозной системе, содержат архетипное содержание. Начнем с цвета. Чаще всего встречаются:

– **голубой** и оттенки синего – ассоциируются с небом, тайной и мистической жизнью. В темно-синем плаще часто представляют Христа Пантократора (Вседержителя), этот же цвет присущ одежде Марии, Богоматери;

– **красный** – цвет крови, символизирует жизненные силы и красоту (в славянских языках часто существует одно слово для обозначения красного цвета и красоты). Нижний наряд, в который одет Христос Пантократор – красного цвета. Оранжево-красный ассоциируется с огнем, символизирует страстность и и духовное очищение (katharsis);

– **белый** – ассоциируется с божественным миром, чистотой, невинностью, иногда используется для представления того, что в православной церкви называется «Светом несозданным» – светом, в котором явился Иисус Петру, Иакову и Иоанну во время преображения на Фаворе;

– **зеленый** – символизирует вегетацию растений, плодородие, урожайность, молодость, свежесть. Часто используется как цвет мучеников, кровь которых питает Церковь. Священный цвет ислама.

– **золотой** – связан со святостью, великолепием, с нетленным, с энергией и божественной славой, а также жизнью в Божьем Царстве.

Символы, используемые в национальных гербах, чаще всего, изображают священных животных: **орел** (символизирует силу, властвование, храбрость, скорость, возрождение, но, прежде всего, со времен палеолита – божество) – напр., Польша, Россия, Германия, Мексика,

---

⁹³ I. Berlin, *Nacjonalizm: zlekceważona potęga*, с. 479.

США, Сербия; **лев** (символика сходна с символикой орла, ассоциируется с воскрешением, «всевидением») – напр., Англия, Чехия, Финляндия, Швеция, Эфиопия, Иран, Шри-Ланка; **дракон** – как мифическое животное (в китайской мифологии дух) ассоциируется со стихиями: воздухом, землей и водой, создает гармонию между ними (в христианской мифологии – воплощение зла) – напр., Китай, Уэльс.

Появляются также священные деревья: **дуб** (жизненность, сила, твердость, дерево ассоциируется с богом молний) – Англия; **кедр** (дерево с божественной семантикой – его использовали для постройки иерусалимского храма) – Ливан.

Используются, конечно, и другие графические символы, которые находим благодаря археологии уже в далеком прошлом: **шар** (кружение, бессмертность, возрождение, реинкарнация, равенство); **треугольник** (в частности Святая Троица); **крест** и **свастика** (символ четырех направлений мира, целостности, возрождения, человека и одновременно бога) и т.п.

Национализм не может обойтись без «священных песен», знаменательные слова которых (своего рода кредо) и патетическая музыка, должны вызывать у слушателей вполне определенные эмоции. Возьмем в качестве примера только некоторые слова двух (столь близких нам!?) национальных гимнов. Несколько строк из польского государственного гимна:

*Ещё Польша не погибла, если мы живём,
Всё, что взято вражьей силой, саблю вернём...*

...

*Перейдём мы Вислу с Вартой, чтоб поляками нам быть.
По примеру Бонапарта, мы сумеем победить...*

Фрагмент гимна Украины:

*Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.*

...

*Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону,
В ріднім краю панувати не дамо нікому.
Чорне море ще усміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька наспіє...*

Как религии, так и национализму нужны свои пророки (хотя бы мифические), а также харизматические вожди, способные подчинять себе массы людей и побудить даже к наиболее иррациональному поведению. Интересно привести здесь пример бывшего лидера боснийских сербов – по специальности психолога и психиатра, а по призванию – поэта. Согласитесь, что это идеальное сочетание.

Подытоживая, мы вправе, кажется, прийти к выводу, что все национализмы не только используют элементы различных религий и их ритуальных «приемов», но сами являются такими религиями (а может быть, более безопасно, – квази-религиями), что удивительно с одной стороны, а ужасно с другой – если смотреть на это сквозь призму видовой природы человека. Этнические, национальные религии не являются новым явлением – в античные времена преобладал, в принципе, такой вид религии – изменения произошли лишь с появлением Будды, Заратустры, Иисуса или же Магомета – создателей универсалистских религиозных систем. Их большим превосходством и гениальностью было то, что они сумели (казалось бы) выйти за естественные этнические и религиозные пределы и предложили модель мира, в которой люди, принадлежащие к различным расам, нациям, говорящие на различных языках, становились детьми одного бога, и в своих действиях должны были бы руководствоваться принципом любви к ближнему.

По истечении сотен лет с момента их откровения, человечество возвращается к исходной точке. Чье это поражение? Этих великих людей? Человечества? А может быть, для человека по природе понятие «Любви к Человечеству» является настолько отвлеченным, что он не может никаким образом этого понять, а тем более идентифицировать себя с этим «Человечеством». Куда легче возбудить чувство любви и привязанности к тому, что мое (наше) и ненависти к врагу (чужому).

ОСОБИСТІСНЕ ТА СУСПІЛЬНЕ В КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ПІДХОДІ ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Постановка проблеми.

На межі століть відбувся нечуваний розрив між культурою, освітою, традиціями, людьми, епохами. На зміну знанієцентричній школі, що виникла ще в добу Просвітництва, прийшла культуроцентристська школа, мета якої – засвоєння вихованцями цінностей культури, досягнення основних типів свідомості людства, що відображає етапи його духовного розвитку.

Прогресивні традиції світової духовної культури й освіти визначають роль освіти як невід'ємної частини культури, чинника її розвитку і збагачення. Система освіти, як одна з підсистем суспільства, відбиває його сучасні особливості і проблеми. В нових соціокультурних умовах дедалі більше загострюються протиріччя у сфері освіти і фізичній культурі, проявляються ознаки низької загальної культури і бездуховності молоді.

Освіта є одним із діючих каналів трансляції культурних цінностей і чинником подальшого розвитку культури. Тому дедалі наполегливіше виділяється культуроцентричний зміст освіти.

Методологічним орієнтиром для взаємозв'язку освіти і фізичної культури може бути розуміння останньої як специфічного способу організації і розвитку людської життєдіяльності. Так само як фізична культура являє собою діяльність (процес), способи її реалізації і результати, тобто зміст і форму, освіта, як один із елементів культури, це не просто спосіб поширення знань, а й засіб прилучення до способу життя і діяльності суспільства, до його культури в широкому смислі слова. Культурологічний підхід в освіті підкреслює позицію, у відповідності з якою культура, виступаючи основним її джерелом, розглядається як цілісність, що розвивається і функціонує за певними законами.

Поняття фізичної культури завжди розглядалось в широкому та вузькому аспекті. В першому випадку розумівся рівень розвитку соціально сформованих фізичних здібностей людини, які проявляються в її фізичному стані. В другому – фізична культура розглядалась в контексті взаємодії процесу розвитку фізичних здібностей з потребова-мотиваційною сферою особистості та її фізкультурною активністю.

Процеси національного відродження суспільства та освіти й культури по новому поставили та вирішують проблеми соціокультурної сфери, і фізичної культури зокрема. Нові соціокультурні умови та специфічна національна культурологічна ситуація, її суперечливість, змінили статус, роль та сутність фізичної культури, що виступає як елемент цілісної культурно-педагогічної системи. Це зумовлено такими чинниками, як зміна соціальних цінностей, трансформація виховних ідеалів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проаналізувавши роботи фахівців галузі та зважаючи на значні зміни в уявленнях про сутність фізичної культури, ми вважаємо за необхідне підкреслити, що її розуміння та визначення стосовно нашої проблематики потребує з'ясування. Різноманітні напрямки та аспекти дослідження фізичної культури як області загальної культури та освіти, були представлені в контексті різноманітних соціокультурних теорій, але не виступали традиційним та загально визначеним предметом соціокультурного аналізу.

Культурологічний напрямок, який ми вважаємо важливим для сучасних досліджень, був майже відсутній, і фізична культура в них тільки згадувалась. Фізичні якості людини в цьому випадку розглядались як паралельні по відношенню до загальної культури, з нею були пов'язані винятково духовні та інтелектуальні властивості, а фізична культура виступала як позакультурне явище людського існування, що привело до несформованості культурологічного напрямку у вивченні людського тіла та фізкультурної діяльності, і вплинуло на периферійність вивчення фізичної культури в культурологічному аспекті.

Цей напрямок досліджень залишається недостатньо вивченим і тільки починає привертати увагу науковців, чому сприяють праці І.М.Биховської, М.М.Візітея, В.М.Видріна, В.І.Столярова [2; 3; 5; 10]. Спробу осмислити фізичну культуру з позиції теорії культури зробили В.К.Бальсевич, М.Я.Віленський, Ю.М.Ніколаєв, В.І.Столяров [1; 4; 6; 10].

Мета. Ми вважаємо за необхідне розглянути в нашому дослідженні проблему сутності фізичної культури з урахуванням нових соціокультурних умов, що і зумовило особливу важливість і актуальність даного напрямку.

Поставлена мета обумовила наступні завдання:

1. Визначити особистісну сутність фізичної культури.
2. Розглянути фізичну культуру з розуміння суспільного змісту.

У відповідності з метою і завданнями в статті застосовано загальнокультурний підхід.

Виклад основного матеріалу.

Визначаючи сутність фізичної культури, можна виокремити декілька наукових аспектів – культурологічний, педагогічний, соціологічний, соціально-психологічний та гносеологічний. У відповідності зі своєю методологією вони дають можливість розглядати фізичну культуру з різних позицій:

- а) як одну з форм культури;
- б) як соціальний інститут;
- в) як форму особистісної культури;
- г) як галузь наукового знання.

Концепція фізичної культури, яка свого часу розроблялась О.Д.Новіковим, виходила з розуміння суспільного її змісту, і полягала в тому, що будь-яка система фізичної культури визначає метод та організацію фізичних вправ для реалізації певних завдань особистісної спрямованості [7]. В її основі повинні бути національні ідеї всебічного розвитку.

Теорії фізичної культури, де розглядалась особистісна її сутність, були продовжені Б.І.Новіковим [8]. Автор цієї теорії визначає фізичну культуру як процес активного та регулярного використання накопичених в культурі суспільства засобів та методів розвитку фізичних якостей та властивостей людини. Фізична культура на рівні особистості розглядалась дослідником як складний процес особистісного сприймання, трансформації діяльнісного, творчого використання людиною специфічної соціальної інформації, методів та засобів, вмінь та навичок, що стосувалися фізичного розвитку людини.

Важливою можна вважати теорію В.М.Видріна [5, 48]. Він розглядає фізичну культуру як частину загальної культури, що виступає внутрішньою мірою рівня розвитку фізичних сил і рухових навичок.

Особистісна спрямованість у визначенні сутності фізичної культури набула подальшого розвитку, і в індивідуальному аспекті передбачає такий рівень діяльності, коли вона схильна до самореалізації особистості. Особистісний підхід у визначенні фізичної культури передбачає:

1. самостійний вибір мети;
2. самостійний вибір засобів, методів, шляхів досягнення мети діяльності;
3. самостійну реалізацію вибраної мети.

Сутність фізичної культури в особистісному аспекті на думку провідних фахівці, зокрема Візітея М.М., полягає в певному, особливому стані, комплексі різноманітних форм поведінки, для яких характерні гармонійне поєднання природного та соціального [3].

Б.М.Шиян фізичну культуру особистості визначає як сукупність властивостей людини, які набуваються у процесі фізичного виховання і втілюються в її активній діяльності, спрямованій на всебічне удосконалення своєї фізичної природи та ведення здорового способу життя [11, 185].

Ця теорія стикається з дослідженням І.М.Биховської, яка розглядаючи тілесно-рухові якості людини, не пов'язує фізичну культуру безпосередньо з фізичними вправами, а з духовним, внутрішнім світом людини, що дає можливість розглядати фізичну культуру та людську тілесність в соціокультурному просторі [2, 294].

Визначення, яке дає І.М.Биховська, можна характеризувати як полісемантичне, що дає можливість трактувати феномен фізичної культури різноаспектно:

а) фізична культура розглядається як дійсність, що включає все матеріальне становище, яке було сформовано та перетворено людиною у відповідності із своїми потребами, можливостями, цінностями і включає саму людину як чинник загальної системи матеріального світу;

б) фізична культура характеризується як система цінностей, діяльності та її результатів, що пов'язані з різноманітними видами фізичної активності людини;

в) фізична культура розглядається як комплекс різноманітних видів моторики людини, що входить до складу системи соціальної діяльності;

г) фізична культура визначається як система вправ і засобів впливу на тілесну природу людини та її модифікацію;

д) фізична культура – це спортивна діяльність, що пов'язана із змаганням та з'ясуванням максимальних можливостей людини.

Ця різноманітність типологічних підходів дає можливість виділити дві основні категорії для певного визначення сутності фізичної культури в її культурологічному аспекті:

1. Розуміння необхідності впливу на тілесну природу людини.

2. Увага приділяється не характеру впливу, а об'єкту, тобто, тілу, моториці людини, не враховуючи особливостей, які витікають із наслідків цього впливу.

Такий підхід до трактування фізичної культури як області діяльності, пов'язаної з розвитком і безпосереднім вдосконаленням фізичних якостей та навичок людини, дає можливість виділити її як діяльність, що належить до сфери загальної культури і визначити її як галузь культури, що регулює діяльність людини, її сформованість, засоби, результати, які пов'язані з формуванням, розвитком і використанням тілесно-рухових здібностей людини у відповідності з нормами, цінностями та зразками, що прийняті в культурі. Таким чином, відсутність фізичної культури позбавляє взаємодії духовної та фізичної сфери особистості.

Із формуванням сучасної соціокультурної парадигми були пов'язані спроби визначити нове поняття фізичної культури. Зокрема, це стосується і концепції Н.Л.Петрової, яка розглядає сутність фізичної культури в двох аспектах:

1. як розвиток та вдосконалення природних даних в процесі рухової активності;

2. відображає сучасну людину в її прагненні не тільки до вдосконалення своїх фізичних якостей, але і своєї життєдіяльності [6, 6].

Згідно з теорією Н.Л.Петрової, фізична культура, виступаючи як елемент загальної культури суспільства та особистості, впливаючи на внутрішні процеси регуляції життєдіяльності людини, тим самим впливає на культурний та соціальний розвиток особистості.

Розглядаючи сутність та функцію фізичної культури, Н.Л.Петров в системі «людина–природа–суспільство» виокремлює дві складові – «людина–природа» та «людина–суспільство», пояснюючи таку структуру тим, що виникнення фізичної культури було пов'язано з необхідністю та потребою формування людини, як істоти, яка була б піднесена над природою. Тому соціальна функція визначається дослідницею як основна та базова.

У виокремленій автором підсистемі «людина–природа» фізична культура виконує функцію збереження та вдосконалення тілесної організації людини, що пов'язано із соціальними потребами суспільства. Це сприяє вихованню морально-вольових якостей людини, її гуманізації та досягненню тілесно–духовної гармонії. Зважаючи на особливості соціокультурного розвитку сучасного суспільства, ми вважаємо, що така систематизація повинна доповнюватись такими складовими частинами, як «людина–культура» та «людина–освіта». Необхідно підкреслити виконання фізичною культурою в сучасних умовах культуротворчої та виховної функцій, коли вона виступає як показник зростання соціокультурного рівня особистості. Ця сфера людської діяльності, як ми вважаємо, буде відзначатися продуктивністю та перспективністю свого поступу і відіграє найважливішу роль у відродженні особистості як суб'єкта культури.

Розвиток фізичної культури аналогічний поступу культурного розвитку суспільства. При цьому її функціонування відбувається з культурою як формою суспільної свідомості, яка має відносну самостійність. Це дає можливість виділити підсистему «людина–культура–освіта» як підсистему єдиної гуманітарної культурно-освітньої системи, що може служити методологічною моделлю розробки культурологічних освітніх концепцій. Виокремлення підсистеми «людина» як окремого системного елемента, вважають науковці, зокрема, І.М.Биховська, є принциповим і істотним моментом, підкреслюючи той факт, що в цілісній гуманітарній культурно-освітній системі людина виступає суб'єктом по відношенню і до культури, і до освіти [2, 295].

Наслідком взаємодії тілесності людини із соціокультурним простором є перетворення тіла людини із біологічного в соціокультурне явище, природні властивості якої доповнюються характеристиками, що виникли в результаті соціального та культурного впливу. Підсистема «людина–культура» та «людина–освіта» поєднують характеристики інших підсистем, і дають можливість перейти від природно-тілесного, що позбавлено особистісних рис, до особистісного буття тілесності та індивідуальної фізичної культури, як соціокультурного феномена.

В сучасній науковій думці фізична культура визначається як частина культури суспільства, що включає систему фізичного виховання та сукупність спеціальних наукових знань

та матеріальних засобів, необхідних для розвитку фізичних здібностей людини, зміцнення її здоров'я.

Це визначення відображає уявлення про досвід людства протягом всієї його історії, і дає нам відомості про засоби та методи вдосконалення фізичних властивостей організму, а також результатів впливу на людину. Сутність фізичної культури можна розглядати в двох напрямках: 1. Як предметна форма – це матеріально-технічна база, носії інформації про фізичну культуру (книги, твори мистецтва). 2. Як особистісна форма – це рухові вміння та навички людей. 3. З огляду на багатофункціональні складники, сутність фізичної культури полягає, по-перше, в тому, що найважливішими векторами її впливу є духовно-моральні та тілесні властивості людини. По-друге, вона вбирає історичний континуум творчої життєдіяльності особистості, що ніколи не зупиняється і повсякчас спрямовується на вдосконалення своїх тілесно-духовних властивостей.

Система фізичної культури об'єднує декілька елементів – збереження, розповсюдження та використання цінностей фізичної культури, що концентруються в такій формі, як перетворення людиною свого тіла та його можливостей. Цінності фізичної культури мають і соціальну значущість – це норми та результати змагальної діяльності. Цей аспект проблеми пов'язаний із самовизначенням особистості в фізичній культурі, що передбачає реальний зв'язок із сучасним соціокультурним процесом.

Культурологічний підхід до цього питання формує, на нашу думку, гуманістичний смисл фізичної культури. За переконанням В.А.Сластьоніна, в наш час актуалізується соціокультурний потенціал особистості на відміну від технократичних парадигм [9, 180].

Культура людини, і зокрема фізична, соціальна. І, хоча, сучасне життя відзначається порушенням гармонії між індивідуальним і соціальним, ми схильні розглядати людину як цілісну систему, що складається з трьох елементів – фізичного, психічного та соціального. Індивідуальний світ культури особистості є властивістю кожної окремої людини, і за формою своїх проявів це явище унікальне. Виходячи з цього, включення світу культури особистості в соціокультурний простір може відбуватися, як ми вважаємо, і через фізкультурну діяльність людини. Фізичну культуру можна розглядати як певну цілісність в соціокультурній реальності та як міру взаємодії і взаємозв'язку людини та соціуму, де індивід займає певне місце і перебуває в особливому стані.

Багатьма дослідниками, як вже зазначалось, фізична культура розглядається як особлива реальність загальної культури [2, 10]. Тому ми вважаємо, що людина, яка створюючи культуру, перетворює і світ навколо себе, стає мірою та втілюється в ній. І хоча фізична культура як процес діяльнісної активності суб'єкта впливає на його специфічний стан, визначальну певність надає їй культура, в наслідок чого вона стає однією з головних характеристик соціокультурного розвитку людини. Сутність фізичної культури неможливо зрозуміти без врахування ролі суб'єкта культури, його місця в соціокультурному процесі, та соціальної функції. Така позиція дає можливість простежити зв'язок фізичної культури та загально-людської культури як особистісного та суспільного.

Висновки.

В контексті цього, ми можемо зробити висновок, що розвиток фізичної культури аналогічний поступу культурного розвитку суспільства. При цьому її функціонування відбувається синхронно з культурою як формою суспільної свідомості, яка має відносну самостійність. Це і дає нам можливість виділити підсистему «людина–культура–освіта», як підсистему єдиної гуманітарної культурно-освітньої системи, що може служити методологічною моделлю розробки культурологічних концепцій.

Наслідком взаємодії тілесності людини із соціокультурним простором є перетворення тіла людини із біологічного в соціокультурне явище, природні властивості якої доповнюються характеристиками, що виникли в результаті соціального та культурного впливу. Взаємодія із простором життя, із різними його підсистемами, зокрема тими, що були виокремлені нами, фізичне тіло людини, взаємодіючи із їх елементами набуває їх властивостей. Підсистема "людина - культура" та "людина - освіта" поєднують характеристики інших підсистем, і дають можливість перейти від природно - тілесного, що позбавлено особистісних рис, до особистісного буття тілесності та індивідуальної фізичної культури, як соціокультурного феномена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бальсевич В.К. Физическая культура для всех и для каждого. – М.: ФИС, 1988.– 208 с.

2. Быховская И.М. Физическая культура // Культурология. XX век: Энциклопедия. Т.2. – Спб.: Университетская книга, 1998. – С.294-296.
3. Визитей Н.Н. Физическая культура и спорт как социальное явление. – Кишинев: Штиинца, 1986. – 160с.
4. Виленский М.Л., Беляева В.А. Физическая культура в самовоспитании личности будущего учителя. – М.: МАПИ, 1985. – 57 с.
5. Выдрин В.М., Волохов В.К., Лотоненко А.В. Физическая культура студентов вузов. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – 127 с.
6. Николаев Ю.М. Физическая культура. Человеческое измерение // Теория и практика физической культуры. – 1999. – №7. – С.2-7.
7. Новиков А.Д. Физическое воспитание // Теория и методика физического воспитания. Т.1: Общие основы теории и методики физического воспитания. – М.: ФИС, 1976. – 303 с.
8. Новиков Б.И. Физическая культура личности: сущность, структура, пути формирования // Физическая культура личности студента. – М.: МГУ, 1989. – С.8-16.
9. Слатенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность. – М.: Магистр, 1997. – 223 с.
10. Столяров В.И. Философско-культурологический анализ физической культуры // Вопр. философии. – 1988. – №4. – С.78-91.
11. Шиян Б.М., Папуша В.Г., Підвисоцький О.І. Роль педагогічно-спортивної майстерності у професійній підготовці учителя фізичної культури // «Концепція підготовки спеціалістів фізичної культури в Україні»: Матеріали першої республ. конф. – Луцьк: Надтир'я, 1994. – С.185-187.

Галина ЧИРІКОВА

© 2009

МІСЦЕ РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ У НІМЕЦЬКІЙ СІМ'Ї

Вступ. Релігія як один з основних соціальних інститутів традиційно відігравала велику роль у житті суспільства. Звернення до релігії як до скарбниці духовної культури людства у сучасних умовах переоцінки вартостей є логічним і закономірним явищем, адже адекватне сприйняття релігійних постулатів і їх відповідність нагальним соціально-культурним потребам забезпечує духовне збагачення усіх сфер нашого життя.

На розвиток дитячої особистості, як відомо, впливає не тільки родина. Так чи інакше малюк, а пізніше підліток, зазнає впливу близького йому соціального середовища, відокремити від якого дитину неможливо і не потрібно. Але залежно від того, яку роль у вихованні приділяється батьками моральному аспекту, залежить стійкість їх нащадків перед негативними факторами вулиці та оточення. Зважаючи на це, все більшого значення у сучасному світі знецінених норм людського співіснування набувають сімейні традиції та духовне багатство родини, які засновані у більшості випадків на 10 Божих заповідях.

Вилучення будь-яких проявів релігійного виховання з офіційної вітчизняної педагогіки Радянської України опосередковано призвело до кризи вітчизняної сім'ї наприкінці ХХ ст. Однак дослідження закордонної педагогічної спадщини, зокрема, Німеччини, у якій релігійне виховання займає чільне місце, допоможе Україні по-новому усвідомити цінності релігійного характеру та уможливить застосування позитивного досвіду надбань німецької родини в галузі релігійного виховання на теренах вітчизняної педагогіки.

Німеччина завжди вважалась країною з особливим ставленням до релігії, що, передусім, виявлялось у беззаперечному визнанні Бога та правильності його діянь. Ця тенденція виникла ще у часи Середньовіччя, коли головним об'єктом вивчення філософів, вчених та педагогів став Бог, його беззаперечна влада над людиною та гріховність всього живого на землі. Це призвело до надання особливого значення релігійному аспекту у вихованні дітей. Починаючи з VII ст. і закінчуючи XIX ст., більшість розвинених країн були об'єднані непохитною вірою в Бога. Втім, релігійне виховання у Німеччині відрізнялось від, скажімо, слов'янського, що пояснюється відмінностями у різних для ФРН та України гілках християнства. В «Енциклопедії сімейного виховання і навчання» Е.Брейтфуса (1899) зазначалось: «У сім'ях релігійне виховання німецьких дітей зводиться до розвитку релігійного та морального настрою, до насадження почуття Божої

волі, сподівань на його милосердя та впевненості у високому значенні порядного життя» [1, 24]. Не дивлячись на те, що у ХХІ ст. спостерігається зміщення ідеалів духовних цінностей на пріоритети у накопиченні матеріальних, Німеччина і сьогодні вважається країною, де більшість дітей виховується з твердою впевненістю в існуванні Бога та з вірою у непохитність його настанов. Так, за результатами останніх опитувань населення ФРН, 37% репрезентантів вважають, що у батьківському домі дитина повинна передусім отримати поштовх до вивчення релігії та питань віри; 25% опитаних переконані, що у вихованні повинні домінувати тверда віра в Бога та релігійна освіта і це при тому, що 10 років тому тільки 13% дотримувались такої думки [2].

Об'єднання НДР та ФРН у 1991 році і активний пошук національної ідеї для тепер знову єдиної держави призвели до підвищення уваги загалом до важливості релігійного виховання для сучасної дитини, наслідком якого була поява великої кількості наукових робіт з цього питання. Місце релігії у сучасному сімейному вихованні Німеччини стало об'єктом досліджень багатьох педагогів та теологів країни: М.Трайтмайєр («Чи потрапить моя собака на небо? Маленький довідник для важких дитячих питань», 1996); Ф.Гарц («Розмови про Бог з дітьми», 1997); Р.Шіндлер («Виховувати надію. Бог у дитячому повсякденні», 1999); Г.Бюшер («Розмаїття релігій та єдинство Бога», 1999); «Роздуми щодо інтеррелігійного діалогу у родині», 2004); М.Творушка («У гостях у світових релігій. Подорож для батьків і дітей», 2000); М.Касман («Що ви бачите у небі? Проповіді та окремі твори», 2000); «Перемогти насилля. Декада Світової ради церков», 2002; «Церква і сім'я», 2002); А.Райндерс («Дітям потрібен Бог», 2001; «З дітьми до церкви», 2006; «Діти питають про віру – батьки відповідають», 2006); А.Оелер («Як багато релігії потребують діти?», 2006); М.Шнабель («Роздуми про Бога та світ. Як ввести дітей у світ їх перших філософських питань», 2007).

Теоретичний аналіз робіт вказаних авторів допоміг визначити, яке місце у сімейному вихованні Німеччини займає його релігійний аспект.

Формулювання цілей роботи. Демократичні перетворення, що відбуваються останнім часом у світі, вимагають переосмислення ролі, завдань, законодавчого підґрунтя та значення релігійного виховання в окремих країнах, тому ми у своєму дослідженні ставимо за мету:

- розкрити зміст поняття «релігійне повноліття», специфічного для Німеччини прояву Закону про релігійне виховання дітей;
- визначити місце релігійного виховання у німецькій родині.

Результати дослідження. Змалку, спостерігаючи за способом життя своїх батьків, переймаючи у них норми поведінки, дитина вчиться правилам співіснування у світі. Звісно, безпосередньо від батька та матері залежить те, який стиль виховання буде обраний для малюка, але саме його релігійному аспектові надається перевага багатьма німецькими родинами. Віра створює фундамент у вихованні дитини. 10 Божих заповідей, основними з яких є: «Не вкради», «Не вбий», «Не обмани» залишаються актуальними і у новому тисячолітті й являють собою основу для розвитку етичних цінностей людини [3].

Релігійне виховання – це процес, в результаті якого віруючим індивідам та групам людей планомірно та цілеспрямовано вселяється певний світогляд, норми поведінки та внутрішніх відносин, що є типовими для окремого віросповідання [4, 103].

Безумовно, для кожної окремої країни процес виховання дітей багато в чому залежить від особливостей менталітету народу, історичних та економічних умов його існування. Для німецького народу притаманною є риса чіткого виконання законів, що певним чином відобразилось і на сімейному вихованні. Специфічним для релігійного виховання у німецьких родин є дотримання такого пункту, як «релігійне повноліття» - права дитини самій обирати релігійну приналежність, що зафіксоване у Законі про релігійне виховання дітей (закон вступив у силу 1.01.1922 і той факт, що вже 86 років він діє, яскраво свідчить про правильність його змісту). Згідно з цією постановою, батьки повинні виконувати наступні вказівки:

- якщо дитині виповнилось 10 років, вони повинні зважати на відсутність у неї бажання доєднатись до нової релігійної конфесії;
- дитина, якій виповнилось 12 років, не може проти своєї волі виховуватись у новій релігійній конфесії;
- з 14 повних років для дитини настає «релігійне повноліття», що дозволяє їй самій обирати, яким буде її подальший релігійний шлях. З цього часу вона може відмовитись від відвідування релігійних занять у школі [5].

Закон про релігійне виховання дітей має на меті контролювати процес втручання батьків у віросповідальні пріоритети своїх синів та дочок у їх прагненні до віри, спілкування з церковнослужителями або у відмові наслідувати релігійне світосприйняття батьків і знайшов своє вираження у 14 статті Конвенції з дитячих прав Організації об'єднаних націй. Її основна вимога до усіх країн-учасниць – поважати право дитини на свободу думок, сумління та релігії, та обов'язки батьків скеровувати дитину у дотриманні цих прав.

Той факт, що вже майже 90 років дорослі громадяни Німеччини керуються цим законом і залишають дитині її право вирішувати, яку частину її життя має займати Бог, свідчить про високий рівень демократії у вихованні ФРН.

Релігія надає великі шанси покращити виховний процес у сім'ї. У сучасному жорстокому світі діти повсякчас змушені спостерігати (безпосередньо чи за допомогою засобів масової інформації) картини війни, терору та насилля, багато з яких відбувається через несприйняття прибічниками однієї релігії переконань прихильників іншої. На світових релігійних конгресах останнім часом домінує один лозунг: «У світі неможливий мир, допоки не настане мир між релігіями. Миру між релігіями не буде, допоки між ними не розпочнеться діалог. Діалогу між релігіями не буде, аж поки люди не вивчать їх» [6]. Батьки є у змозі виховати свою дитину у інтеррелігійному стилі, змалечку привчаючи її до поваги, розуміння, толерантності до інших релігій, для чого, знову ж таки можна скористатися десятьма Божими заповідями.

На цей час у Німеччині майже 62 мільйони людей визнають себе християнами. З них 31,2 мільйони є греко-католиками, 30,8 – евангелістами, існує безліч християнських товариств [7]. Це церковне розмаїття допомагає батькам на прикладі своїх родичів, знайомих чи сусідів довести дитині можливість існування не однієї церкви.

Туризм, певні негативні політичні ситуації в окремих країнах зробили в останні роки всю Європу, включаючи і Німеччину, інтернаціональною, тому логічним став потік дитячих запитань на кшталт «Чи є Аллах також Богом?», «Кому молиться моя мусульманська подруга?» (в Німеччині проживають близько 3 млн мусульман), «Якщо індуси моляться статуям, то вони - прибічники ідолів?», «Чому на моєму дні народженні Мустафа не їв печені зі свинини?».

Особливо важка релігійна ситуація виникає у сім'ях, де батьки належать до різних віросповідань. Дитина, до того часу, коли вона сама зможе обрати одне з них, знаходиться під впливом батька й матері. У цьому випадку батькам дуже важливо знайти компроміс і обрати спільний курс у релігійному вихованні малюка. Свари та непорозуміння з цього питання тільки зашкодять дитині, а от прийняття позитивного рішення надасть їй чудову можливість ознайомитись з традиціями та звичаями принаймні двох різних віросповідань.

На запит Федерального міністерства сім'ї Інститут демографії провів опитування щодо цінностей у вихованні і ставленні німецьких громадян до релігійного виховання. Результати цього дослідження, опубліковані 2006 року, досить яскраво відображають те, як відноситься Німеччина початку XXI ст. до релігії у сімейному вихованні:

- 25% опитаного населення вважає, що діти повинні отримати у батьківському домі елементарну релігійну освіту;
- мешканці колишньої НДР більш нейтрально у порівнянні з жителями ФРН до 1991 року ставляться до важливості релігійного виховання дітей у сім'ї;
- простежується пряма залежність кількості дітей від того, чи є релігійно позитивно налаштовані дорослі.

Батьки маленьких дітей значно більше цікавляться релігійним вихованням, ніж ті дорослі, діти яких старше за 14 років. 40% батьків і матерів дошкільного віку вважають релігійне виховання важливим, а серед батьків доросліших дітей – 29% . У той час, коли 32% батьків дошкільного віку вважають, що малечі треба прищеплювати глибоку та непохитну віру у Бога, тільки 21% батьків старших дітей розподіляють цю думку [2].

Отже, питання релігійного виховання цікавлять, передусім, батьків, чії діти ще не ходять до школи, що пояснюється тією обставиною, що у школі проблемою виховання, у тому числі й релігійного, займаються ще й педагоги та психологи, а у віці до 6 років це питання, здебільшого, вирішується виключно батьками. При цьому цікавим видається той факт, що жінки надають питанням релігійного виховання значно більше уваги, ніж їх чоловіки. 42 % намагаються виховати своїх дітей у релігійному дусі (з них 28% - у стилі глибокої віри). А от що стосується чоловіків, то з них тільки 31% надає перевагу релігійному вихованню своїх дітей (і відповідно 21% вважають його конче необхідним) [2].

Як відомо, 5 земель сучасної ФРН утворювали до початку 90-х років минулого століття окрему державу – НДР, економічний, соціальний та суспільний устрій якої зазнавав великого впливу радянського Союзу. Місце релігії у повсякденному житті її громадян довгий час офіційно, а пізніше і фактично, не було головним, що, безумовно, вплинуло на позицію молодих батьків, які мешкають на території колишньої Німецької Демократичної Республіки. Так, абсолютна більшість опитаних у східній Німеччині не бачить різниці у тому, релігійним буде виховання її дитини, чи ні. Отже, можемо спостерігати пряму залежність між тим, як виховувались батьки дитини, і які пріоритети у вихованні своїх нащадків вони обирають. Втім, різниця у такому ставленні між мешканцями східної і західної Німеччини поступово знівелюється, що є логічним наслідком єдиних для колишніх республік напрямків розвитку.

Яскравим свідченням є також і той факт, що з 100 опитаних громадян Німеччини, що не надають уваги релігійному аспектові виховання дитини у сім'ї, 55% не мають жодної дитини (у родин з протилежною позицією це тільки 46%). При цьому 41% сімейних пар з негативним або нейтральним ставленням до релігії мають трьох і більше малюків, у той час, коли у релігійних родин ця кількість складає лише 13% [2].

З XVIII ст. у Німеччині почали поширюватись так звані дитячі богослужіння, на яких пастор проводить бесіди з дітьми від 6 до 12 років. Це своєрідна допомога церкви батькам, у рамках якої хлопчики та дівчатка можуть поставити запитання людині, компетентній в області біблійних подій та героїв. Як бачимо, батьки у ФРН не залишаються наодинці з важкими ситуаціями стосовно Бога та його діянь, знаходячи підтримку у виховному процесі у вигляді представників церкви.

Ще одним доказом того, що католицька церква всебічно підтримує молодих батьків у релігійному вихованні дітей, є проведення постійних релігійних акцій Асоціації німецьких католиків імені святого Боніфатія (остання відбулася в м.Мюнстер 2007 року), метою яких є посилення уваги до стану релігійного виховання у німецьких сім'ях. Під час конференції минулого року Кардинал Штецінські заявив: «І мати, і батько є прикладом для дитини, а сім'я є першим і найкращим місцем виховання віри. У домашньому середовищі підрастаюче покоління може вчитись довіряти батькам, братам і сестрам, а також Богові» [8]. Отже, навіть церква дотримується думки, що найближче середовище дитини - сім'я – є основним фактором її майбутнього світосприйняття і тому релігійне виховання, що здійснюється батьками й матір'ю, не можуть бути гідно замінені будь-яким іншим середовищем.

Звичайно, не можна стверджувати, що позиція німецьких громадян стосовно релігійного виховання у сім'ї є виключно позитивною. Так, 15% дорослих вважає, що вони не бачать різниці у тому, чи присутні релігійні принципи у вихованні їх дитини, 4% впевнені, що релігійне виховання негативно впливає на розвиток дитячої особистості [2]. Але, враховуючи вище викладені факти, можна констатувати чітку позитивну тенденцію до виховання дітей дорослими ФРН у дусі релігійних засад.

На основі проведеного нами дослідження та після ґрунтовного аналізу аутентичних джерел, маємо можливість зробити наступні висновки:

- право дитини на самостійне обрання релігійної приналежності після 14 років, зафіксоване у Законі про релігійне виховання під назвою «релігійне повноліття», надає дитині можливість обирати свій подальший релігійний шлях незалежно від того, до якої конфесії належать її батьки;

- чверть дорослого населення Німеччини вважає доцільним вивчення дітьми основ релігії ще у дошкільному віці, оскільки у цей період формуються етичні норми поведінки та спілкування з іншими;

- у сім'ях, де спостерігається збереження традицій релігійного виховання, кількість дітей більша, ніж у релігійно нейтральних родин;

- католицька церква Німеччини надає всебічну допомогу молодим батькам у релігійному вихованні дітей;

- релігійне виховання є однією з основних складових сучасного виховання дітей у німецьких родин.

Питання про збереження сім'ї та зменшення кількості розлучень в Німеччині, як і в усій Європі, є досить актуальним. Дедалі поширенішою серед дорослих у німецьких родин є думка, що причина цієї проблеми криється у послабленні віри у Бога та у відході від християнських принципів співіснування. Релігійне виховання, яке має на меті духовний розвиток особистості,

сприяє появі почуття відповідальності, гарних звичок, вміння знаходити вихід з важких ситуацій, безперечно, допоможе вирішенню цієї та інших духовних та соціальних проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брэйтфус Э.Л. Семейное воспитание в Германии // Энциклопедия семейного воспитания и обучения. Выпуск XIX. – СПб.: «Родительский кружок» при Педагогического музея В. – уч. зав. в СПб., 1899. – 36 с.
2. Einstellungen zur Erziehung. Kurzbericht zu einer repräsentativen Bevölkerungsumfrage im Frühjahr 2006 // <http://www.bmfsfj.de/bmfsfj/generator/RedaktionBMFSFJ/Abteilung2/Pdf-Anlagen/einstellungen-zur-erziehung,property=pdf,bereich=,sprache=de,rwb=true.pdf>
3. Kaessman M. Kirche und Familie // http://www.familienhandbuch.de/cmain/f_Fachbeitrag/a_Erziehungsbereiche/s_673.html
4. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. Для студ. пед. вузов / Под ред. В.А. Сластинина. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 184 с.
5. Gesetz über die religiöse Kindererziehung. Basisdaten // <http://de.wikipedia.org/wiki/Religionsmündigkeit>
6. Überlegungen zum interreligiösen Dialog in der Familie Hans Büscher // http://www.familienhandbuch.de/cmain/f_Fachbeitrag/a_Erziehungsbereiche/s_907.html
7. Deutschland. Bevölkerung. Weltanschauung // <http://de.wikipedia.org/wiki/Deutschland#Weltanschauungen>
8. Акція Асоціації німецьких католиків імені св. Боніфатія // <http://www.radiovaticana.org/ucr/Articolo.asp?c=165569>

МОВОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Олена АБРАМІЧЕВА, Володимир ГЛУЩЕНКО

© 2009

МОЛОДОГРАМАТИКИ: ШКОЛА ЧИ НАПРЯМ?

На межі 70-х – 80-х рр. XIX ст. у Німеччині на базі Лейпцизького університету виникла Лейпцизька лінгвістична школа. У її межах об'єдналися молоді мовознавці, які із завзяттям критикували погляди на мову старшого покоління лінгвістів. Представників Лейпцизької школи германіст Фрідріх Царнке іронічно назвав молодогограматиками (*Junggrammatiker*). Цю жартівливу назву підхопив Карл Бругман, і вона закріпилася в лінгвістиці. Виникає термін *молодограматизм*. З часом молодогограматиками почали називати не тільки представників Лейпцизької школи, а й інших мовознавців, що дотримувалися подібних поглядів на мову, її розвиток. Так виникло широке й вузьке трактування молодогограматизму, яке в різних модифікаціях дожило до нашого часу.

Низку аргументів на користь вузької інтерпретації молодогограматизму наведено в наших публікаціях [1; 8, 10;], проте зазначену проблему, що залишається актуальною й зараз, не можна вважати остаточно розв'язаною.

Цим і викликана поява нашої статті. Основне питання, яке ми в ній ставимо, можна сформулювати так: чи можна говорити про молодогограматичний напрям, у який було б доцільно включати, крім учених Лейпцизької школи, представників інших лінгвістичних шкіл Німеччини та Європи в цілому, а також окремих мовознавців XIX – XX ст., що працювали поза школами, або молодогограматиками доцільно вважати лише представників Лейпцизької школи?

Отже, актуальність статті зумовлюється тим, що в мовознавстві існують різні погляди на термін *молодограматизм* і на його використання стосовно тих або інших лінгвістів кінця XIX ст. – початку XX ст.

Нашою метою є обґрунтування вузького трактування *молодограматизму*, розмежування понять *молодограматизм* і *молодограматична традиція*, або *молодограматичний вплив*.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати погляди лінгвістичних істориків на широке та вузьке трактування молодогограматизму; 2) визначити основні лінії розбіжностей між ученими Лейпцизької школи та їхніми сучасниками, насамперед представниками Московської та Казанської лінгвістичних шкіл; 3) навести факти, які свідчать про доцільність уживання терміна *молодограматизм* для позначення вчення про мову лише лінгвістів Лейпцизької школи; 4) аргументувати правомірність поняття молодогограматичної традиції.

Використання терміна *молодограматизм* у широкому смислі відбилося в працях мовознавців кінця XIX ст. – початку XX ст., наприклад у статті С. К. Булича [7, 831]. Представлене воно й у пізніших дослідженнях. Зокрема, саме так вжито термін *молодограматизм* у книзі Т. О. Амірової, Б. А. Ольховікова, Ю. В. Рождественського «Очерки по истории лингвистики». Ці мовознавці відносять до молодогограматиків не тільки представників Лейпцизької школи, а й інших лінгвістів, що працювали в кінці XIX ст. – на початку XX ст. в різних країнах: учених Московської та Казанської шкіл на чолі з П. Ф. Фортунатовим та І. О. Бодуеном де Куртене, скандинавських дослідників К. Вернера, В. Томсена, С. Бугге, француза М. Бреалю, швейцарця Ф. де Соссюра (у перший період його діяльності), італійського мовознавця Г. Асколі, американця У. Уїтні [3, 416]. Статус молодогограматизму Т. О. Амірова, Б. А. Ольховіков, Ю. В. Рождественський визначають суперечливо. Вони говорять то про молодогограматичний етап у межах психологічного напрямку в мовознавстві [там же, 416], то про молодогограматичний напрям [там же, 464]. Як відзначив С. В. Смирнов [17, 138], в «Очерках по истории лингвистики» Казанську школу розглянуто в розділі «Младогограматический этап в языкознании», а наукову творчість фундатора цієї школи І. О. Бодуена де Куртене охарактеризовано в розділі «Критика младогограматизма и поиски нового подхода к языку в конце XIX и начале XX в.» [3, 455–464,

481–493]. Сам С. В. Смирнов також пише про молодогораматичний напрям. На його думку, Лейпцизька школа взяла за основу своєї концепції психологічний індивідуалізм, так званий «атомізм», послідовний історизм і визнання безвинятковості фонетичних законів. Ці ідеї були сприйняті М. Бреалем, Г. Асколі, У. Уїтні, О. І. Соболевським, П. Ф. Фортунатовим, О. О. Шахматовим. Так сформувався молодогораматизм, який став провідним напрямом у мовознавстві кінця XIX ст. [17, 145]. Про молодогораматичний напрям ідеться й у статті М. С. Чемоданова [18, 302].

Коментуючи тенденцію до широкого трактування молодогораматизму, К. Р. Янковскі відзначає, що прихильники такої інтерпретації відносять до молодогораматиків усіх мовознавців, які поділяли тезу про безвинятковість фонетичних законів [23, 124].

З метою розв'язання питання про те, кого з лінгвістів слід відносити до молодогораматиків, К. Р. Янковскі запропонував своєрідну класифікацію, у яку дослідник включив усіх, чие ім'я в різних лінгвістичних працях асоціюється з молодогораматиками.

1-а група - «первісний склад»: А. Лескін, К. Бругман, Г. Остгоф, Б. Дельбрюк.

2-а група – лінгвісти, яких часто асоціюють з мовознавцями 1-ї групи як їх сучасників, хоча вони пізніше «приєдналися» до молодогораматиків; не всі вони поділяли погляди молодогораматиків на мову та особливості її розвитку; сюди К. Р. Янковскі включає Г. Пауля, Е. Зіверса, Ф. Клюге, В. Брауне.

3-а група – лінгвісти, що є учнями мовознавців 1-ї групи; це дослідники, чії погляди відрізнялися від поглядів учених 1-ї групи, хоча багато хто з них (у тому числі лінгвісти, які з часом стали опонентами мовознавців 1-ї групи в поглядах на мову та її розвиток) пережив «молодогораматичну стадію» становлення. До 3-ї групи К. Р. Янковскі відніс У. Уїтні, Г. Світа, М. Мюллера, М. Бреала, Г. Асколі, Ф. де Соссюра.

4-а група – деякі американські лінгвісти XX ст. «з яскраво вираженими молодогораматичними тенденціями»: Л. Блумфілд, Ч. Хоккет та ін.

5-а група – ті європейські лінгвісти XX ст., яким була притаманна «надмірна захопленість ідеєю про безвиняткову дію фонетичних законів і яких часто звинувачували в «атомізмі» [там же, 127].

На думку К. Р. Янковскі, до молодогораматиків у точному смислі цього слова слід віднести лінгвістів 1-ї групи та Г. Пауля (2-а група), тобто вчених Лейпцизької лінгвістичної школи. Саме в працях учених цієї школи експліковано комплекс ідей і їх реалізацій, що традиційно пов'язується з молодогораматизмом [там же, 128]. У зв'язку з цим відзначимо, що є всі підстави включати в 1-у групу разом з Августом Лескіном (1840–1916), Карлом Бругманом (1849–1919), Германом Остгофом (1847–1909), Бертольдом Дельбрюком (1842–1922) і Германа Пауля (1846–1921), якого вважають головним теоретиком молодогораматизму і чия книга «Принципи історії мови» (1880) [15], що є найважливішою загальнотеоретичною працею молодогораматиків, вийшла майже одночасно з «маніфестом молодогораматиків» Г. Остгофа і К. Бругмана (1878) [14].

Щодо лінгвістів 2-ї – 4-ї груп, то в їхніх працях відбилася низка ідей молодогораматиків, зокрема теза про безвинятковість фонетичних законів і про дію аналогії, але комплексного відбиття ідей і їх реалізацій, яке лінгвістичні традиції пов'язують з молодогораматизмом, у їх студіях не спостерігається [23, 129]. Отже, молодогораматиками в точному смислі цього слова вчених 2-ї – 4-ї груп уважати не можна [там же].

Аргументи К. Р. Янковскі видаються нам дуже вагомими. Тому, на нашу думку, не має рації М. С. Чемоданов, який поряд з ученими Лейпцизької школи А. Лескіном, К. Бругманом, Г. Остгофом, Б. Дельбрюком і Г. Паулем відносить до молодогораматиків таких німецьких учених, як А. Фік, А. Бецценбергер, Г. Колліц, Ф. Бехтель (Геттінгенська школа), Й. Шмідт і В. Шульце (Берлінська школа), а також скандинавських дослідників С. Бугте та К. Вернера [18, 302].

Не мають рації й Т. О. Амірова, Б. А. Ольховіков, Ю. В. Рождественський і С. В. Смирнов [18, 145], які включають у склад молодогораматиків не тільки лінгвістів 2-ї – 3-ї груп (згідно з класифікацією К. Р. Янковскі), а й російських мовознавців – учених Московської та Казанської шкіл на чолі з П. Ф. Фортунатовим та І. О. Бодуеном де Куртене.

Розгляд Московської та Казанської шкіл як різновидів молодогораматизму на російському ґрунті пояснюється, за спостереженнями Ф. М. Березіна, з одного боку, лише зовнішнім зіставленням російських шкіл з Лейпцизькою (в основі теоретичних побудов представників усіх трьох шкіл лежало трактування мови як продукту психофізичної діяльності), без поглибленого вивчення специфіки підходу до мови вчених Московської та Казанської шкіл; з іншого боку,

історичною традицією. Вона полягала в тому, що в кінці XIX ст. – на початку XX ст. не виникало питання про вивчення того нового, що внесло російське мовознавство в європейську лінгвістику. У працях цього періоду окремі учні П. Ф. Фортунатова та І. О. Бодуена де Куртене не критично підкреслювали залежність фундаторів Московської та Казанської шкіл від їх німецьких сучасників, які в початковий період наукової діяльності П. Ф. Фортунатова та І. О. Бодуена де Куртене були їх учителями [5, 283].

Тому слідом за такими дослідниками, як А. В. Десницька [10, 98–99, 300–301], М. Івич [22, 42], Ф. М. Березін [5, 247–248, 283–284] тощо ми вживаємо термін *молодограматизм* у вузькому смислі, називаючи молодогограматиками лише вчених Лейпцизької школи.

Отже, молодогограматизм не становив окремого напрямку в мовознавстві. Ми виходимо з того, що концептуальні твердження молодогограматиків або не набули того глобального розповсюдження, яке їм приписують прихильники широкого трактування молодогограматизму (напр., теза про безвинятковість фонетичних законів), або не були винаходом молодогограматиків (твердження про дію аналогії тощо); крім того, ніхто з послідовників молодогограматиків не відбив у своїх працях поглядів учених Лейпцизької школи на мову в усьому їхньому обсязі (це стосується, напр., студій Я. Гебауера та О. І. Соболевського).

При такому підході цілком природно виникає питання про вплив молодогограматиків (тобто вчених Лейпцизької школи) на розвиток мовознавства взагалі та в тій або іншій країні.

Зокрема, студії молодогограматиків мали суттєвий вплив на розвиток російського та українського мовознавства. Цей вплив відбився в науковій діяльності Московської і Казанської лінгвістичних шкіл, а також таких російських і українських мовознавців, як О. І. Соболевський, М. М. Каринський, А. Ю. Кримський, Є. К. Тимченко, П. О. Бузук та ін. Разом з тим методологія досліджень цих лінгвістів істотно відрізняється від методології молодогограматиків. Російські та українські мовознавці значною мірою інакше, ніж молодогограматики, підходили до проблеми джерел вивчення історії мови, до фонетичного закону й аналогії тощо.

Вони не могли не брати до уваги тверджень молодогограматиків, проте ставилися до молодогограматичних трактувань по-різному. Дослідники відзначають, з одного боку, значну близькість до молодогограматиків таких учених, як О. І. Соболевський, М. М. Каринський, А. Ю. Кримський, і, з іншого боку, відмінності в низці методологічних питань між молодогограматиками та П. Ф. Фортунатовим, О. О. Шахматовим, І. О. Бодуеном де Куртене, В. О. Богородицьким та ін. [8, 10].

З метою розв'язання завдань, поставлених у нашій статті, видається доцільним поставити питання про загальну оцінку молодогограматизму та його значення в історії лінгвістичної науки.

Усупереч тенденції розглядати 70-і рр. XIX ст. – першу чверть XX ст. як молодогограматичний етап в історії мовознавства (у межах якого молодогограматикам, звичайно, відводиться провідна роль), у лінгвістичній історіографії склалася протилежна тенденція: кваліфікувати наукову творчість молодогограматиків як головним чином продовження традицій мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Так, Е. Кернер заперечує новаторство молодогограматиків у підході до мови та відносить їх діяльність до «парадигми Шлейхера» [25, 699–703] (у запропонованому Т. Куном значенні терміна *парадигма* [13]).

К. Р. Янковскі вважає, що праці молодогограматиків є, по суті, лише підсумком того, що було підготовлене до них науковою традицією: молодогограматики були не стільки першовідкривачами, скільки вдосконалювачами ідей. Новаторство молодогограматиків виявилось в безперервній оцінці всього дослідженого наукою матеріалу. Молодогограматики нічого не приймали на віру. Вони перевіряли все, що підготувала лінгвістична традиція, пропускали все через свій досвід, свої спостереження, заперечуючи, вдосконалюючи, створюючи нове. Це й дозволило представникам молодогограматизму забезпечити просування лінгвістичної науки вперед «на всіх фронтах» [23, 126–127, 130–131].

Погоджуючись з К. Р. Янковскі в тому, що при розв'язанні кардинальних проблем компаративістики новаторство молодогограматиків виявилось насамперед у «вдосконаленні» найбільш перспективних тверджень попереднього мовознавства, зокрема тези про безвинятковість фонетичних законів і про роль чинника аналогії у мовних змінах (ми назвали б цю особливість молодогограматизму *послідовністю* у проведенні та втіленні низки тверджень, вже висунутих попередниками молодогограматиків), відзначимо, що заслуга молодогограматиків полягає також у дослідженні конкретних явищ історії індоєвропейських мов. При цьому молодогограматики не

обмежувалися емпіричними спостереженнями, а розв'язували й теоретичні проблеми (вчення Г. Пауля про койне, про змішування мов, про відсутність чітких меж діалектів та ін). І в цьому плані молодогораматика також впливали на сучасників і мовознавців наступних поколінь.

На думку більшості дослідників, починаючи з кінця 20-х рр. XX ст. – початку 30-х рр. XX ст. вже не можна говорити про значний вплив молодогораматизму на мовознавство (і про полеміку навколо тверджень молодогораматиків), хоча окремі молодогораматичні тези (поза загальним «контекстом» досліджень учених Лейпцизької школи) зберігають актуальність протягом усього XX ст. [10, 98–99, 300–301; 22, 42; 17, 127–129; 3, 416, 440–464].

Розглянемо докладніше, чому доцільно не поєднувати різних мовознавців досліджуваного періоду в молодогораматичний напрям, а говорити про Лейпцизьку школу молодогораматиків, молодогораматичну традицію та молодогораматичний вплив.

Перш за все, недоцільно, на нашу думку, відносити молодогораматиків до «парадигми Шлейхера». Молодогораматика значно випередили свого попередника А. Шлейхера: з одного боку, стало можливим вивчення всіх аспектів змін мовних одиниць, тому що принципи вивчення одиниць сучасних мов застосовувалися до відповідних мовних одиниць давніх писемних пам'яток (з їх обмеженою інформативністю); з іншого боку, стало можливим пояснення процесів, які заважали дії фонетичних законів. Характер цих процесів повинен був значно відрізнятись від характеру дії фонетичних законів, тому що в них не вбачали будь-яких закономірностей. Ідея про зміни за аналогією стала необхідною ланкою між закономірними фонетичними змінами та тими нерегулярними порушеннями, які молодогораматика ще не могли пояснити. Дати вичерпну характеристику природи аналогії та її дії молодогораматикам не вдалося. Для цього була потрібна інша концепція мовних процесів [23, 136–137].

Безперечно, молодогораматичне трактування розвитку мови, з притаманними молодогораматикам новаторством і певними вадами, було перехідним етапом в усвідомленні природи мовних змін.

Якщо ототожнювати молодогораматизм тільки з тезою про безвинятковість фонетичних законів, то можна погодитися з тим, що в його витоків стояв А. Шлейхер. Але така інтерпретація молодогораматичної концепції є занадто вузькою [там же, 99; 24, 235].

Іншим вагомим доказом того, що молодогораматична концепція значно відрізнялася від шлейхерівської і була кроком уперед порівняно з нею, є той факт, що молодогораматика змінили методологічні засади та вдосконалили процедуру лінгвістичної реконструкції. А. Шлейхер звертався насамперед до найдавніших мовних станів, які він вважав періодом становлення та розвитку мови як певного функціонального організму. Мовні зміни, на його думку, були пов'язані з руйнуванням мов в історичний період їх розвитку [23, 118, 122]. Молодогораматика теоретично визнавали важливість звернення до фактів порівняно пізньої історії мов і до сучасних мовних явищ.

Учені Лейпцизької школи не могли прийняти теорію двох періодів мовного розвитку з її штучними рамками, схематизмом, метафізичністю, з її невідповідністю реальним фактам і процесам розвитку мов. Слідом за К. С. Аксаковим [2, X] та О. О. Потебнею [16, 178] молодогораматика рішуче відмовилися від виділення в мовах періоду «юнацького віку», творчого розвитку (доісторичного періоду), і «старечого віку», етапу деградації мовної системи (історичного періоду), а звідси – і від твердження про епоху занепаду, руйнування, що ніби переживають сучасні мови. Молодогораматика закликали залишатися на ґрунті реальних фактів мови, як вони зафіксовані історією конкретних мов [14, 187–188].

Для А. Шлейхера джерелом вивчення історії мови був майже виключно матеріал давніх писемних пам'яток; молодогораматика теоретично обґрунтовували необхідність вивчати насамперед «живі» говори [там же, 180–192; 15, 441–458]. У зв'язку з цим К. Р. Янковскі пише про постійну увагу молодогораматиків до сучасного мовлення, а не до писемних пам'яток, що, на його думку, неминуче сприяло спрямованості молодогораматиків до синхронічного аналізу мови [23, 135].

Ми вважаємо це перебільшенням. У практиці досліджень учених Лейпцизької школи сучасні діалектні дані виступають як додаток до матеріалу давніх пам'яток, що зазначав уже їхній сучасник К. Ю. Аппель, представник Казанської школи [4, 361–362]. Наші спостереження підтверджують це. Так, реконструюючи складовий носовий *m* і складової плавний *r* індоевропейської прамови, К. Бругман і Б. Дельбрюк використовують майже винятково приклади лексем давніх (мертвих) мов: давньоіндійської, давньоіранської, давньогрецької, латинської,

готської, старослов'янської (із сучасних дослідників мов залучено уельську, ірландську та литовську) [20, 455, 492]. Водночас, безперечно, теоретичне обґрунтування пріоритетності сучасних діалектних даних як джерела вивчення історії мови сприяло вдосконаленню порівняльно-історичного дослідження мов.

Детальний аналіз та зіставлення тверджень німецького й так званого «російського» молодогограматизму міститься в роботах Ф. М. Березіна. У своїх «Очерках по истории языкознания в России (конец XIX – начало XX в.)» Ф. М. Березін указує на те, що в лінгвістичній історіографії отримав деяке поширення погляд, згідно з яким Московська та Казанська школи розглядаються як відгалуження німецького молодогограматизму на російському ґрунті. Однак розгляд основних тверджень молодогограматичної концепції мови та зіставлення її з поглядами російських учених показує, що для такої тези немає підстав [5, 27].

За словами М. С. Чемоданова, П. Ф. Фортунатова «дуже часто» характеризують як «російського молодогограматика». Такий погляд викладено в монографії Т. О. Амірової, Б. А. Ольховикова та Ю. В. Рождественського; автори зазначили, що П. Ф. Фортунатову притаманний «класичний молодогограматичний підхід до мови» поряд із «значним інтересом до розкриття соціальної сутності мови, прагненням до формалізації лінгвістичних процедур і до створення точних наукових визначень, інтересом до загальнолінгвістичної проблематики» [3, 441].

Дійсно, деякі твердження, з яких виходив П. Ф. Фортунатов, наприклад, про психологічну сутність мови, про необхідність точного застосування фонетичних законів, збігаються з тезами молодогограматиків, але в цілому, як відзначив М. С. Чемоданов, фортунатовська концепція відзначалась оригінальністю. Більше того, у розробці питань загального та порівняльно-історичного мовознавства П. Ф. Фортунатов багато в чому йшов попереду своїх сучасників на заході та визначав розвиток науки про мову [19, 61]. Цей погляд є найбільш поширеним у російській лінгвістичній історіографії. Досить згадати вчення П. Ф. Фортунатова про зв'язок історії мови та історії суспільства, яке було оригінальним і передовим для його часу.

Одним з основних загальнотеоретичних тверджень молодогограматиків є уявлення про мову як про продукт психофізичної діяльності. З погляду вчених Лейпцизької школи, сам мовотворчий процес і зміни в мові можуть брати початок тільки від мовців-індивідів, тому що мова не є феноменом, що існує в собі: вона існує в індивіді [9, 19]. З цього, у свою чергу, випливає, на думку молодогограматиків, те, що в дійсності в будь-який момент у даній мовній спільноті є стільки діалектів, скільки є мовців-індивідів, причому кожний з цих діалектів має власний історичний розвиток і безперервно змінюється. З цього ж твердження випливає теза молодогограматиків про те, що всі мовні зміни відбуваються в мовній діяльності індивіда [там же].

Іншою найсуттєвішою рисою молодогограматизму стало твердження про безвинятковість фонетичних законів. Вони діють у межах однієї мови, за певного часу та за наявності однакових звукових умов без будь-яких винятків. Так звані винятки слід пояснювати дією інших фонетичних законів, новотворами за аналогією, запозиченнями [14, 194; 15, 92; 9, 117–119].

Якщо учені Московської школи прийняли молодогограматичну концепцію [8, 153], то І. О. Бодуен де Куртене підійшов до неї критично [6, т. 2, 205–208]. Учений, зокрема, відзначив, що «однорідність і регулярність» треба розглядати «не як залежність, яку охоплює точна формула «фонетичного закону», а лише як статистичну констатацію факту збігу в деяких умовах, що існують у частині соціально-мовного спілкування» [там же, 202]. На думку І. О. Бодуена де Куртене, «фонетичні закони» лише констатують те, що «відбувається на поверхні явищ» [там же, 208]. Справжні закони ще не відкрито: «Дійсні закони», закони причиновості, заховані в глибині, у запутаному вузлі найрізноманітніших елементів. «Закони» існують, але не там, де їх шукають» [там же].

Як зазначає А. Хайнц, у 70-і рр. XIX ст. у теорії і практиці лінгвістичних досліджень було осмислено й чинник аналогії, причому головну роль у цьому відіграв І. О. Бодуен де Куртене [21, 177]. На думку В. К. Журавльова [11, 461, 475], саме І. О. Бодуен де Куртене, випередивши молодогограматиків, здійснив першу спробу теоретичного усвідомлення явища аналогії [6, т. 1, 89, 98, 111].

Якщо молодогограматики виходили з конфлікту між фонетичними законами та аналогією [14, 194–197; 9, 117–119], то К. Ю. Аппель, В. О. Богородицький, О. О. Шахматов вказували на взаємозв'язок і найтіснішу взаємодію цих чинників [8, 154–155]. Процеси аналогії

В. О. Богородицький, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, Є. Ф. Будде, В. К. Поржезинський, на відміну від молодогограматиків, розглядали як закономірні [там же, 154].

Важливе місце в студіях учених Московської та Казанської шкіл посідає розробка тверджень про системність мови та про необхідність системного підходу до мовних явищ як у синхронії, так і в діахронії, що протистояло тезі Ф. де Соссюра про асистемність діахронічних явищ. Глибоке теоретичне висвітлення одержало твердження про те, що змінюються, еволюціонують не окремі звуки тієї або іншої мови, а її фонетична система в цілому (П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, М. М. Дурново, І. О. Бодуен де Куртене, М. В. Крушевський та ін.) [там же, 161–165].

У працях представників молодогограматизму архетипи та фонетичні закони виступають як ізольовані. У лінгвістичній історіографії значного поширення набула теза про «атомізм» молодогограматиків. Однак очевидно, що про «атомістичне», ізольоване вивчення окремих елементів мови в студіях молодогограматиків можна говорити саме лише в плані відсутності внутрішнього зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами. Сама ж їх реконструкція, а також генетичне ототожнення фактів у дослідженнях мовознавців XIX ст. – початку XX ст., у тому числі в працях молодогограматиків, передбачали системну інтерпретацію мовних явищ [там же, 35, 165].

Однією з найхарактерніших особливостей Московської та Казанської шкіл є високий рівень узагальнення знань. Щодо молодогограматичної методики систематизації матеріалу, то її властивий упор на впорядкування знань при порівняно невеликій вазі узагальнення.

Вплив Лейпцизької школи на Московську та Казанську був, безперечно, значним, проте значною була й оригінальність ідей представників цих шкіл. Вони багато в чому по-новому підходили до мови в синхронії і діахронії, випереджаючи молодогограматиків саме в методологічних питаннях. Проаналізований нами матеріал підтверджує, що діяльність Московської та Казанської шкіл становить якісно новий етап у розвитку мовознавства і що ці школи не можна розглядати як різновид молодогограматизму. Ми погоджуємося з М. Івич, яка відзначила, що за духом свого вчення Московська й Казанська школи належать науці XX ст. [22, 67–70].

Таким чином, при широкому трактуванні молодогограматизму лінгвістичної історіографії, з одного боку, невиправдано розширюють це поняття, об'єднуючи таких різних учених, як, зокрема, І. О. Бодуен де Куртене, П. Ф. Фортунатов, У. Уїтні, Г. Асколі, з іншого боку, збіднюють зміст розглядуваного періоду розвитку лінгвістики, зменшуючи та недооцінюючи новаторство й глибину досліджень кожного окремого мовознавця. Тому, на нашу думку, методологічно недоцільно об'єднувати в межах одного напрямку таких різних і яскравих дослідників-компаративістів. Той факт, що вони працювали в єдиних хронологічних межах і спиралися на досвід попереднього покоління лінгвістів, лише свідчить про подібні умови їх наукової діяльності й жодним чином не зменшує їх особистих досягнень та оригінальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамичева О.М. До питання про широке та вузьке трактування молодогограматизму // Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія: Всеукр. зб. наук. пр. Число 10: У двох томах. – Черкаси: ЧДТУ, 2006. – С. 187 – 192.
2. Аксаков К. С. Опыт русской грамматики. – М., 1860. – Ч. 1. – Вып. 1. – 176 с.
3. Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики. – М.: Наука, 1975. – 559 с.
4. Аппель К. Ю. Некоторые общие вопросы языкознания // Рус. филол. вестн. – 1886. – Т. 15. – С. 158 – 169; Т. 16. – С. 353–365.
5. Березин Ф. М. Очерки по истории языкознания в России (конец XIX – начало XX в.) / Отв. ред. Ф. П. Филин. – М.: Наука, 1968. – 311 с.
6. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 391 с.
7. Булич С. К. Русский язык и сравнительное языкознание // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1899. – Т. 28. – С. 823–833.
8. Глушенко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998. – 222 с.
9. Дельбрюк Б. Введение в изучение языка: Из истории и методологии сравнительного языкознания / Общ. ред. С. Булича. – 2-е изд. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 152 с.

10. Десницкая А. В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков / Отв. ред. П. С. Кузнецов. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 332 с.
11. Журавлев В. К. Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов // Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции.
12. Зубкова Л. Г. Общая теория языка в развитии: Учеб. пособие. – М.: Изд-во Российского ун-та дружбы народов, 2003. – 472 с.
13. Кун Т. Структура научных революций / Общ. ред. и послесловие Р. С. Микулинского и Л. А. Марковой. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
14. Остгоф Г., Бругман К. Предисловие к книге «Морфологические исследования в области индоевропейских языков» // Звегинцев В. А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1964. – Ч. 1. – С. 187–198.
15. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
16. Потехина А. А. К истории звуков русского языка. – Воронеж, 1876. – Ч. 1. – VI, 243 с.
17. Смирнов С. В. О понятиях «научная школа» и «научное направление» в истории языкознания // Уч. зап. Тартусск. ун-та. – 1981. – Вып. 573. – С. 136–147.
18. Чемоданов Н. С. Младограмматизм // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – С. 302.
19. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России: Очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании. – М.: Учпедгиз, 1956. – 95 с.
20. Brugmann K., Delbrück B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1897. – Bd. 1. – XLVII, 1098 s.
21. Heinz A. Dzieje językoznawstwa w zarusie. – Warszawa: Państwowe wyd-wo naukowe, 1978. – 518 s.
22. Ivić M. Pravci u lingvisti. – Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1963. – 190 s.
23. Jankowsky K. R. Neogrammarians: A reevaluation of their place in the development of linguistic science. – The Hague, 1972. – 275 p.
24. Jankowsky K. R. Theoretical Models of Change: The Neogrammarian Hypothesis // Trends in Linguistics. Studies and Monographs 48: Research Guide on Language Change / Ed. Edgar Polome. – Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 1990. – P. 223–239.
25. Koerner E. F. K. Towards a Historiography of Linguistics: 19th and 20th Century Paradigms // History of Linguistics Thought and Contemporary Linguistics / Edited by H. Parret. – Berlin; New York, 1976. – P. 685–718.

Михайло БАКАЛІНСЬКИЙ

© 2009

МІЖСОЦІОЛЕКТНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ У СОЦІОЛЕКТІ ІТАЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ МАФІЇ В КОНТЕКСТІ СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

Дослідження процесу мовних контактів був і залишається актуальним у сучасному мовознавстві [5] [7]. Проте, найбільш актуальним є дослідження контактів на рівні складових мов – на рівні їх професійних та соціальних діалектів [6].

Значення дослідження міжсоціолектних запозичень можна обґрунтувати з точки зору синергетики, одними з постулатів якої є перенесення фокусу на маргінальні елементи в науці та культурі [8] та дослідження взаємодії “дисипативних систем” [4, 113] – систем у складі нелінійної системи більш високого порядку, які взаємодіють між собою та впливають одна на одну. Такими “маргінальними” елементами мовної системи є соціальні варіанти мови, які також є дисипативними системами у складі системи загальнонаціональної мови. Тобто, дослідження процесу запозичення мовних одиниць з одних соціальних діалектів до інших можна вважати актуальним не тільки з точки зору сучасного мовознавства, але й сучасної філософії.

На думку британського лінгвіста Дж. Ліча, запозичення є визначеною економією мовних зусиль при породженні мови, тому що для заповнення номінативних лакун, які виникли в даній мові, використовуються готові одиниці чужої мови [14, 59]. Запозичення мовних одиниць може відбуватися не тільки на рівні мов або варіантів однієї мови, але і на рівні компонентів одного з

варіантів [6, 23]. Дана стаття присвячена дослідженню соціолекту італо-американської мафії, який в західній лінгвістичній літературі називається Mobspeak [Mobspeak, xi].

Соціолект італо-американської мафії розглядався в рамках кримінального соціолекту США деякими провідними вченими [13], [15], однак в їх роботах мова не йшла про вплив на нього інших соціальних варіантів англійської мови США (далі AmE): у вказаних дослідженнях проводився лише структурно-семантичний аналіз вокабуляру та визначалися декі екстралінгвістичні чинники впливу на його розвиток. Питання впливу на соціолект італо-американської мафії інших соціальних та професійних діалектів не досліджувалося, що, на нашу думку, зумовлює актуальність даного дослідження.

У соціолекті італо-американської мафії запозичення відіграють важливу роль, як з точки зору теорії мовних контактів [1], так і теорії аккультурації [2]. За даними дослідження з 1200 проаналізованих мовних одиниць запозичення складають 55% вокабуляру соціолекту італо-американських мафіозі; із вказаної кількості запозичень 70% складають запозичення з інших соціальних варіантів AmE або міжсоціолектні. Ми пропонуємо використовувати термін “міжсоціолектні запозичення” замість вже існуючих “внутрішні” або “внутрішньомовні запозичення” [6, 10], оскільки, по-перше, соціолект італо-американської мафії не є окремою мовою, а, по-друге, ми досліджуємо запозичення, які прийшли до соціолекту італо-американської мафії з інших соціальних діалектів, що також належать до AmE.

Міжсоціолектними запозиченнями у соціолекті італо-американської мафії ми називаємо запозичення з інших соціальних діалектів, з носіями яких італо-американські мафіозі співпрацюють або знаходяться у певних відносинах. Дослідження показало, що міжсоціолектні запозичення у соціолекті італо-американської мафії можна умовно розділити на запозичення з професійних жаргонів та запозичення з інших складових кримінального соціолекту США.

Зазначене структурування пояснюється професійною діяльністю італо-американських мафіозі: вони контролюють діяльність представників деяких професій (букмекерів, банкірів, ювелірів тощо); з представниками деяких професій вони знаходяться в антагонізмі (поліцейські та федеральні служби), а також співпрацюють з іншими представниками організованої злочинності або кримінального світу США взагалі.

Соціолект італо-американської мафії є складовою кримінального соціолекту США поряд з соціолектами наркоторговців (далі Drug Slang), в'язнів (далі Prison Slang) і російської мафії в США, яку ми пропонуємо за аналогією із соціолектом італо-американської мафії Mobspeak називати соціолектом Redfella speak (від слова Redfella – член російської мафії в США [Pistone 2000, 13]). Ці складові між собою взаємодіють; а взаємодія представлена у вигляді запозичень. Оскільки кримінальний соціолект США іноді називають “cant” [13, 183] (“кент”), запозичення з його складових варто назвати кентізмами, а запозичення із професійних жаргонів – жаргонізмами.

Для кентізмів соціолекту італо-американської мафії характерною є ситуативна варіативність, яка, відповідно до визначення О.Д. Швейцера, проявляється у диференційованому використанні мови в залежності від соціальної ситуації. При цьому, під впливом соціальної ситуації може спостерігатися або кількісне варіювання, або якісне (переключення з однієї мовної системи або підсистеми на іншу) [12, 43]. Дослідження показало, що в більшості кентізмів не відбувається “семантична трансорієнтація” [6, 28], вони зберігають своє первісне значення.

Історично мафіозі займалися незаконним оборотом спиртного та азартними іграми. Протягом багатьох десятиліть торгівля та збут наркотиків неодноразово заборонялися самими мафіозі [The Godfather], [Boss of bosses]; це також обговорювалося на таємних з'їздах голів усіх кримінальних “сімей” [Davis, 83 – 88], [Boss of bosses], на яких було вироблено так зване по narcotics rule [Mobspeak, 146 – 147] – правило, яке забороняло ведення наркобізнес під страхом смерті.

Однак, незважаючи на це, сьогодні оберт наркотиків є одним із джерел прибутку сьогоднішньої італо-американської мафії. В результаті цього у соціолект італо-американської мафії потрапила значна кількість мовних одиниць з Drug Slang.

З точки зору синергетики це можна інтерпретувати як початок переходу від Порядку до Хаосу: руйнація традицій та законів італо-американської мафії. Американський культуролог А.Л. Крьобер свого часу писав, що культури можуть згасати, може відбуватися процес занепаду культурного змісту та вищих культурних цінностей [9, 481], а радянський філософ М.О. Бердяєв відзначав, що культура не розвивається нескінченно, вона несе в собі “зерна смерті” [3, 163 – 164].

Тобто, італо-американська мафія розвивається за традиційною моделлю розвитку будь-якої культури.

Мовні одиниці, запозичені з Drug Slang, можна розділити на наступні лексико-семантичні групи:

1) Назви наркотиків: opals – загальна назва наркотиків [Mobspeak, 154], white – будь-яка сипуча наркотична речовина білого кольору [Mobspeak, 230], Bernice – кокаїн [Mobspeak, 13] та ін.;

2) Особи, які реалізують, перероблюють та вживають наркотики: pusher – постачальник наркотиків [Mobspeak, 168], runner – помічник наркотогровця, який доставляє замовлення зі складу [Mobspeak, 177], manicurist – людина, яка очищає зібрану марихуану від бруду та зайвих паростків [Mobspeak, 126];

3) Місця, де можна прийняти наркотики: shooting gallery – таємне приміщення, у якому є все приладдя для вживання наркотиків (голки, шприци тощо) [Mobspeak, 184] та ін.;

4) Процеси, пов'язані з реалізацією наркотиків або їх вживанням: making a gun – доставка наркотиків зі складу [Mobspeak, 125], Pot Air – назва повітряного флоту італо-американської мафії, який доставляє наркотики з Колумбії [Mobspeak, 165], O.D. – передозування наркотиками (скорочення від “overdose”) [Mobspeak, 149] та ін.;

5) Міри ваги наркотиків: bag (of jam) – міра ваги сиучих наркотиків [Mobspeak, 10], Z – унція наркотиків [Mobspeak, 239] та ін..

Говорячи про наркотики, мафіозі ніколи не вживають такі слова як drugs [Cop talk, 39], shit [Cop talk, 91], dope [Cop talk, 38] тощо, оскільки вони уже увійшли в узус правоохоронних органів і, таким чином, більше не актуалізують езотеричну та метамовну функції мови. Мафіозі називають наркотики opals – “опали”. З семіотичної точки зору в основі значення лексеми opals лежить символ КОШТОВНІСТЬ; це підтверджує той факт, що наркотогровця має для мафіозі велике значення.

Ще одним гіперонімом для називання наркотиків є white – будь-яка сипуча наркотична речовина білого кольору. Тут слід вказати на наступну особливість: у соціолекті афро-американців Black English лексема white означає “біла людина” [RD], тому, у представників правоохоронних органів може сформуватися установка на соціолект афро-американців, що, у кінцевому рахунку, може призвести до втрати інформації. Запозичення-кентізм white стало основою для подальшої деривації: white Christmas bash, white girl, white lady, white nurse.

Вираз white Christmas bash [Mobspeak, 230] називає вечірку, на якій можна придбати кокаїн; у складі новоутвореного висловлювання семантика лексеми white модифікувалася, в основі модифікації лежить звуження значення (будь-яка сипуча наркотична речовина білого кольору – кокаїн). Однак основну увагу варто приділити компоненту Christmas. Різдво (Christmas) є одним з найбажаніших свят для американців; це можна представити у вигляді символу НАЙУЛЮБЛЕНІШЕ СВЯТО (Для більш детального аналізу та отримання більш ґрунтовних висновків тут і надалі у статті буде інкорпоруватися семіотичний аналіз мовного матеріалу). Оскільки мафіозі вибрали саме це свято для номінації вказаної вечірки, можна стверджувати, що даний метазнак є ізоморфним у системі цінностей, як культури США, так і італо-американської мафії.

Ще одним дериватом лексеми white є white nurse [Mobspeak, 230] – морфін; у процесі вживання значення метонімічно переосмислилось і також називає медсестру, яка таємно реалізує морфін [Mobspeak, 230]. З семіотичної точки зору в основі значення складової nurse лежить символ ПОРЯТУНОК ЖИТТЯ. Враховуючи певний контраст між семантичним та семіотичним компонентами значення мовної одиниці white nurse (продаж наркотиків та ПОРЯТУНОК ЖИТТЯ), можна припустити, що в її значенні актуалізується функція мовної гри, яка виражається через асоціативну іронією – продаж наркотиків (які несуть смерть) людиною, покликаною рятувати життя.

Особливу увагу, на наш погляд, варто приділити іншим дериватам лексеми white: white girl – кокаїн [Drugs] та white lady – героїн [Mobspeak, 230]. Ми вважаємо, що дані вирази мотивовані. Щоб довести мотивованість вибору вказаних мовних одиниць, проведемо семіотичний аналіз їх значень. З семіотичної точки зору в основі значення компоненту girl лежить символ МОЛОДІСТЬ (girl – a female child [Longman, 596] – дитина жіночої статі). В основі значення лексеми lady закладено символ ЗРІЛІСТЬ (woman of a high social rank or status [Longman, 786] – заміжня жінка аристократичного кола). Подібний спосіб номінації можна пояснити тим, що

на чорному ринку героїн коштує дорожче, ніж кокаїн (кокаїн – від 12 до 35 тисяч доларів за кілограм [Cocaine]; героїн – від 50 до 200 тисяч доларів за кілограм [Heroin]).

Таким чином, символи, які лежать в основі лексем *girl* та *lady*, можна інтерпретувати наступним чином: *girl* – МОЛОДІСТЬ – МЕНШ ЦІННЕ (кокаїн дешевше за героїн), *lady* – ЗРІЛІСТЬ – ЗНАЧНО ДОРОЖЧЕ. Це спостереження підтверджується думкою Дж. Лакоффа про те, що одні символи можуть бути пов'язані через зовнішні відносини з іншими образними елементами, або проектуватися на інші [10, 359].

В процесі дослідження було знайдено низку мовних одиниць, запозичених з тюремного сленгу. Діяльність італо-американської мафії дуже тісно пов'язана з в'язнями та тюремним життям взагалі. Відношення мафіозі до ув'язнення вдало описує наступний вираз: *I got to get back in shape. Got to lift weights* [Pistone 2004, 124] – “Час привести себе у належний вигляд. Треба потягати гири”. Насправді, зазначений вираз говорить, що мафіозі садять до в'язниці [Pistone 2004, 124]. Запозичення з тюремного сленгу складають 20% з від усіх запозичень-кентізмів. До лексем, запозичених до соціолекту італо-американської мафії з тюремного сленгу, належать *tipster* – “жучок”, той, хто за гроші видає інформацію, та *wire* – “пройда, донощик” [Lexicon 1996]. У тюремному сленгу дані лексичні одиниці мають наступні значення: *tipster* – “агент тюремного наглядача, який вишукує змовників” [Cop talk, 102], *wire* – “ув'язнений, який має зв'язки із зовнішнім світом і може дістати певні речі за плату” [Cop talk, 109].

Проте, слово *wire*, також можливо, було запозичене із сленгу поліцейських, де використовується з таким же значенням, як й у соціолекті італо-американської мафії [PDGT]. Але, оскільки ці дві сфери тісно пов'язані з кримінальним світом, цілком імовірно, що обидві етимології є рівноправними. Як бачимо, ми зіткнулися із явищем поліетимологічності. Раніше поліетимологічність розглядалася як недолік, як невміння вибрати одне вірне рішення з декількох, проте, на думку В.Н. Топорова, поліетимологічність – це результат невід'ємних характеристик самого слова [11, 140 – 141].

Крім групи запозичень-кентізмів, у соціолекті італо-американської мафії присутні запозичення з різних професійних жаргонів, з носіями яких італо-американські мафіозі співпрацюють або якимось чином пов'язані. До таких груп можна віднести правоохоронні органи (поліція, ФБР), профспілки та фінансові кола.

Дослідження показало, що найбільша частина жаргонізмів відноситься до соціального варіанту AmE, яким користуються представники правоохоронних органів, а саме до сленгу поліцейських (40% від загальної кількості жаргонізмів). Приклади запозичень із сленгу поліцейських: *ging* – “банда, зграя” [Mobspeak, 177] та *brass* – “голова поліцейської управи, комісар” [Mobspeak, 21]. В результаті запозичення значення одиниці *ging* не було видозмінено. Однак лексема *ging* могла бути запозичена також з мови ювелірів, де називає “дешеву коштовність зі штучним діамантом” [Mobspeak, 177]. У соціолекті італо-американської мафії лексична одиниця *ging* стала основою для подальшого словотвору: *gingleader* – “ватажок банди” [Mobspeak, 177]. Значення слова *brass* в результаті запозичення розширилось: “голова поліцейської управи, комісар” – “велика людина” [Mobspeak, 21]. Лексична одиниця *brass* також могла бути запозичена і зі сленгу хіміків, де вона має наступну семантику “мідь, будь-який коштовний метал” [Pistone 2004, 17].

Серед міжсоціолектних запозичень соціолекту італо-американської мафії присутня група одиниць з мови юридичної сфери. До цієї групи належать лексеми *fence* – приховувач, скупник краденого [Mobspeak, 69] та *enforcer* – інфорсер (мафіозо, функцією якого є змусити виконувати вимоги італо-американської мафії або безпосереднє виконання вироків) [Cop talk, 38]. Семантична деривація слова *fence* ґрунтується на метонімічному переносі: захист, що одержує свідок під час розслідування – приховувач, скупник краденого (ця людина ніби-то “захищає” товар, який до них потрапляє). Значення слова *enforcer* в результаті запозичення розширилося: судовий виконавець, що втілює в життя вирок суду – інфорсер (мафіозо, який змушує виконувати вимоги мафії або карає у різі їх невиконання).

Серед одиниць соціолекту було знайдено італо-американської мафії мовні одиниці, запозичені зі сленгу робітників США. Це можна пояснити тим, що одним з основних видів діяльності мафіозі було і залишається контролювання діяльності профспілок робітників. Прикладами запозичень із сленгу робітників є мовні одиниці *snow*, *to snort* та ін.. В результаті запозичення значення слів *snow* та *to snort* були модифіковані: *snow*: у сленгу робітників – цемент, будь-яка сипуча речовина [Mobspeak, 193]; у соціолекті італо-американської мафії – героїн, кокаїн,

амфетамин [Mobspeak, 193]), to snort: у слензі робітників – покривати дорогу шаром асфальту [Mobspeak, 193]; у соціолекті італо-американської мафії – нюхати кокаїн [Mobspeak, 193]).

У вокабулярі соціолекту італо-американської мафії присутні одиниці, що могли бути запозиченими з мови фінансової сфери: bookie – “людина, яка позичає гроші під заставу” [Snatch]. В результаті запозичення значення одиниці модифікувалося; в основі модифікації лежить звуження значення: “людина, що позичає гроші під заставу” – “людина, яка приймає ставки на кінних перегонах”.

Серед міжсоціолектних запозичень соціолекту італо-американської мафії було знайдено мовні одиниці, запозичені з мови ігрового бізнесу – візитної картки діяльності італо-американських мафіозі. Прикладом запозичення стала лексична одиниця sand – “невелика сума грошей, яку клієнт може безоплатно взяти в борг у круп’є” [Mobspeak, 180]. Проте лексема sand могла бути запозичена і зі сленгу наркоманів зі значенням “героїн” [Kennedy]. У соціолекті італо-американської мафії лексема sand вживається з обома значеннями. З огляду на той факт, що як наркотики, так і ігровий бізнес підпадають під сферу впливу мафії, ми робимо висновок, що, або обидва значення вказаної лексеми рівносильні, або ж слово sand з вокабуляру ігрового бізнесу було запозичено до соціолекту італо-американської мафії через сленг наркоманів.

Таким чином, проведене дослідження дозволило зробити наступні висновки. Мовні одиниці, запозичені до соціолекту італо-американської мафії з різних соціальних та професійних діалектів американського варіанту англійської мови, було запропоновано називати “міжсоціолектними запозиченнями”.

Питання міжсоціолектних запозичень, з точки зору синергетики, представляє велике значення для сучасного мовознавства. Міжсоціолектні запозичення є одним із провідних способів поповнення вокабуляру соціолекту італо-американської мафії. Вони структуруються такими, які прийшли з “цивільних” соціальних діалектів (сленг робітників, сленг ювелірів, сленг поліцейських і т.д.) та такими, які були запозичені з таємних мов різних злочинних елементів та кримінальних синдикатів. Перші було запропоновано називати жаргонізмами, а останні – кентізмами. Дослідження показало, що з даних груп домінуючими є кентізми, які складають 75% від загальної кількості міжсоціолектних запозичень.

Найбільшу кількість запозичень-кентізмів склали мовні одиниці, запозичені зі сленгу наркоманів. Це пов’язано з розповсюдженням наркотогівлі, у яку з недавнього часу втягуються італо-американські мафіозі попри існування раніше на це заборону у самій мафії. З точки зору синергетики це явище було інтерпретовано як початок переходу від Порядку до Хаосу: руйнація традицій та законів італо-американської мафії.

Під час дослідження було відмічено, що запозичення-жаргонізми відрізняються поліетимологічністю. Лінгвістичною причиною цього може бути дуалістична природа мовного знаку – акумуляція різних планів змісту при збереженні одного плану вираження. Екстралінгвістичною причиною може бути тісна співпраця італо-американських мафіозі з представниками різних професій, які використовують для називання різних явищ мовні одиниці з однаковою графічною формою.

Аналіз запозичень у площині лінгвосоціотипики виявив наступну особливість: використання символів культури США (white Christmas bash). В деяких запозиченнях можна було констатувати актуалізацію функцію мовної гри, заснованої на асоціативній іронії. Зазначені особливості ще раз підтверджують те, що ідея мови як дзеркального відображення суспільства, а разом з нею і теорія ізоморфізму мовних та соціальних структур американського вченого А.Д. Грімшо, вірна та несправедливо піддавалася критиці у радянському мовознавстві.

Перспективним напрямком подальшого дослідження може бути більш детальне вивчення кожного з класів міжсоціолектних запозичень, аналіз соціокультурних характеристик італо-американської мафії через аналіз її соціолекту, а також кримінального світу США взагалі з метою пошуку в них загальних символів культури США. Вбачається перспективним вивчення впливу соціолекту італо-американської мафії як дисипативної системи на інші соціальні та професійні діалекти американського варіанту англійської мови, а також на його ядро.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакалинский М.Л. Иноязычные заимствования в социо-этнолексте the Mobspeak // Сучасні дослідження з іноземної філології. – 2007. – Випуск 5. – С. 55 – 64.

2. Бакалинский М.Л. Лингвокультурологический аспект заимствований в социо-этнолексте the Mobspeak // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 110. – Т.1. – С. 20 – 22.
3. Бердяев Н.А. Смысл истории. – М.: Мысль, 1990. – 175 с.
4. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 112 – 119.
5. Гармаш О.Л. Запозичення як джерела збагачення словникового складу англійської мови // Нова філологія. – 2006. – Вип. 24. – С. 8 – 14.
6. Зацний Ю.А. “Внутрішні” запозичення сучасної англійської мови // Вісник Сумського державного університету. – 2006. – № 11 (95). – С. 10 – 14.
7. Козлова Т.О. Запозичення та концептосфера етносу // Актуальні проблеми менталінгвістики: Збірник наукових статей за матеріалами IV Міжнародної конференції. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, 2005. – С. 97 – 98.
8. Князева Е.Н. Синергетический вызов культуре // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 243 – 261.
9. Крёбер А.Л. Конфигурация развития культуры // Антология исследований культуры. Том 1: Интерпретация культуры. – СПб.: Университетская книга, 1997. – С. 465 – 496.
10. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1981. – Вып. X. Лингвистическая семантика. – С. 350 – 368.
11. Топоров В.Н. Ведийское гта` : к соотношению смысловой структуры этимологии // Этимология. – 1987. – С. 140 – 141.
12. Швейцер А.Д. Социальная дифференциация английского языка в США. – М.: Наука, 1983. – 216 с.
13. Crystal D. The Cambridge encyclopaedia of the English language (reprinted with corrections). – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 489 p.
14. Leech G. Semantics. – Harmondsworth: Penguin, 1974. – 386 p.
15. Mehrorta R. R. Sociology of secret languages. – Simba: Indian Institute of Advanced Study, 1977. – 102 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Boss of bosses: Boss of bosses (2001). © TNT Originals, A Bleecker street films production, USA.
2. Cocaine: Cocaine factsheet – DEA Briefs & Background, Drugs and Drug Abuse, Drug Descriptions. – http://www.usdoj.gov/dea/concern/cocaine_factsheet.html.
3. Cop talk: Cop talk. A dictionary of police slang / Ed. by C. Aaron and J. Lewis Poteet. – Lincoln: Writers club press, 2000. – 144 p.
4. Davis: Davis J. H. Mafia dynasty. The Rise and Fall of the Gambino Crime Family. – N.Y., 1994.
5. Drugs: Drugs and the drug trade. – <http://www.whitehousedrugpolicy.gov/streetterms/Default.asp>.
6. Heroin: Heroin factsheet – DEA Briefs & Background, Drugs and Drug Abuse, Drug Descriptions. – <http://www.dea.gov/concern/heroin.pdf>.
7. HSCD: Heyer's slang and cant dictionary – <http://www.heyerlist.org>. – 2004.
8. Kennedy: Kennedy W. Legs // Mob. Stories of death and betrayal from organized crime / Ed. by Clint Willis. – N.J., 2002.
9. Lexicon: The Lexicon of thieves cant / Hately S. – 1st edition, 1996. – <http://php.iupui.edu/~asimmon/thief.html>.
10. Longman: Longman dictionary of contemporary English. Third Edition. – Harlow, Essex, 2000.
11. Mobspeak: Mobspeak. The dictionary of crime terms / Ed. by Carl Sifakis – N.Y., 2003.
12. PDGT: Police dictionary, glossary and terms directory. – <http://www.glossarist.com>.
13. Pistone 2000: Pistone J. K. Mobbed Up. – N.Y., 2000.
14. Pistone 2004: Pistone J. K. The way of the wise guy. – Philadelphia/L, 2004.
15. RD: Rap Dictionary. – <http://www.rapdict.org/Category:Terms>.
16. Snatch: Snatch (2000), © Screen Gems in association with SKA Films, UK/USA.
17. The Godfather: The Godfather (1972). © Paramount Pictures, USA.

УКРАЇНСЬКА МОВА НА МЕЖІ ТИСЯЧОЛІТЬ

Постановка проблеми.

Україна майже завершує друге 10-річчя свого існування як самостійної держави, в конституції якої визначено статус державної мови, а також передбачено захист інших національних мов.

Метою нашого дослідження є аналіз мовної ситуації, мовної політики в Україні у дуже складний час набуття країною незалежності, формування свідомості громадян та розвитку державотворчих процесів наприкінці ХХ та на початку ХХІ століття.

Наявність значної кількості теоретичних праць свідчить про різнобічний інтерес вчених до проблеми дослідження мовної ситуації, зокрема стану української мови.

Виклад основного матеріалу.

Провідний дослідник в галузі соціолінгвістики Крисін Л.П. так визначив поняття «мовної ситуації»: – «это характеристика социально-коммуникативной системы в определенный период её функционирования» [5, 9]. Такої ж точки зору підтримується і Вусик Г.Л. в своїй праці «Типологія станів мовної ситуації в центрально-східній Україні в першій половині ХХ століття». У даному дослідженні «мовна ситуація – це така етномовна ситуація, під якою розуміється сукупність форм існування та територіальний розподіл мов різних етносів певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень у межах конкретної країни» [2, 3].

Проаналізувавши різні підходи до вивчення понять “мовна ситуація” та “мовний стан”, ми пропонуємо своє тлумачення: мовна ситуація – це один з об’єктів соціолінгвістики, який характеризується сукупністю соціальних, культурних, політичних, економічних, геополітичних факторів, що впливають на розвиток та функціонування мови на певній території.

За часів існування СРСР, у 1960-х роках, після тридцятирічної перерви, відновились соціолінгвістичні дослідження. Домінуючим об’єктом аналізу, звичайно, виступала мовна ситуація щодо російської мови та зміни, що відбувались після революції 1917 року. Спроби дослідити мовну ситуацію в Україні вперше були зроблені в енциклопедії «Українська мова» [16, 631]. Погляди щодо наукової цінності зробленого тут аналізу, на думку деяких вчених, підлягають сумніву. Зокрема, Лариса Масенко називає статтю «хибною проекцією історії відповідної галузі російського мовознавства на українську ситуацію» [8, 3].

Слід зазначити, що тривалий час в українському мовознавстві прийнятим вважалося, що завдяки державній політиці встановилась українсько-російська двомовність, тобто рівнозначне функціонування обох мов. Ще наприкінці 60-х рр. минулого століття при АН СРСР було створено раду «Закономірності розвитку національних мов у зв’язку з розвитком соціалістичних націй». У дійсності програма цієї ради передбачала поступову русифікацію республік, зокрема України та Білорусії. Про це яскраво свідчить Постанова ЦК КПУ й Ради Міністрів України «Про організацію виконання в республіці постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР» від 26 травня 1983 р. № 473 «Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах союзних республік».

Отже, мовна політика, яка існувала за радянських часів, та наслідки цієї політики – штучна інтеграція російської мови і, як результат, обмежене використання або, навіть, «витіснення української мови російською з багатьох сфер суспільного життя, формування масового асиметричного білінгвізму, однобічний інтерференційний вплив російської мови на українську, призвели до появи гібридних форм українсько-російського мовлення» [6, 5]. Вивчення соціолінгвістичних проблем у радянський період було обмежено політичною ідеологією того часу. «Оминаючи заідеологізовані роботи так званих «теоретиків мовного будівництва» як І.К. Білодід» [3, 3], слід зазначити, що перші спроби теоретичного обґрунтування та узагальнення питань вивчення мовної ситуації з’явилися на матеріалі зарубіжних країн, особливо там, де українська діаспора складала вагомий відсоток. Юрій Жлуктенко, професор Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, в своїх працях «Українсько-англійські міжмовні відносини. Українська мова у США і Канаді» (1964), «Мовні контакти» (1966), розкриває проблеми взаємодії та використання обох мов українськими емігрантами. Станіслав Семчинський, професор

Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, видав підручник «Загальне мовознавство» (1988), де в розділі «Соціолінгвістика» розкриває вплив соціальної середовища на мову і на мовну поведінку людей [1, 9]. Кілька вагомих праць, пов'язаних з узагальненням результатів аналізу мовної політики та ситуації в Україні, було опубліковано зарубіжними українцями. Зокрема, монографія професора Юрія Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус» вийшла в Нью-Йорку. Окрім загальної характеристики одного з етапів розвитку української мови, автор зазначає, що за радянських часів мовна політика була направлена у бік звуження діапазону функціонування національної мови, що вплинуло на лексичну й граматичну будову української мови.

Чимало досліджень мовних процесів, в основному, аналіз фактору українсько-російського білінгвізму та формування мовної компетенції двомовних особистостей за умов переважаючої російської мови, а також створення суржикового мовлення почали з'являтися особливо після прийнятого Верховною Радою Міністрів УРСР 28 жовтня 1989 року закону «Про мови в Українській РСР».

Від того часу ситуація поступово почала змінюватись у бік відродження української мови. А згодом, після проголошення незалежності України, надання українській мові статусу державної, відродження мов національних меншин мовне питання набуває нової значущості. Особливості мовної ситуації в регіонах, де проживають певні етнічні групи, досліджували Л.Т.Полякова, В.В.Демченко, І.В.Попеску. Проблема мовних станів та ситуацій розглядається у працях багатьох відомих мовознавців, а саме: О.Б.Ткаченка, О.Д.Пономарева, Л.Т.Масенко. Вищезазначені автори акцентують увагу на причинах та наслідках виникнення мовної ситуації і майже обходять увагою розв'язання мовних проблем. Л.Т.Масенко зазначає, що «...конфлікт між двома поширеними в Україні мовами виразно загострюється...» через «...деформацію мовної ситуації в Україні, успадковану від колоніального минулого» [цит. по: 3, 14]. Деяка некатегоричність та емоційність у спростуванні багатьох тверджень дає можливість пропонувати своє бачення мовної ситуації в Україні та пропонувати доцільні рекомендації щодо розв'язання мовних проблем.

Сучасна українська мова змінює свій соціальний статус. Ще декілька років тому державна мова вживалась переважно політичними, засобами інформації та в офіційному мовленні, особливо коли деякі посадовці прагнули позиціювати себе як знавців і прихильників рідної мови. Згодом коло використання української мови розширюється, зростає престиж мови як державної. Вона вживається досить інтенсивно в різних соціальних та функціональних сферах: здійснюється перехід на навчання українською мовою у вищих і середніх навчальних закладах, зростають обсяги якісних книжкових видань, збільшується кількість ЗМІ, що послуговуються українською мовою, і, як наслідок, все більше пересічних громадян обирають національну мову засобом спілкування.

Хотілось би звернути увагу на зміни в лексичному складі української мови. «Простежується чітка тенденція до вилучення з української мови подібних або однакових із російською мовою форм, штучно нав'язаних українській мові в попередній період, і до продукування питомих національних лексичних одиниць на основі власне українських словотворчих засобів» [11, 8]. Поширюються іменникові віддієслівні форми на *-ач*, *-ник* і витісняються синонімічні російські відповідники, пор.: *завідувач* – *завідувачий*, *командувач* – *командуючий*, *нападник* – *нападаючий*. Щодо назв мешканців населених пунктів та за національністю на *-анин/-чанин*, відновлюються утворення, характерні українській мові *-ець*, *-к*, пор.: *полтавчанин* – *полтавець*, *датчанин* – *данець*, *данка* [11, 9]. Також просліджується тенденція до відмінювання деяких невідмінюваних іменників, наприклад: *Я ще не маю авта*. Таки приклади яскраво свідчать про відродження морфології української мови і є гідним предметом наукового дослідження.

Слід відзначити «глобальну тенденцію – вплив англійської мови» [4, 25]. В епоху тотальної інтеграції до світової спільноти ці процеси притаманні багатьом мовам. Крім прямого використання англіцизмів, особливо в пресі, як наприклад: *Babysitter*, *Public relation*, *Glamour*, *Mass Media* та інш., одним із прикладів словотворчих процесів є використання афіксальних морфем. Суфікси *-ація*, *-ізація*, *-ізм*, *-изм* (*комерціалізація*, *дотація*), а також префікси та префіксоїди *супер-*, *пост-*, *ре-*, *анти-*, *де-* (*суперсучасний*, *дебюрократизація*, *реструктуризація*, *антибактерийний*) набули надзвичайної активності [13, 9].

Часто виникають змішані конструкції. Наприклад: *зробити take up*, *мати бойфренда* (*boyfriend*).

Дуже цікавим є висвітлення проблеми білінгвізму. Ми часто асоціюємо двомовність з країнами, де виникали колись етномовні конфлікти. Це, насамперед, Канада, Бельгія, колишня

Югославія, Іспанія, Фінляндія, Швейцарія. Розвиток мовних процесів не непередбачений процес, і тому не слід цілком застосовувати рішення мовних питань до ситуації в Україні. Ця проблема розглядалась багатьма провідними вченими, а саме: Г.Л.Вусик [2], Л.Т. Масенко [7,8], О.Б.Ткаченком [15], О.О. Тараненком [14] та багатьма іншими. На наш погляд, питання двомовності слід розглядати з двох боків. З одного боку, взаємодія української мови та мови етнічної групи. Це зумовлено національним складом населення. За даними перепису населення 1989 р. [9] в УРСР на той час проживало 72,7% українців, 22,1% росіян; інші національності (євреї, білоруси, молдавани, болгары, поляки, угорці, румуни, греки, татари, вірмени, кримські татари, цигани, німці, гагаузи, азербайджанці, грузини, мордвини, словаки, чуваші, узбеки) становили відповідно 5,2%. україномовними були 55-57% населення республіки: з них жителів Північно-Центрального – біля 24%; Західного регіону – 17% , Південно-Східного – 16%. В одних регіонах, наприклад у західних областях, превалює українська мова, хоч в окремих районах використовується угорська або румунська, на півдні і сході (здебільшого у містах) – більш поширена російська, в центральній частині – майже однакове співвідношення української та російської мов. Дещо по-іншому ситуація склалась в республіці Крим: переважає російська мова, але певні етнічні групи (татари, греки, вірмени) користуються рідною. На існування проблеми двомовності в цих регіонах та на шляхи вирішення мовних питань впливають як подібність, так і несхожість мов, етноемоційні фактори (ставлення мовних носіїв до своєї мови та мови сусіднього соціуму), а також екстралінгвістичні фактори, в яких функціонує мова. З другого боку, проблему білінгвізму слід розглядати у відношенні російської мови як колишньої державної і мови другої за розмірами етнічної групи та української мови як національної. В суспільстві не вщухають спори про доцільність надання російській мові статусу офіційної. Слід згадати витяг з інавгураційної промови Президента України Л.Д. Кучми в липні 1994 р.: «Україна – це рідна мати для всіх громадян, незалежно від того, якої вони національності, якого віросповідання, яку мову вважають рідною. Близьким часом я маю намір запропонувати зміни до чинного законодавства з метою надання російській мові офіційного статусу при збереженні за українською мовою державного статусу». Така заява не могла не вплинути на динаміку впровадження української мови як державної. Уповільнились темпи переведення шкіл на українську мову. «Ці нові віяння в мовній політиці і практиці викликали бурхливу кампанію протесту сил української національно-державної орієнтації, яка тривала майже до кінця року. Адже введення офіційної двомовності на загальнодержавному рівні не тільки стало б перешкодою на шляху поступового розширення сфери суспільної української мови після кількох десятиліть домінування російської мови, а й узаконило б таку фактично комунікативну нерівноправність цих мов. І наприкінці 1994 – на початку 1995 рр. стало зрозуміло, що від ідеї підвищення юридичного статусу російської мови... поступово відмовились» [11, 4]. Яскравим прикладом вирішення подібної проблеми в інших країнах є ситуація у Франції, де з 25 млн. мешканців. 12 млн. не спілкувались французькою по причині позамовних факторів. Французький уряд запровадив заходи долання мовної кризи шляхом створення курсів, шкіл для обов'язкового вивчення державної мови. Подібна ситуація спостерігалась в Італії, Індонезії, Німеччині та інших країнах. «Знання державної мови країни – то умова, яка навіть не підлягає обговоренню» [10, 10]. Ще одно, досить цікаве явище, яке б хотілось дослідити, це суржик – мова, якою послуговується значна частина населення, нехтую будь-якою літературною мовою. Що ж таке суржик? Це мовна норма, яка утворилась при взаємодії двох або, навіть, трьох мов і «не набула структурної повноти й не викристалізувала викінченої норми» [11, 41]. Багато науковців досить негативно висловлюється з приводу суржику, розглядаючи його існування як загрозове для розвитку української літературної мови. А деякі, навпаки, лояльно відносяться до суржику, навіть вважають його окремою мовою на початковій стадії становлення.

Висновки.

Співіснування всіх зазначених явищ дає змогу говорити, що українська мова в умовах державної незалежності поступово просувається в напрямі досягнення відповідності між її проголошеним юридичним статусом державної і фактичним станом функціонування. Реалізація цієї мети повинна здійснюватись через поповнення нових сфер мовного життя суспільства та перехід на опанування нею нових верств мовної спільноти і подальше її шліфування в нових обставинах реального використання та унормування її літературної форми. Для цього потрібна ефективна державна мовна політика, а також збалансований терпимий підхід з боку мовного соціуму, який повинен витримати випробування часом. «Механізм захисту мови має діяти не

революційно, але постійно і системно і здійснюватись як урядовими, так і громадськими культурами» [4, 25].

На завершення процитуємо М.Рябчука. Зазначаючи, що українське населення, яке «щораз більше ототожнює себе з Україною і щораз менше – з “Росією” та “СРСР”, дослідник пише: “Чи трансформується коли-небудь ця політична “українськість” у культурну, сказати важко” [12]. Спробуймо продовжити цю думку і поставимо питання так: “Чи стануть коли-небудь політична та культурна “українськість” справжньою? Адже існує в світі приклад Ірландії, котрий красномовно свідчить, що мовою колишньої колонії може лишатися мова метрополії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолінгвістика: Учебник для вузов. – М.: Рос. Гос. гуманит. ун-т, 2001. – 439 с.
2. Вусик Г.Л. Типологія станів мовної ситуації в центрально-східній Україні в першій половині ХХ століття. Автореф. дис. канд. філ. наук. – Дон., 2005. – 18 с.
3. Ганцевич О. Порівняльний аналіз мовної ситуації в Україні та ісламській республіці Іран // Українська мова. – 2003. – №1(6). – С. 14–21.
4. Зарецький О.В. Мовна ситуація в країні: стереотипи свідомості // Українська мова. – 2006. – №3. – С. 22–31.
5. Крысин Л.П. Социолінгвістические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989. – 186 с.
6. Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива // Українська мова. – 2003. – №4. – С. 3–19.
7. Масенко Л.Т. Мова і політика. – К., 1999. – 99 с.
8. Масенко Л.Т. Українська соціолінгвістика: історія, стан, перспективи // Українська мова. – 2007. – №1. – С. 3–19.
9. Национальный состав населения СССР / По данным всесоюзной переписи населения 1989 г. М., 1991.
10. Приходько І. Світова практика відродження національних мов та імперський лінгвоцит в Україні // Педагогічна думка. – 2004. – №1. – С. 10–18.
11. Радчук В.Д. Мова в Україні: стан, функції, перспективи // Мовознавство. – 2002. – №2–3. – С. 39–45.
12. Рябчук М. У пошуках “українського Маркеса”. До підсумків літературного року // Критика. – 1998. – 1(3). – С. 7.
13. Стишов О.А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця ХХ ст.. // Мовознавство. – 1999. – №1. – С. 7–21.
14. Тараненко О.О. Українська мова і сучасна мовна ситуація в Україні // Мовознавство. – 2001. – №4. – С.1–19.
15. Ткаченко О.Б. Українська мова і мовне життя світу. – К.: Спалах, 2004. – 272 с.
16. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

Михаил ЛАБАЩУК

© 2009

СОЦИОЛЕКТНЫЙ АСПЕКТ СЕМАНТИКИ

Среди многих аспектов категории *социального* важным социальным фактором является язык. В ХХ веке проявился небывалый ранее интерес представителей почти всех гуманитарных отраслей науки к языку, например, в философии и логике этим характеризовались прежде всего теории Г.Фреге, Б.Рассела, Л.Витгенштейна, представителей Львовско-Варшавской школы и др., в социологии – Г.Тарда, в семиотике – Ч.Пирса, в психологии – Л.Выготского, в этнографии – Б.Малиновского и др.

В данной статье из таких традиционных антиномий как «индивидуальное – социальное», «эмоциональное – рациональное», «филогенез – онтогенез», «поведение – язык» с вытекающими, в свою очередь, из последней дихотомии новыми антиномиями «язык – речь», «инвариант – вариант» и др. обратим внимание прежде всего на дихотомии «язык – поведение», «индивидуальное – социальное» и «эмоциональное – рациональное».

Отмеченные выше ученые хорошо понимали то, что поведение человека, то есть его поведение социально-практическое, психофизиологическое, мыслительное и языковое является многослойным и многоуровневым. То, как человек что-то эмоционально чувствует, ощущает и желает, не то же самое, как он себе это чувственно представляет, то есть уровень чувственных ощущений, эмоций и желаний – не то же самое, что уровень чувственных представлений. Уровень рациональных представлений, а даже рациональных суждений и высказываний не то же самое, что уровень иерархии, системности и категориальности ценностей, что, в свою очередь, не то же самое, что уровень прагматических суждений и высказываний. При этом все отмеченные выше уровни вместе – не то же самое, что качество воли, актуальные интенции конкретного человека или, тем более, физические действия человека. Именно данные аспекты и отношения характеризуют и определяют поведение человека.

Ч.Пирс для характеристики поведения использовал категории желания, абстрагирующего наблюдающего воображения, пропозиции, типологии знаков и суждения. Речемыслительная деятельность, в его понимании представляет собой следующую модель:

– в ответ на свое желание вопрошающий обращается к внутреннему наблюдающему воображению, в котором он представляет себе нечто вроде схематического наброска себя самого и положения вещей, исследует эти отношения, изменения, требуемые в них ситуацией, и соотносит это все со своим желанием. Все эти внутренние отношения представляют собой нечто вроде выражения личного отношения к пропозиции. Данный акт семиотического выражения отношения к пропозиции является сознательным действием, предполагающим ответственность перед социальным или моральным законом. Следовательно, акт принятия пропозиции означает приведение в соответствие самой пропозиции и желаний таким образом, что это начинает управлять поведением данного человека, в том числе управлять мыслительным и речевым его поведением (см.: Пирс, 2000: 47, 60, 102). Причем, если это установленное соответствие входит в привычку, всегда есть или возможна разная мера осознанности в желании изменить это соответствие. Значительную, даже решающую роль в становлении пропозиции, соответствии ее с желаниями выполняет язык.

Отмеченная Ч.Пирсом модель речемыслительной деятельности является примером сложного протекания внутренних психических процессов при разрешении сложных случаев социальных отношений. В реальности человек чаще пользуется готовыми ответами-штампами, предоставляемыми социумом в форме стереотипов как результатов подражания, внушения или принуждения. И вот здесь слова в разных контекстах выполняют функцию либо стимула автоматической реакции, алгоритма действия либо возможности анализа. Обычный человек редко задумывается критично над персвазийной функцией языка. Однако в науке очень широко известны теории воздействия языка на поведение человека, например, теория лингвистической относительности Сепира-Уорфа, теория координирующей функции языка Б.Малиновского, современная теория онтологии метафор мышления Лакоффа-Джонсона и др.

В современных исследованиях традиционно как важнейшие функции языка отмечаются коммуникативная и когнитивная функции. Против подобного понимания еще в начале XX века выступал Б.Малиновский, который даже осуждал такой подход за вред, принесенный лингвистике и антропологии: «Błądne pojmowanie słowa jako środka przekazywania słuchaczowi idei mówiącego w moim przekonaniu znacznie wypaczyło filologiczne podejście do języka» (Malinowski, 1987: 37). Как важнейшие функции Б.Малиновский последовательно отстаивал регулятивную и персвазийную функции языка: «Słowa, które przekazywane są przez jeden podmiot działaniu drugiemu, bez względu na to, czy realizują one działania techniczne, czy sportowe, czy też prowadzą eksperyment naukowy w laboratorium albo współpracują słowem i czynem przy wykonywaniu prostych prac manualnych – nie służą przede wszystkim przekazywaniu myśli; łączą one pracę i korelują ruchy rąk i ciała Luria. Słowa są częścią działania i jego ekwiwalentem» (там же)⁹⁴. В научных исследованиях слишком часто слова,

---

⁹⁴ см. также: «[Słowo] staje się przede wszystkim bodźcem do działania, bodźcem do bardzo specyficznego i określonego działania, bodźcem skorelowanym z sytuacją, to jest z otoczeniem, z ludźmi i przedmiotami, którymi dysponują» (там же: 105),

«Słowa są szczególnie potrzebne jako środek manipulowania rzeczami» (120),

«...słowa w ich pierwotnym i zasadniczym sensie działają, wytwarzają i osiągają» (100),

«Znaczenie słów to skutek, jaki one wywierają na ludzkie umysły i ciała, a poprzez nie na otaczającą rzeczywistość, taką jaka została stworzona w danej kulturze i jaka jest postrzegana...

фразы, формулы вежливости, магические формулы, цитаты, тексты вырываются из их стилистических, экономических, юридических, политических, религиозных контекстов, предиспозиций, их эффектов, при этом наступает, как это отмечает Б.Малиновский «wyjałowienie zarówno lingwistyki, jak i socjologii» (там же: 103).

Факт асимметрии системы языка, системы понятий и системы ценностей совсем не является очевидным обыденному сознанию. В пределах одного языка и одной культуры это очень трудно обнаружить без специальной подготовки. Особенно заметна асимметрия при взаимодействии или сравнении различных языков или культур. Однако даже в пределах одного языка и культуры обнаружение отмеченной асимметрии не является невозможным. Дело в том, что всякий так называемый «социальный язык» (например, литературный язык), национальная культура состоят из языков и культур отдельных личностей, отдельных семей, из языков и культур отдельных социальных групп (например, профессиональных, политических, территориальных и др) и т.д. Факты речевого и поведенческого взаимодействия данных социальных единиц позволяют наблюдать асимметрию когнитивных способностей точно так же, как факты взаимодействия разных языков и культур. Материал такого типа исследования является очень богатым и разносторонним как в синхроническом, так и в диахроническом аспектах. Социолектный аспект семантики является тем же самым идиолектным аспектом семантики, однако, в отличие от сугубо личностных смыслов идиолектной семантики ее социолектный аспект является наиболее социально утвердившимся, то есть общепринятым и традиционно понимаемым.

Социолингвистические теории Г.Тарда, Б.Малиновского, А.Леонтьева и др. демонстрируют то, как социальный опыт коррелирует с опытом индивидуальным, и то, как психологические категории внушения и подражания постепенно, но последовательно корректируют индивидуальные смыслы и значения. Эти уже исторические теории имеют очень актуальное значение, поскольку они не только повторяют старые антиномии или создают новые, но, во-первых, градуируют дихотомии по степени противопоставленности, а, во-вторых, во главу угла ставят прагматичность теории.

Общество – это не только условие появления личности, но и условие ее совершенствования, а вместе с тем совершенствования общества. Г.Тард, исследуя телеологию общества, в первую очередь обращался к логике и к языку и утверждал, что социальная логика должна охватывать собой и все нелогичное. Прежде всего к сфере нелогичного Г.Тард относит явления психические, следовательно, в соответствии с его мнением, социальная логика должна обязательно включать в себя социальную и индивидуальную психологию.

Г.Тард понимал общество как систему, социальный план, как сложный силлогизм, соотносимый с множеством единичных силлогизмов с разной степенью желаний и верований. Общество как сложный силлогизм в данном понимании – это своеобразный социальный организм, а единичные силлогизмы разной степени желаний и верований – это индивиды. Это однозначно отмечено у Тарда в номинации «социальное существо» (см.: Тард, 1996: 7). Понимание общества как своеобразного существа [*существа, у которого головы функционируют отдельно, а все остальные органы являются общими (см. там же: 7), «социальное существо менее явственно ограничено во времени и пространстве» (там же)*] тем более примечательно, что Г.Тард является противником онтологизации общества: «[является] заблуждением, что социальный факт, поскольку он социальный, существует вне всех своих индивидуальных проявлений» (1996: 6), «социология не то же самое, что онтология» (там же). Общество – это концепт, но не надличностный феномен. Социальная теория Г.Тарда более психологизирует и индивидуализирует общество (хотя называется социальной логикой), чем социологизирует личность. Подобным образом и теории Б. де Куртенэ, Ф. де Соссюра, Л.Выготского и др. в противовес множеству социоцентристских теорий, скорее признают личность субстратом и формой общества, чем общество формой личности.

W mowie tego typu interesuje nas to, że we wszystkich społecznościach istnieje przekonanie, że pewne słowa mają potencjalną moc wywoływania działań. Wypowiesz słowa przysięgi lub złożysz podpis i może okazać się, że na całe życie związałeś się z zakonem, kobietą lub więzieniem. Wypowiesz inne słowo i miliony ludzi czują się szczęśliwie, tak jak to się dzieje, gdy Ojciec Święty błogosławi wierzących. Ludzie postawią wszystko na jedną kartę, zaryzykują swoje życie i majątek, wezmą udział w wojnie lub niebezpiecznej wyprawie, ponieważ wypowiedziano kilka słów. Słowa te mogą składać się na niemądre przemówienie współczesnego «przywódcy» lub premiera, na formułę sakramentalną czy niedyskretną uwagę raniącą «honor narodowy» albo też na ultimatum. W każdym z tych przypadków jednak słowa są równie silnymi i determinującymi przyczynami działania» (101).

Из этого можно сделать следующий вывод: понимание общества как особого существа и как чистой абстракции является двумя крайностями, между которыми должны быть найдены содержание и форма для такого явления как общество. Можно использовать для иллюстрации общества как явления исключительно психофизиологического факт из физического мира: одна струна вибрирует и в определенных условиях может стать (причем, может стать, а может и не стать) причиной вибрации другой струны – вот это время, место и форма данного взаимодействия вместе со всеми их характеристиками и является физической аналогией и моделью общества, которая (модель) может существовать относительно кратковременно или долгосрочно либо прекращать свое существование. В данном случае струна может быть метафорой личности, а явление физического резонанса с полным правом может быть метафорой психо-социальных категорий подражания и внушения.

В социологии высоко оценивается социальная роль подражания, утверждается даже, что подражание превосходит по своей важности обучение. Все, что является врожденным, является биологичным, а все, приобретенное в обществе (напр., умение не просто двигаться или ходить, а танцевать, не просто есть, а есть известным образом и т.д.), является социальным. Г.Тард ставит знак равенства между социальным и подражательным: «Это наиболее верный пробный камень для того, чтобы отличить социальное от того, что только физиологически жизненно» (там же: 5). И.Кант считал: «Физиологическое человековедение имеет в виду исследование того, что делает из человека *природа*, а прагматическое – исследование того, что *он* как свободно действующее существо делает или может и должен делать из себя сам» (Кант, 2002: 131). Однако все, что человек может сделать, является социальным по происхождению, поэтому человек имеет лишь меру свободы в выборе и комбинировании социальных приоритетов. Прагматическое исследование направлено на исследование двух разнонаправленных аспектов – индивидуального и социального. В социально-психологической действительности, по сравнению с действительностью физической, аналогия резонанса как подражания усложняется действующей категорией внушения (наряду с категорией социального принуждения).

Следующей важной антиномией является противопоставление эмоционального и рационального. Важнейшими функциями социальных отношений являются функция становления рациональных способностей индивида и в связи с этим функция преломления эмоций, то есть социализации и интеллектуализации эмоций. Для уяснения в человеке отношений эмоций и рационально-логических способностей Г.Тард предложил две своеобразные категории:

1 - категорию степени логической уверенности (баланса степени верования и степени желания), которая не только далека от классической логики, но и подрывает доверие к ней: «...общее суждение строится главным образом не на достоверностях, не на высочайшей степени уверенности, которой некоторые мыслители несправедливо отказывают в названии верования, но на верованиях спорных и часто чрезвычайно слабых. Следовательно, не придавать никакого значения рассмотрению различных степеней веры – значит допустить очень крупный пробел в изучении предмета (выделение наше – М.Л.)» (Тард, 1996: 48), см. также: «Степень интенсивности желания, которому верят, может изменяться в чрезвычайно широких пределах. Возможны следующие предположения: слабое желание и большое доверие к действительности средства, или, наоборот, сильное желание и малое доверие, или же слабое желание и малое доверие, и сильное желание и большое доверие» (там же: 74).

2 - категорию типологии силлогизмов: «...четыре типа рассуждений, которые можно разложить на столько же подразделений, сколько имеется степеней верования:

- 1) суждения достоверные, связь между которыми считается достоверной;
- 2) суждения вероятные, связь между которыми считается достоверной;
- 3) суждения достоверные, связь между которыми считается вероятной;
- 4) суждения вероятные, связь между которыми считается вероятной» (там же: 61).

В тардовской категории степеней верования и степеней желания категория *верования* (преимущественно логическая категория) – это в конечном счете та же категория *желания* (преимущественно эмоциональная категория), только многократно опосредованная. В этом отношении Г.Тард выступает против классической логики, которую он называет, скорее, логикой исключительных явлений опыта человека, оставляющей без внимания абсолютное большинство социальных фактов.

По мнению Г.Тарда, задача социальной эволюции «...заключается в том, чтобы производить логическое с помощью нелогического, рациональное с помощью нерационального.

Следовательно, опасность состоит в том, чтобы не жертвовать постоянно одним из этих стремлений для другого, и у грамматиков, как и у юристов, теологов, или в настоящее время у социалистов, есть резко выраженная склонность неправильно отдавать предпочтение первой, тогда как масса, по счастью, обладает противоположным стремлением» (там же: 280). В отношениях категорий логического и ценностного весьма поучительным является то, что современные радикальные культуры, отвергающие рационально-логический и эмоционально-культурный тип мышления западного общества, охотно пользуются его цивилизационными достижениями – компьютерами, телефонами, автомобилями, оружием и т. д.

Социальная логика Тарда опирается на чисто кантовский принцип: «Доказывать реальность внешних предметов согласием относящихся к ним правильных суждений и доказывать правильность этих суждений предполагаемой реальностью внешних предметов – это ложный круг» (там же: 58), см. также: «[теория, как и сама жизнь] требует беспрестанного возобновления восприятий, среди которых, конечно, не могут не оказаться разнородные, и беспрестанного возобновления идей, между которыми, конечно, не могут не найтись противоречивые» (там же: 107). Языковая способность служит для опосредования и апробирования отношений между постоянно поступающей сенсорно-чувственной информацией и рационально-логической аналитической способностью человека.

Индивидуальные значения субъекта имеют две разнонаправленные тенденции – к максимальной их социализации, к традиции, к унифицированию и к максимальной их индивидуализации, уникализации. Оптимальность (прагматичность) функциональной асимметрии социального и личного является как бы внешней стороной проявления внутренней функциональной асимметрии следующих важных категорий: индивидуальной системы языка и индивидуальной системы понятий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения, Москва, 1999
2. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики, Москва, 1972
3. Пирс Ч. Начала прагматики, Санкт-Петербург, 2000
4. Тард Габриэль Социальная логика, Санкт-Петербург, 1996
5. Malinowski B. Ogrody koralowe i ich magia // Dzieła, t. 5, Warszawa 1987

Наталья МАТОРИНА

© 2009

АКТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ (ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Любовь к языку – одно из неотъемлемых чувств, которые мы должны развивать у наших воспитанников: учащихся общеобразовательных заведений, студентов педагогических вузов. Равнодушие к языку, скудость его, небрежное к нему отношение, порча этого языка, засорение его совершенно нетерпимы. Вот почему проблема повышения интереса студентов и учащихся к лингвистическим вопросам – одна из актуальных проблем современной методики.

Сегодня, как и прежде, педагоги-словесники ставят перед собой «вечные» вопросы, актуальные и для школы, и для вуза, и для педагогической науки: как пробудить интерес и обеспечить мотивацию к познавательной деятельности на занятиях по языку, как эффективно организовать учебно-познавательную деятельность и т.п.

Практика показывает, что интерес к занятиям по языку (без интереса к предмету нельзя достичь успеха) возникает, прежде всего, тогда, когда изучающие язык открывают для себя что-то новое, неожиданное, когда вдруг оказывается, что непонятные языковые явления вполне объяснимы, когда приходит понимание, что лингвистика – одна из интереснейших наук, в которой много неизвестного, загадочного, неоткрытого, а язык – постоянно изменяющийся объект с объективными тенденциями в развитии, причины возникновения которых (как системные, так и внешние, социально обусловленные) вполне определяемы.

Итак, преподавателей-словесников прежде всего должна волновать проблема заинтересованности в изучении языка, а значит, необходимо стараться разрабатывать такие виды заданий и упражнений, которые могут увлечь. Один из путей решения этой проблемы – использование в качестве дидактического материала на занятиях по языку актуальных лингвистических фактов современного содержания.

В данной статье предлагаем ряд интересных, на наш взгляд, заданий, построенных с учётом языковых изменений последнего времени (в качестве примера мы останавливаемся на активных процессах в лексике и фразеологии, хотя подобного рода задания можно использовать и при изучении других уровней языка – словообразовательного, морфологического, синтаксического и т.д.). В этом плане чрезвычайно актуальным является высказывание Н.С.Валгиной о том, что «состояние современного русского языка в конце XX столетия, изменения, которые в нём активно происходят, нуждаются во внимательном изучении и освещении...», что «динамика языкового развития столь ощутима, что не оставляет равнодушных ни в кругу лингвистической общественности, ни в среде журналистов и публицистов, ни среди обычных граждан, не связанных профессионально с языком» [Валгина, 2001: 3].

Привлечение данных об изменениях в языке последнего времени в учебный процесс – вот задача, которую мы ставим перед собой. Цель такой работы – ознакомление студентов с наиболее важными закономерностями в современном языке, с «ростками нового в нём», выработка умения видеть это новое и соотносить его с внутренними процессами в языке, и, как следствие, выработка умения разбираться в сложном современном «языковом хозяйстве», воспитание чувства языка, другими словами, выработка умения различать системные изменения и речевые ошибки, распространённые в современных средствах массовой информации.

Кратко представим основные **теоретические положения** по проблеме активных процессов в современном русском языке (на материале лексики и фразеологии): • лексика и фразеология – это особые языковые ярусы: именно здесь наиболее ярко отражаются все изменения, происходящие в жизни общества; • коренные изменения, произошедшие в 90-е годы XX века во всех сферах нашей жизни, вызвали настоящий «неологический» бум в лексике и фразеологии русского языка; • основные процессы в лексике и фразеологии последних десятилетий: уход из употребления устаревших или устаревающих слов; появление новых слов; возвращение к жизни прежде неактуальных лексем; переоценка некоторого круга слов, связанных с социально-экономическим переустройством общества; иноязычные заимствования; разрастание сфер распространения жаргонной лексики; создание новой фразеологии и др.; при этом все эти процессы **чрезвычайно активизировались!**

Ниже предлагаем дидактический материал для усвоения тех языковых изменений, которые происходят на лексическом и фразеологическом уровнях языка в последнее время.

Задание 1. Составьте краткий толковый словарь для слов-неологизмов: аудиокнига, бутик, дайджест, мейк-ап, провайдер. За справками обращайтесь к «Современному словарю иностранных слов» [7].

Ответ

Аудиокнига. Книга в звуковом варианте; представляет собой ряд файлов, записанных на обычный компакт-диск, куда помещается начитанная профессиональным актёром или автором книга, объёмом 250-300 страниц со средним временем звучания 8-9 часов. *Энтузиасты, которые занимаются производством и распространением аудиокниг, есть и в Украине, но подобных компаний пока немного.* (Домашний ПК, № 10, октябрь, 2006 г.).

Бутик. Небольшой магазин, продающий модную фирменную одежду, обувь и галантерею и, как правило, имеющий мастерскую по её изготовлению. *Продавец бутика. Витрина бутика. Покупать обувь в бутике.*

Дайджест. 1) Издание, содержащее адаптированное изложение художественного произведения. *Составитель дайджеста. Подготовить дайджест книжных новинок.* 2) Периодическое издание, перепечатавающее в сокращённом виде или в виде обзора материалы из других изданий. *Дайджест текущих событий. Дайджест периодики за последний год.*

Мейк-ап и мэик-ап. Супермодный макияж. *Пикантным дополнением к вашему мэик-апу станет миленькая нарисованная мушка или длинные накладные ресницы со стразами и бисером.* (Из журнала).

Провайдер. Организация, предоставляющая информационные или коммуникационные услуги по пользованию глобальными информационными сетями и системами, в том числе доступ

в Интернет. *Славянские провайдеры*. (подробнее об этих словах и мн. др. неологизмах читайте: [Глушенко 2007]).

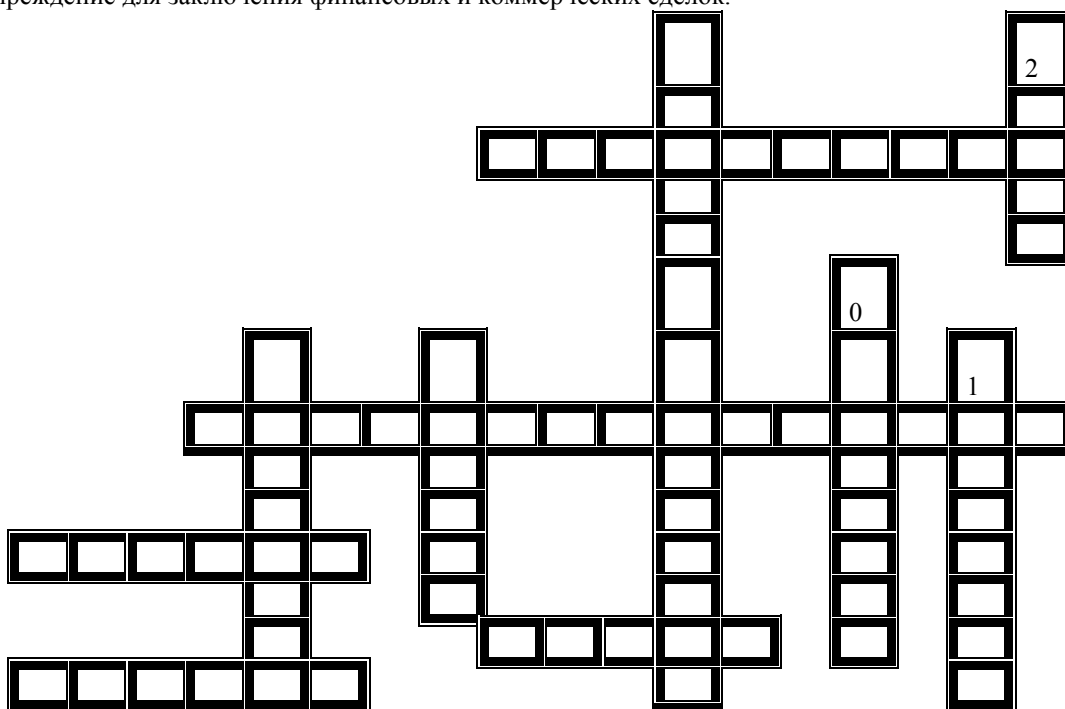
Задание 2. В 90-е годы XX столетия одним из наиболее активных и социально значимых языковых процессов оказался процесс заимствования иноязычных слов. В настоящее время заимствование широко представлено во всех сферах жизни – политической, экономической, финансовой, в сфере предпринимательской деятельности, технической, бытовой, в сфере поп-искусства и спорта и др. *Объедините приведённые ниже заимствования последних двух десятилетий в группы соответственно причинам их заимствования: аудит, бартер, бейсик, бутик, ваучер, видеодиск, видеоклип, визажист, гиперинфляция, грант, дисплей, дилер, дискета, имидж, инаугурация, клип, консалтинг, компьютер, маркетинг, менеджмент, пиар, плейер, презентация, рейтинг, слаксы, спонсор, телефакс, файл, хостис.*

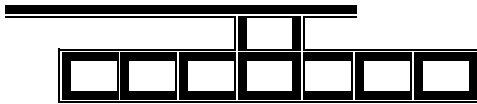
Ответ

На наш взгляд, среди приведённых заимствований можно выделить следующие группы соответственно причинам их заимствования: 1) потребность в наименовании новых вещей, явлений, понятий: *бейсик, видеодиск, видеоклип, гиперинфляция, грант, дискета, инаугурация, компьютер, телефакс, хостис*; 2) необходимость в разграничении понятий: *визажист* (и ранее заимствованное *дизайнер*), *плейер* (и русское *проигрыватель*); 3) необходимость в специализации понятий: *аудит, бартер, ваучер, дилер, клип, маркетинг, менеджмент, спонсор*; 4) наличие в международном употреблении сложившихся систем терминов, однородных по происхождению, например компьютерная терминология, спортивная, музыкальная и т.п.: *дисплей, файл*; 5) стремление к модному, более современному слову: *бутик, имидж, консалтинг, пиар, презентация, рейтинг, слаксы*.

Задание 3. *Разгадайте кроссворд. Слова-ответы объедините в группы с точки зрения актуальных процессов, происходящих сегодня в лексике современного русского языка.*

По горизонтали: 1. Начальник какой-нибудь области. 2. Социалистическое соревнование (сокращение). 3. Предпринимательская деятельность, дающая прибыль. 4. Среднее общеобразовательное учебное заведение в ряде стран Западной Европы, в том числе и в современной Украине. 5. Название военно-административной должности в казачьих войсках. 6. Партийный комитет КПСС. **По вертикали:** 7. Тот, кто занимается коммерцией. 8. Советское хозяйство (сокращение) – социалистическое государственное сельскохозяйственное предприятие. 9. Человек, занимающийся предпринимательской деятельностью. 10. Рабочее совещание, посвящённое ходу выполнения плана. 11. Общеобразовательное среднее учебное заведение. 12. Учреждение для заключения финансовых и коммерческих сделок.

Ответ

По горизонтали: 1. Губернатор. 2. Соцсоревнование. 3. Бизнес. 4. Лицей. 5. Атаман. 6. Партком. *По вертикали:* 7. Коммерсант. 8. Совхоз. 9. Предприниматель. 10. Планёрка. 11. Гимназия. 12. Биржа.

Данные слова можно объединить в три группы: 1) слова устаревающие или устаревшие, выражающие неактуальные для сегодняшнего дня понятия: *партком, соцсоревнование, планёрка, совхоз*; 2) прежде неактуальные слова, возвращающиеся к жизни (бывшие в «глубинных запасниках» языка): *атаман, биржа, гимназия, губернатор, лицей*. Правильность нашего ответа подтверждается данными толковых словарей, ср., например: **Атаман**. Название военно-административных должностей в казачьих областях до революции и в казачьих войсках в старину [Ожегов, 1984: 29]; **Биржа**. В буржуазных странах: учреждение для заключения финансовых и коммерческих сделок [Ожегов, 1984: 43]; **Гимназия**. В дореволюционной России и в некоторых странах: общеобразовательное среднее учебное заведение [Ожегов, 1984: 113] и т.п.; 3) слова, связанные с социально-экономическим переустройством общества, подвергшиеся переоценке: *бизнес, коммерсант, предприниматель*. Подобные слова раньше воспринимались в советском обществе со знаком минус, ср., например: **Бизнес**. То, что является источником личного обогащения, наживы (деловое предприятие, ловкая афера и т.п.) [Ожегов, 1984: 43] и т.п. Теперь эти слова получили прямо противоположную оценку, стали законно нейтральными, отражающими новые реалии современной жизни. При этом следует учитывать и влияние экстралингвистических факторов: понятно, что для обеспеченных людей эти слова звучат положительно; для тех же, кто пострадал в результате социально-экономических преобразований в обществе, такие слова воспринимаются резко отрицательно (вспомните хотя бы злополучные *прихvatизацию, прихvatизаторов* и т.п. перефразировки).

Задание 4. Издержками в освоении иноязычных слов можно считать так называемые семантические тавтологии, к сожалению, уже укрепившиеся в языке массовой печати: «*свободная вакансия*» (*вакансия* – это незанятая должность в учреждении; свободное место в учебном заведении для учащихся). *Вспомните примеры подобного рода избыточные выражения, которые вам встречались в средствах массовой информации или в речи носителей русского языка.*

Ответ

Монументальный памятник, выдающийся виртуоз, детский педиатр, главный лидер, коллега по работе, коллега по профессии, самый оптимальный вариант.

Задание 5. В современном русском языке наблюдается процесс вторичного заимствования иноязычных слов: наряду с ранее заимствованным и ассимилированным в языке словом появляется слово, по форме совпадающее с ранее заимствованным, но имеющее иное значение, вплоть до полной омонимии. *Вспомните примеры таких слов, указав интерпретацию смыслов – разные значения одного слова или омонимичные смыслы.*

Ответ

Директория: • название некоторых правительств, например во Франции; • **справочник файлов со ссылками на расположение их для поиска операционной системой компьютера:** *искать в директории.* → Смыслы не имеют общих семантических компонентов, следовательно, являются омонимичными.

Конференция: • совещание представителей каких-либо общественных, профессиональных и т.п. групп по тем или иным вопросам; • **спортивный союз, спортивная ассоциация:** *хоккейная команда из западной конференции.* → Смыслы не имеют общих семантических компонентов, следовательно, являются омонимичными.

Монстр: • чудовище, урод; • **нечто чрезвычайно значительное, выдающееся:** *Огромный атомный монстр (об атомной электростанции)* (Из журнала). → Смыслы не имеют общих семантических компонентов, следовательно, являются омонимичными.

Пилот: • специалист, управляющий летательным аппаратом; • спортсмен, управляющий высокоскоростным спортивным транспортным средством; • **пробный выпуск печатного издания** (*главным образом в профессиональной среде журналистов, ср.: пилотный проект, пилотное*

исследование, пилотный выпуск журнала и т.п. → Смыслы (первый + второй по отношению к третьему) не имеют общих семантических компонентов, следовательно, являются омонимичными.

Формат: • размер книги, листа, карточки и т.п.; • **характер, вид, форма:** *Встреча глав европейских государств прошла в обновлённом формате (Из газеты).* → Семантические компоненты (*формат бумажного листа* и *формат телевизионной передачи*) являются общими для разных значений этого слова.

Задание 6. Язык средств массовой информации непрерывно, интенсивно, на наших глазах, пополняется новыми устойчивыми единицами разной структуры, разного происхождения, разной социальной значимости. *Назовите фразеологизмы-неологизмы. Какой термин используется в этом случае?*

Ответ

Фразеологизмы-неологизмы называют *неофразеологизмами*.

Хромая утка (перевод идиомы, обозначающий импичмент президента, который покидает свой пост без права переизбрания), *класть яйца в одну корзину* (объединять несовместимое с риском ущерба), *техническое правительство* (лишённое самостоятельности, управляемое, не умеющее или не могущее решать и обозначать важные государственные проблемы), *сухой остаток* (резюме, содержащее обозначение сути проблемы), *административный ресурс* (влияние чиновничье-бюрократической системы на ход выборов, в пользу того или иного кандидата), «*X он и в Африке X*» (идиома практически почти любого наполнения, будь то деньги, цены, звери, болезни, моральные качества человека: *Понос он и в Африке понос* – заголовок в «Литературной газете») и др.

Далее постарайтесь самостоятельно поточнее определить знакомые неофразеологизмы: *новые русские, новые украинцы, средний класс, адресные меры, дикий рынок, шоковая терапия, чемоданы улик, теневая экономика, отмывание денег, пакет предложений, агент влияния, русскоязычное население, лицо кавказской национальности, страны дальнего зарубежья, страны ближнего зарубежья, группа поддержки, потребительская корзина, встреча без галстуков, размер минимальной зарплат, райское наслаждение, сладкая парочка, рекламная пауза, пакет мнений, штаб гласности, экология души, экология слова, время пить «херши», иногда лучше говорить, чем жевать, кабинеты власти, коридоры власти, национальные квартиры, корабль реформ, острова тоталитаризма.*

Задание 7. Как свидетельствуют новые словари современной паремии (фразеологических единиц, идиом, пословиц/поговорок, афоризмов, крылатых слов, лозунгов, рекламных сентенций и т.п.), абсолютно новых единиц «малого фольклора» не очень много. Основную массу составляют переделки, трансформации уже имеющихся в языке единиц. Вариации и переделки паремий не новое явление. В наше время основную массу таких перелицовок составляют стилистически сниженные выражения.

Попробуйте установить базисные паремии (может быть, не одну) для предложенных неофразеологизмов, определите их новое содержание (совсем ли оно новое). Например: «Баба с возу – дальше будешь» ← «Баба с возу – кобыле легче»; «Тише едешь – никому не должен» ← «Тише едешь – дальше будешь»; «Долг утюгом страшен» ← «Долг платежом красен». За справками обращайтесь к словарю [Вальтер, Мокиенко, 2005].

Береги честь смолоду, если рожа крива. Будет и на нашем стриту селебрейшен. За двумя зайцами погонишься – не вынешь и рыбки из пруда. Кесарю кесарево, а слесарю – слесарево. Леший пешему не конный. На халяву и зверь бежит. Не йоги горшки обжигают. Птицу видно по помёту. Скромность украшает, но оставляет голодным. Спасение выпивающего – дело рук разливающего. Человек создан для счастья, как птица для бульона. Чем дальше в лес, тем идёшь злее. Чем дальше в лес, тем рубашка ближе к телу. Язык до киллера доведёт.

Задание 8. Перемены, которые произошли в лексике за последние десятилетия, уже послужили материалом для лексикографических работ. В частности, издан «Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения» [8]. Словарь представляет собой попытку создания модели лексикографического описания языковой динамики. Словарь содержит около 5500 слов. Словарная статья включает толкование значения слова, примеры в виде речений и цитат, энциклопедические данные, стилистическую характеристику, особенности словоупотребления. Также в словарной статье даются синонимы, антонимы, варианты, устойчивые сочетания и фразеологизмы. В некоторых случаях приводятся данные о функционировании слова в прошлом и его смысловых изменениях.

Предложите свои варианты заданий для использования названного словаря в учебном процессе.

Ответ

• Какие сферы современной жизни, представленные в лексике новой эпохи, нашли отражение в «Толковом словаре русского языка конца XX в. Языковые изменения» [8]?

Политико-социальное устройство и идеология (*авторитаризм, тоталитарный*); новые экономические отношения (*бартер, рыночник*); сфера охранительной и репрессивной деятельности (*коррупция, рэкет*); мир православия и других верований (*чакра, кармический*); область паранормальных явлений (*телекинез, астральное поле*); явления массовой культуры (*диск-жокей*); область медицины (*мануальный, хоспис*); быта (*слаксы, адидасы*); техника (*факс, Интернет*) и т.д.

• Какие пометы используются в «Толковом словаре русского языка конца XX в. Языковые изменения» [8]?

Языковая (словарная) динамика в словаре представлена в специфических, хронологического типа пометах: 1) зафиксировано впервые (*силовик, развлечение*); 2) зафиксировано в словарях последнего десятилетия (*индексация, фанат*); 3) возвращение старых слов в актив (*купец, целитель*); 4) актуализация слов (*прибыль, эротика*); 5) уход слов в пассив языка (*комсорг, соцсоревнование*).

• Пользуясь «Толковым словарём русского языка конца XX в. Языковые изменения» [8], установите хронологию для следующих слов: *юннат, политинформатор, экстремизм, гарантия, депозит, обитель, продюсер, совок, неформалы, рокеры, конвертировать, социум, конверсия, мафиози, демпинг, паблисити, наличные, политбюро, политдень, обнищание, прессинг, рок-музыка, рулетка, китч, ксерокопия, элита, эксклюзивный, радиоэкология, деструкция*.

1. Зафиксировано впервые: *совок, неформалы, рокеры, деструкция*. 2. Зафиксировано в словарях последнего десятилетия: *социум, конверсия, конвертировать, эксклюзивный, элита, радиоэкология*. 3. Возвращение старых слов в актив: *обитель, продюсер, мафиози, демпинг*. 4. Актуализация слов: *гарантия, депозит, обнищание, паблисити, наличные, рок-музыка, рулетка, китч, ксерокопия, прессинг, экстремизм*. 5. Уход слов в пассив языка: *юннат, политинформатор, политбюро, политдень*.

Задание 9. Современная языковая ситуация такова, что просторечная (в том числе грубая) и жаргонная лексика выходит из ограниченной сферы употребления и активно вливается в язык современной массовой печати, звучит на телевидении и по радио (причины перехода внелитературной лексики в общенародный язык чаще всего внешние, хотя могут быть и собственно языковыми). Создаётся особый стиль общения в городской среде (преимущественно в молодёжной, но не только). Сленговые слова и выражения послужили материалом для лексикографических работ. В частности, издан словарь «Молодёжный сленг: Толковый словарь» [Никитина, 2003]. Составьте краткую аннотацию к этому словарю.

Ответ

В словарь включены сленговые слова и выражения, отражающие все сферы жизни молодёжи конца XX–начала XXI века – более 12000 слов и свыше 3000 фразеологизмов. Каждое слово снабжено толкованием, грамматической и эмоционально-экспрессивной характеристиками, указанием на сферу функционирования. Приводится информация об особенностях словообразования, даётся этимологическая справка. Иллюстрациями служат фрагменты литературных текстов, записи живой речи. Включает тематико-синонимический список сленговых слов и выражений.

На наш взгляд, использование предложенных заданий позволит помочь студенту постичь динамику языкового развития, поможет «выработать у студента представление о языке как о постоянно изменяющемся объекте, и в то же время объекте стабильном и устойчивом; на основе выявления причин и закономерностей языкового развития поможет понять сущность этого развития, постичь глубокий смысл формулы – «язык постоянно изменяется, оставаясь самим собой», будет способствовать выработке научного представления о нормах литературного языка в их историческом развитии» [Валгина, 2001: 291].

ЛИТЕРАТУРА

1. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке: Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Логос, 2001. – 304 с.

2. Вальтер Х., Мокиенко В.М. Антипословицы русского народа. – Санкт-Петербург, 2005. – 167 с.
3. Глушенко В.А., Быкова Л.А., Матвеева Н.П., Маторина Н.М., Ледняк Ю.В. Из жизни слов русского языка. Пособие для учителей и студентов. Выпуск 10. – Славянск: СГПУ, 2007. – 139 с.
4. Маторина Н.М. Русский язык в вопросах и ответах. Часть 1. – Славянск: ЧП «Канцлер», 2007. – 203 с. (Рекомендовано Министерством образования и науки Украины (Письмо № 14/18-Г-2345 от 25.12.07 г.).
5. Никитина Т.Г. Молодёжный сленг: Толковый словарь. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 912 с.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: Рус. яз., 1984. – 797 с.
7. Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология/ Л.М.Баш, А.В. Боброва и др. – М.: ЦИТАДЕЛЬ-ТРЕЙД, 2006. – 960 с.
8. Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения / Гл. редактор Г.Н. Склиаревская. – СПб.: «Фолио-Пресс», 2002. – 701 с.

Ольга МИХАЙЛЕНКО

© 2009

АСИМІЛЯЦІЯ АНГЛІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Доля англійських слів у системі української мови неоднакова, що визначається їх здатністю до асиміляції в новій лінгвістичній ситуації з метою більш гармонійного інтегрування в систему реципієнта. Еволюція запозичень в новій мовній системі відбувається в співвідносності з законом української мови на фонетичному, графічному, граматичному, семантичному рівнях. Процес асиміляції нових слів має важливий соціолінгвістичний аспект, який пов'язаний з особливостями освоєння іншомовної лексики різними соціальними групами носіїв мови. Швидкість освоєння запозичень у різних соціальних групах мовного колективу неоднакова. Ступінь освоєння слів з різних тематичних областей також має різнорівневий характер у зв'язку з відмінностями в культурномовній компетенції інформантів. Шлях до адекватного розуміння нового слова у більшості випадків лежить через незнання – хибне розуміння – неточне розуміння його; дослідження цих етапів еволюції розуміння мають важливе лінгвістичне та соціолінгвістичне значення для встановлення механізму асиміляції запозичень, появи їхніх дублетів, а також форм, що є наслідком включення в процес народної етимології.

Фонетичне та графічне осмислення мають першорядне значення для успіху подальшої асиміляції з метою втрати запозиченим словом свого первісного іншомовного виду. У міру можливості потрібно зберігати фонетичні та, передусім, фонологічні особливості англійської мови. [1; с. 104-106]

У написанні іншомовних слів не треба вводити літер, що не відповідають звукам, властивим даній мові. З другого боку, необхідно мати на увазі факт неминучості субституції звуків англійського слова відповідними звуками української мови, які, як правило, відрізняються від них в тій чи іншій мірі і у фонетичному (антропофонічному), і у фонологічному відношеннях. Таким чином, у сфері можливості є тільки певне наближення даного англійського слова у його фонетичних та фонологічних характеристиках до таких характеристик його українського аналога. Англійське *Map* – це далеко не те саме, що українське *Мері*. Ще в більшій мірі це стосується звуків іноземної мови, відповідники яких зовсім відсутні в українській. Питання, пов'язані з цим, треба вишукувати в рамках даної проблеми кожної конкретної мови. Враховуючи факт, що український правопис базується на фонетичному (фонетико-фонологічному) принципі, необхідно в таких випадках застосовувати літери або їх комбінації, які відповідають звукам максимально наближеним до звучання оригіналу. Але тут можливе й застосування в окремих випадках повної або часткової транслітерації, наприклад, передача міжзубного англійського *th* літерою *t* (*Thacker*gau - *Терекей*, *Thatcher* - *Тетчер*).

У повній мірі необхідно використовувати можливості української фонетики та фонології, тобто фонологічних розрізень та протиставлень, характерних для рідної мови, і, що не менш важливо, не діяти всупереч законам нашої мови, орієнтуючись на іншу, зокрема, на російську.

Саме в питаннях передачі звучання іншомовних слів засобами української графіки слід рішуче раз і назавжди відмовитись від наслідування зразків, узятих з російської орфографії.

Проблеми графіки неможливо відмежувати від фактів специфіки фонетичного та фонологічного порядку. Літера – це засіб зображення звука, а звук – це репрезентант фонем даної мови. Одночасно необхідно пам'ятати, що в основі української графеміки, яку звично називають фонетичною, лежить по суті фонологічний принцип, що стосується, як правило, й усіх інших систем цього роду. Це означає, що графічні знаки, а в окремих випадках, і їх комбінації співвідносяться з фонемами англійської мови, а не з її звуками як такими. Наші “літерофонемі” можуть лише в якомусь наближенні передавати фонемну структуру англійських слів з тої простої причини, що в кожній мові діє своя специфічна фонологічна система. У такій ситуації висувається на перший план звукова (а не фонемна) значимість літер. “Літерофонемі” перетворюються в “літерозвуки”. Саме як такі вони сприймаються в процесі переносу слова з його фонетичним складом з однієї мови в іншу. Рівночасно відбувається й субституція звуків оригіналу звуками, а враз з тим і фонемами мови рецептора і, нарешті, чим і завершується вся процедура, - відповідними графічними знаками цієї мови.

При цьому часто фонологічні розрізнення характерні для мови оригіналу (Mary – sherry, Мері – шері, пор. ще Cantbury – Кентербері: три англійські фонемі, позначувані трьома літерами – а, е, и, передані в українській транскрипції однією літерофономою “е”). Ясно, що в такій графічній системі, як англійська, низка літер набуває своєї конкретної фонетично-фонологічної значимості тільки в синтагматиці (а: grass, bell, bad).

Формулюючи правила транскрипції англійських слів, необхідно знайти якийсь баланс між поміркованістю та радикалізмом, але з перевагою останнього. Отже: протидіяти нерозрізненню між h і g;

літеру x застосовувати тільки для глухого щілинного велярного звуку;

зберігати імітацію приголосних оригіналу;

відмовитися від сполучень **au, eu** (know how – нов гав, а не “ноу хау”);

англійський білабіяльний w передавати українським в (Whitney – Вітні), нехтуючи діючим у тій мові протиставлення w – v;

знайти розумний компроміс між засадами транскрипції слів з латини в нашу кирилицю і транслітерацією. [2; с. 207-209]

Особливості граматики української мови визначає напрямок граматичних змін, що відбувається з англійськими запозиченнями. Граматична асиміляція англійських слів пов'язана з категоріями роду, числа, а також з відмінюванням іменників та прикметників та дієвідмінюванням дієслів. Як правило, слова набувають граматичних категорій мови-реципієнта незалежно від присутності або відсутності в мові-донорі та втрачають своє граматичне значення. При порівнянні двох мовних систем, що контактують, найменш серйозні розходження між англіцизмами в українській мові та їх етимонами в англійській мові спостерігається в категорії числа, найбільші – в категорії роду (Див. вище).

До розряду морфологічної асиміляції можна віднести процес словоскладання англійських слів у моменти їх запозичення в українську мову. До цієї групи лексиколізованих запозичень належать слова типу *футбол* (football), *трамвай* (tramway), в яких обидві частини складного англійського слова ввійшли в єдине слово в українській мові; *бейдевінд* (by the wind), *делінд* (delint), в склад яких ввійшли іменник, приєменник та (або) артикль; слова, отримані словоскладанням лексем коротких речень – *аврал* (over all), *полундра* (fall under!) та інші.

Участь запозиченої лексеми в словотворенні в системі мови-реципієнта є ознакою найбільш успішної асиміляції. Наприклад, англійський суфікс, що має форму *-абель-*, в українській мові показує позитивну продуктивність, початок якій поклато слово комунікабельність за аналогією до якого з'явилися слова читабельний, респектабельний та інші. Процес деривації можна також спостерігати у випадку таких інтегрованих слів, як *парк, мітинг, лідер, стрес, шок* та інші. Дериватами слова **парк** є **паркувати, парковка; мітинг** – **мітингувати; лідер** – **лідирувати, лідерство; стрес** – **стресовий; шок** – **шокувати, шоковий**. [3; с. 107]

Семантична асиміляція. З розширенням вживання іншомовних слів – позначень “чужої” реалії або поняття настає період, коли слово використовується для позначення явищ, предметів або понять вже пристосованих до української дійсності, що стали відомими або спільними для англичан та для українців. Цей період запозичення слова українською мовою характеризується

розширенням семантичного наповнення слова не тільки тому, що при збереженні першого “екзотичного” значення в слові з’являється значення, що співвідноситься з українською дійсністю, іноді досить відмінне від значення свого англійського прототипа. Саме в цей період посилюється семантичний вплив мови-джерела на слова-еквіваленти в українській мові при послабленні впливу на оформленість слова. Це явище закономірне та пояснюється тим, що англійське слово отримує різну інтерпретацію або пояснювального (словники), або контекстуального (українські тексти) характеру. Звісно, що в цьому випадку необхідно було простежити семантичний розвиток англійських двох- або багатозначних слів в українській мові, які спершу з’являлися лише як позначення англійської дійсності. І саме слова, що отримали поширення в українській мові, найбільш повно виявляли свою англійську семантичну насиченість у період розпочатої зміни значення в лексико-семантичній системі української мови. Слово *митинг* спочатку мало значення “народні збори в Ірландії та Англії”. На початку ХХ століття слово митинг переоформлене до того часу українськими засобами, починає вживатися для номінації української дійсності і в ньому з’являються значення під впливом семантичної структури його англійського еквіваленту: “народні збори в Англії та Північній Америці”; “з’їзд дисентерів для відправлення богослужіння”; “збори в Англії”.

Розширення семантичної структури англіцизму в українській мові є результатом вторинного запозичення одного з значень слова, що вже освоєно українською мовою (*тандем, тендер, спікер, стандарт* та інші). Джерелом вторинних запозичень могла бути інша іноземна мова, що контактувала з українською і мала це слово. Так, слово *адрес*, запозичене з французької мови, отримало додаткове значення: “письмове звернення членів англійського парламенту до короля” з англійської мови. Досить цікавою в відношенні розвитку семантики запозичених слів під впливом мови-джерела є лексико-семантична еволюція слів *піонер, спорт, спортсмен*. З лінгвістичної точки зору другий етап є найскладнішим періодом загального процесу запозичення. У цей час іншомовне слово вступає у тісну взаємодію з власними українськими словами, але воно ще не настільки “прижилося” семантично в системі української мови і не настільки відірвалося від свого англійського етимона, щоб завоювати більш самостійне місце в колі споріднених за значенням слів. Усі слова, що ввійшли в українську мову мають пройти (випробовування на необхідність запозичення) – апробацію на включення нового слова в систему й відповідну реакцію корінних слів, після чого відбувається або не відбувається запозичення слова. Так, можливі семантичні зсуви в корінних близьких за значенням або абсолютно синонімічних словах звуження значення корінного слова та інші семантичні змінення стимулюють або виключають запозичення того або іншого слова. Наприклад, проникнення та початку запозичення англійського слова *хобі* в наші дні досить сильно сприяло перерозподілу значень в словах одного понятійного поля – спорт, забава, захоплення, азарт. На початку ХХ століття слово спорт набуло більш самостійного характеру з значенням “фізичні заняття, вправи”. Із звуженням значення поняття “забава, захоплення” випадає з семантичного поля слово спорт. З попереднього значення в наші дні зберігся лише вираз “із спортивної цікавості”, тобто “заради забави”. Як наслідок звуження значення слова спорт, слово захоплення отримує більше семантичне навантаження. Слово хобі, що було запозичене з англійської мови в середині 60-х років ХХ століття досить легко почало замінювати одне із значень слова захоплення, а саме “захоплення чимось, цікавість до чогось”. Так, цілком “акліматизувалося” це значення в реченнях типу: “фотографування – його хобі”. Але решту значень це слово не приймає. Таким чином, проникнення та початок слова *хобі* стало можливим через зменшення, розвантаження лексико-семантичної валентності слів спорт та захоплення, що у ХІХ столітті були синонімічні.[4; с.65]

Різні екстралінгвістичні фактори – соціальні, психологічні, історичні, фізіологічні – також впливають на запозичене слово. Вживаючись вже як українське слово та зазнаючи певних змін у внутрішній системі української мови, запозичене слово часто зберігає своє первісне немарковане значення. Порівняйте, наприклад, стилістично марковані (іронічні) вживання в українській мові слів-позначень англійських титулів та вічливих звертань *сер, леді, міледі, лорд, мілорд, міс, місіс, джентльмен* при збереженні немаркованих значень цих слів – позначень англійських титулів та форм звертання. Досить ілюстративними в відношенні маркованого значення як в англійській, так і в українській мовах є слово *джентльмен*, що потрапило в українську мову наприкінці ХVІІІ століття як екзотичне слово. Такі взаємовпливи двох мовних систем в умовах двомовності, коли на слова, що стали з багатьох причин спільними для двох самостійних та високорозвинених мов,

чинять свій вплив обидві мовні системи, є, мабуть, більш глибоким в житті запозиченням, ніж це могло бути зафіксовано в письмових джерелах. [5; с. 26-35]

Лексико-семантична система української мови, що залучає в процес еволюції слова іншомовного походження, не приймає механічно всі накоплені значення. Так же як і відбувалася апробація іншомовного слова в початковій стадії запозичення на включення його в лексичну систему української мови, у подальшому процесі запозичення відбувається апробація значень слова та подальша диференціація та розмежування значень, що викликає в підсумку перебудову семантичної структури слова.

Регулярні синтагматичні зв'язки та відношення запозиченого слова з корінними словами призводять до розвитку його семантичної означеності та самостійності, що виявляється в розвитку його внутрішньої та зовнішньої лексичної валентності, тобто здатності вступати в синтаксичні, лексичні, фразеологічні сполучення, здатності сполучатися з граматичними словотворчими морфемами, підлягати процесу термінізації та детермінізації. Набуваючи регулярний характер, запозичене слово іноді так відрізняється від свого первісного значення, що предметно-логічний зв'язок між "чужою" та вже "своєю" номінацією реалією або поняття може стати не суттєвою або остаточно зникнути. Як приклад можна назвати розвиток сучасних значень в словах *клуб, вокзал, піонер*.

Отже, в процесі формальної та семантичної еволюції англійських слів на українському ґрунті взаємодія та взаємовплив мовних систем англійської та української мов найбільш виразно проявляються на початкових стадіях.

Процес лексико-семантичної еволюції англійських слів в українській мові є найбільш значним у загальному процесі запозичення слів. Саме лексико-семантична система мови джерела є системою, що стимулює подальший розвиток або зникнення слова з лексичного фонду мови, що запозичує. Існування багатьох об'єктивних причин, що викликає лексичне запозичення, робить можливим проникнення майже будь-якого англійського слова в українську мову. [6; с.64-69]

ЛІТЕРАТУРА

1. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія /За ред. І.К.Білодіда. – К.: 1973.
2. Радук В. Мова в Україні: стан, функції, перспективи //Дивослово: №4. – 2002.
3. Зорівчан Р.Г. Іноземна мова як засіб глибшого пізнання мови /Рідне слово випуск 7. – К.: 1973.
4. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне "я". – К.: 2001.
5. Арістова В.М. Англо-русские языковые контакты. – Л.: 1978.
6. Баранник Д.Х. Українська мова на межі століть //Мовознавство: №3. – 2001.
7. Ажнюк Б.М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації //Мовознавство: №3. – 2001.
8. Задорожний Б. Принципи визначення правил транскрипції іншомовних слів засобами української графіки.//Рідне слово випуск 2 – К.: 1973.

Анна ОНИКИЕНКО, Людмила ВАКАРЮК

© 2009

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С СОМАТИЧЕСКИМИ КОМПОНЕНТАМИ В ЛОКАТИВНОМ УПОТРЕБЛЕНИИ

Последняя четверть прошлого столетия была ознаменована сменой научных парадигм в разных областях языкознания. Ученые считали необходимым обратиться к культурным ценностям народа, его этническим особенностям и моральному опыту. Наблюдается тенденция к гуманизации научных знаний, что связано с духовным возрождением нации. Прежде всего такой ориентации на человеческий фактор подверглась лингвистика, так как язык – это общенациональная ценность, которой владеет каждый человек.

Современная лингвистика акцентирует внимание на практических аспектах речевой деятельности, а следовательно, коммуникативной деятельности человека, потому что субъект речи включается в описание языковых механизмов.

Общеизвестно, что идея антропоцентрической сущности языка выдвигалась в свое время еще в работах Е. Бенвениста, Р. Будагова, Л. Щербы. В последние десятилетия проблемой человеческого фактора активно занимаются Ю. Н. Караулов, Н. Д. Арутюнова, В. С. Юрченко, Е. С. Кубрякова, Е. Селиванова и др.

Наиболее ярко языковая картина мира, как способ объективации антропоцентризма языка, нашла свое отображение в структурных элементах языка – его лексическом и фразеологическом фонде. Антропоморфную направленность имеют и исследуемые нами фразеологизмы с локативными компонентами.

Объектом нашего исследования является особая группа фразеологических единиц, в которых соматические компоненты употреблены в локативном значении. Соматические компоненты, по мнению ученых, содержат в своей семантике периферийные семы локативности, именно поэтому при помощи минимальных дополнительных языковых средств в них происходит активизация локативности как результат перемещения сем с периферии семной структуры в ее центр. Иными словами, в соматических компонентах фразеологизмов происходит актуализация потенциальных пространственных сем. Им присуще своеобразное пересечение концептов «человек» и «пространство», благодаря чему усиливается антропоморфизм этих единиц.

Отметим, что понятие локативности не связано с одной лексико-грамматической категорией: она проходит практически по всем частям речи (самостоятельным) и формирует разные классы ориентиров (предлоги, местоимения, наречия). В обобщенном виде средства локативности по формальным признакам можно дифференцировать как номинативные (субстантивные, адъективные и адverbиальные), процессуальные (глаголы со значением перемещения, движения в пространстве) и релятивные (аффиксы, предлоги и союзы, или союзные слова). В качестве отдельной группы ученые выделяют дейктические средства.

С давних времен человек стремился наделить человеческими чертами объекты внешнего мира, в том числе неодушевленные. Ш. Балли утверждал по этому поводу: «Извечное несовершенство человеческого разума проявляется также в том, что человек всегда стремится одухотворить то, что его окружает, ... он постоянно приписывает всем предметам внешнего мира черты и стремления, свойственные его личности» [1; 221]

Есть объяснение тому, что именно названия частей тела продуктивно используются в качестве метафорических и метонимических универсалий при фразеобразовании. Называние нового объекта у человека сопровождается ассоциациями прежде всего с тем, что ему хорошо знакомо, что постоянно находится при нем. Ученые отмечают: благодаря тому, что части тела постоянно находятся перед глазами, они и становятся своеобразными эталонами для сравнения. [8;24] С этой же причиной связано то, что в образовании ФЕ используются части тела животных (*плестись в хвосте, держать в когтях, влезть в чужую шкуру* и др.). Поэтому легко объяснить наличие в других языках многочисленных аналогов фразеологических единиц с соматическим компонентом, близких по структуре, составу и образной направленности.

Что касается пространства, то его «очеловечивание» было характерно для самых ранних периодов развития языка, который описывает «обжитое человеком пространство» через соматизмы, ср.: подножие горы, горный хребет, устье реки, горловина, горло в значении «узкий выход из залива», Онежская губа, золотоносная жила, рукав реки, с лица земли (стереть), перешеек и др.под. С другой стороны, именно соматизмы изначально служили мерой пространства (ср.: *коса в руку толщиной, мальчик – с – пальчик, коса по поясу, море по колену, по локоть, по горло* и т.д.). Сопряженность соматической и пространственной лексики видится и в том, что им характерны тождественные процессы метафоризации. Ср., например, синкретизм пространственно – временного значения в выражениях: не за горами, на пороге и от молодых ногтей, на носу и др. под. И соматизмы и локативы могут усложнять свою семантическую структуру за счет актуализации количественных сем: по горло, во все лопатки и с гору, море слез. Все сказанное является не только прямым доказательством тесной связи соматизмов с категорией локативности, но и позволяет сделать предположение о том, что фразеологизмы с соматическими компонентами составляют древнейший пласт этой микросистемы.

Отметим, что во фразеологизмах человек может быть представлен как единое целое (холоним), напр.: *выйти из себя, держать себя в руках, уйти в себя* и др. и в виде его частей – партитивов. В свою очередь партитивные соматизмы могут обозначать внешние (рука, нога, голова, плечо, напр.: *залезть по локоть, висеть на шее, падать в ноги* и др.) или внутренние

(сердце, печенька, напр.: *сидеть в печеньках, вырвать из сердца* и др.) части тела человека. Внутренние органы обычно приобретают добавочное значение вместилища.

Однако, разные части тела обладают разной степенью продуктивности при создании метафор. Существительные плечо, подмышка используются очень редко, слова голова, рука, нос, рот, язык, шея, нога, – часто. Наиболее продуктивными оказываются лексемы-соматизмы, функции которых в организации человека наиболее ясны, с этим же связана легкость их переосмысления. В ходе проведенного нами исследования выяснилось, что в образовании ФЕ участвуют порядка сорока названий частей человеческого тела, наибольшей периодичностью используется соматизмы «нога», «рука» (17%), далее – «голова», «плечо», «душа», «спина» (по 7-8%), соматизмы «нос», «шея», «сердце», «глаза» – от 3% до 5%. Реже всего встречаются соматизмы «печенька», «локоть», «стопы», «ногти», «пазуха», «пятки», «затылок» и т. д.

Лексемы-соматизмы могут иметь в каждом конкретном языке новое употребление, связанное с символизацией денотатов, что в свою очередь имеет непосредственную связь с табуированием и жертвоприношением. Попав в состав фразеологических единиц, эти слова как бы «уточняются» в своих функциях, а языковой коллектив принимает их как данное. Например, в Италии храбрость ассоциируется с печенью, а во Франции – с желудком. Таким образом, для каждого языка в понятии соматизма отражается национальная специфика.

Части тела и их названия в разных языках фигурируют не только в буквальном смысле: они имеют также символический характер.

Голова управляет мышлением и рассудком, поэтому основное коннотативное значение соматизма – рассудительность и ум или их отсутствие. Например: *иметь ясную голову, иметь свою голову на плечах*. Зачастую «голова» приобретает значение жизни, поскольку является жизненно-важным органом: *поплатиться головой*. Дополнительное значение вносит сема превосходства, заложенная в понятии, например: *высоко держать голову* или *намылить голову/шею* (отругать, тем самым унизив, кого-либо). Соматизм «голова» входит во фразеологизмы со значением «деятельность человека», «физическое состояние», «мера и степень».

Нога символизирует движение, скорость. В устоявшихся выражениях ноги часто противопоставляются голове и связанному с ней ментальному началу, как действующий и механический орган – разумному: *дурная голова ногам покою не дает*. Соматизмы отражают значение устойчивости или неустойчивости (как в прямом значении, так и в переносном смысле) и уверенности в себе: *стоять обеими ногами на земле, обрести (твердую) почву под ногами, встать на ноги, выбить почву из-под ног, стоять одной ногой в могиле*. Семантика правого и левого в отношении ноги (как и руки) универсальна, например: *встать с левой ноги*. «Левый» в данном случае означает что-либо неправильное.

Рука имеет практически универсальную роль: это слово употребляется с различными значениями, наиболее регулярные – «действие» (развязывать руки), «социальные и личностные отношения» (протянуть руку, носить на руках), «физическое и психическое состояние» (попасть под горячую руку). Фразеологические единицы с этим соматизмом часто могут иметь значение «нахождения чего-либо у кого-либо и получение чего-либо», например: *прибратать к рукам, взять в свои руки, взять себя в руки*.

Спина символизирует надежность, стабильность, защиту: *спрятаться за чужую спину*; то, что находится за спиной – опасность, т. к. находится вне поля видимости и имеет фактор неожиданности – *нож в спину, стоять за спиной*.

Грудь – воплощение либо открытости, дружелюбности, либо смелости, храбрости – *идти с открытой грудью*. Иногда соматизм выражает уязвимость, например: *пригреть змею на груди*, такая семантика связана с близостью сердца.

Душа – представляет собой некое условное вместилище, не имеющее материального выражения. Чаще всего соматизм входит во фразеологизмы со значением психического состояния человека и межличностных отношений, напр.: *влезть в душу, с открытой душой, всей душой* и др.

Анализ коррелятивных отношений между формой и содержанием ФЕ позволяет выделить единицы двух типов: фразеологизмы изосемической и неизосемической структуры. Для первых характерна корреляция между локативными компонентами как в формальной, так и в семантической структуре. Например: *под рукой* – «близко»; *нос к носу, ноздря в ноздю* – «двигаясь вровень»; *рука об руку* – «рядом», «вместе». Фразеологизмы изосемической структуры представляют немногочисленную в количественном отношении группу. Опираясь на их семантику, можно выделить несколько подгрупп: фразеологизмы со значением «далеко» (*к черту*

на рога, у черта на рогах); со значением «близко» (*рукой подать*); «близко + движение» (*плечом к плечу, локоть к локтю, нос к носу, бок о бок, ухо в ухо, нос в нос, нос об нос*); «движение в неопределенном пространстве» (*куда глаза глядят*); «положение в пространстве» (*в хвосте, у ног, в головах, под ногами*); «пространственное измерение меры и степени» (*по колено, до колена, по локти*).

Фразеологизмы неизосемической структуры отличаются асимметрией между компонентами открытого и закрытого типов, которая выражается в несоответствии единиц плана выражения единицам плана содержания.

ФЕ неизосемической структуры входят в несколько идеографических групп в зависимости от общего значения: 1) деятельность человека (собственно действия, речевая деятельность, поведение человека, способ действия) (напр.: *палец о палец не ударить, длинный язык, чесать языком, обвести вокруг пальца* и др.); 2) социальное пространство (отношения, социальное поведение человека) (напр.: *протянуть руку, носить на руках, с открытой душой, держать себя в руках* и др.); 3) физическое состояние (напр.: *в поте лица, выживать из ума, высунув язык, протянуть ноги, встать на ноги* и др.); 4) психическое состояние (напр.: *встать с левой ноги, играть на нервах, стоять поперек горла, вне себя, под горячую руку, достать до печенок* и др.); 5) интеллектуальное состояние (напр.: *врезаться в память, прийти на ум, забивать голову, зарубить на носу, выпасть из памяти* и др.); 6) характеристика человека (напр.: *нос не дорос, молоко на губах не обсохло, на одно лицо, и бровью не ведет, море по колено* и др.); 7) мера и степень (напр.: *с головы до ног (пят), до мозга костей, до конца ногтей, всей душой, до печенок, комар носа не подточит* и др.).

Нельзя не отметить тот факт, что степень десемантизации соматизмов во фразеологизмах изосемической структуры слабее, чем во фразеологизмах неизосемической структуры. Мотивационные модели первых довольно прозрачны, поскольку отчасти могут опираться на «внутреннюю форму» прототипичных словосочетаний. Ср., напр., тождество мотивационной статической модели фразеологизмов типа *перед глазами, под рукой, куда достанет глаз, куда ни кинь глазом* и др. подобные прототипным сочетаниям с общим значением «в поле зрения». То же самое можно сказать и о мотивации динамической модели ФЕ типа: *бок о бок, нос к носу, плечо в плечо* (прототипная ситуация – движение людей в одном направлении на очень близком расстоянии), *плестись в хвосте* (прототипная ситуация – движение животных в одном направлении друг за другом) и т. д. Во фразеологизмах неизосемической структуры степень десемантизации безусловно выше уже хотя бы потому, что в них отсутствует корреляция между правой и левой частями.

Антонимия присуща и фразеологизмам других семантических рядов. Ср.: поворачиваться лицом – поворачиваться спиной; с душой – без души; поднять плечи – опустить плечи; прикусить язык – распуснуть язык; с головой – без головы и т. д. Это свидетельствует о том, что соматизмам присуща слабая степень десемантизации. В подтверждение этого можно привести примеры ФЕ, в которых один и тот же соматизм реализует разные семантические оттенки: по уши в долгах (влюбиться по уши) – «очень сильно», развесить уши – «подслушивать», ушки на макушке – «в состоянии готовности», мимо ушей (пропустить) – «не услышать», «не обращать внимания», на ушах (ходить, стоять) – «быть в состоянии крайнего беспокойства, возмущения»; совр.: вешать лапшу на уши – «говорить неправду, глупости» и т. д. Тем не менее в отдельных фразеологизмах степень десемантизации соматических компонентов довольно высокая (ср.: *смотреть правде в глаза*).

В когнитивном аспекте концептуализация вербальных компонентов фразеологизмов влечет за собой и концептуализацию более широких понятий. По выражению В. Даля, в слове «не меньше жизни, чем в самом человеке». Так, посредством концепта «голова» во фразеологизмах передаются представления человека о счастье, его интеллектуальном пространстве. «Голова» символизирует «верх» как устремленность человека к Богу и как уровень его умственной деятельности: на голову выше, голова варит, голова на плечах, с головой погрузиться и т. д. Бинарность онтологической сущности человека во фразеологизмах подчеркивает его психическую контрарность через дуальные признаки пространства. Скажем, в строении человека четко просматривается трехмерность пространства: верх (голова, плечи) – низ (ноги, колени, пятки); перед (грудь, глаза, лицо) – зад (спина, затылок); лево (рука, бок, нога) – право (рука, бок, нога). Посредством этих признаков осуществляется характеристика пространственного бытия человека, которое в гносеологическом аспекте имеет билатеральное строение. Отсюда и

оппозитивность условного пространства (т.е. пространства действий, психического и физического пространства, социального пространства и т.д.): «счастье» - «несчастье», «здоровье» - «болезнь», «жизнь» - «смерть», «сакральное» - «мирское», «богатый» - «бедный», «начальник» - «подчиненный», «возвышение» - «унижение» и др.

Так, например, соматизмы, представляющие нижнюю часть тела человека, передают его униженное социальное положение (лизать пятки, валяться в ногах, преклонить колени, поставить на колени, ползать на коленях), а соматизмы – названия верхних частей тела – его высокий социальный статус (*брат в руки, высоко держать голову, голова на плечах, с поднятой головой*). Во фразеологизмах прослеживается положительная коннотация вертикального положения человека, которое символизирует его здоровье и жизненную активность, и отрицательная коннотация горизонтального – как символа болезни и праздности (ср.: *твердой ногой стоять, твердо стоять на ногах, встать на ноги и протянуть ноги, сложить голову, свернуть шею, свернуть голову, костей не собрать, лежать на боку*).

Однако такое деление носит относительный характер, поскольку ситуативно один и тот же соматизм может входить во фразеологизмы с противоположными значениями: с поднятой головой – с опущенной головой, встать на ноги, подняться с колен, подняться на ноги. Соматизм «спина» чаще несет в себе отрицательную оценку действий человека (прятаться за спиной, воткнуть нож в спину), но может приобретать и позитивное значение. Ср., напр., современный слоган: «если тебе плюют в спину, значит ты идешь впереди всех».

Дуальный характер соматических фразеологизмов при более детальном их исследовании переводится в трихотомию «тело - ум - душа», в котором отражается специфическое для русской картины мира противопоставление души и тела как «высокого» и «низкого», «земного» и «сокращенного», при этом «ум», скорее, относится к низкому, чувственному, чем к высокому. По данным культурной антропологии наличие ума у русских не всегда заслуживает положительной оценки. Пример тому: образ Иванушки-дурачка в русских сказках. Дураку оказывается предпочтение как «человеку, пребывающему в глубочайшем состоянии неразумной пассивности, которому все блага сами валятся в рот, тогда как лично он и пальцем не пошевелит ради их приобретения. В этом усматривали иногда специфически русское народное мирозерцание – пассивность, лень ума, надежду на «авось», расчет на то, что кто-то придет со стороны и все за нас сделает» [5; 40]. Ср. аналогичную оценку ума в строках Ф. И. Тютчева: «Умом Россию не понять, Аршином общим не измерить, У ней особенная стать, В Россию можно только верить», которая доказывает, что истинное знание нельзя добыть умом. [4; 260]. Часто слову «умный» с положительной коннотацией противопоставляются слова «умник», «умничать», «заумный». Аргумент в пользу невысокой оценки ума в русской языковой картине мира – оценка в словах безумный и безрассудный не всегда отрицательная (в отличие от слова бездушный). [6; 260].

Таким образом, фразеологизмы с соматическими компонентами в локативном употреблении отражают объективные и субъективные реалии в мире, в центре которого находится человек во всех своих проявлениях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Балли Ш. Французская стилистика./ Пер. с фр. К.А. Долинина. – М., 1961. – С. 221.
2. Верещагин Е.М. Костомаров В.Г. Национальная культурная семантика русской фразеологии //Словари и лингвострановедение. – М., 1982. – С.89-98.
3. Добровольский Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии //Вопросы языкознания. - 1997. - № 6. - С. 37-48.
4. Зализняк А.А. Многозначность в языке и способы ее представления. - М., 2006. - 672 с.
5. Синявский А.Д. Иван-дурак. - М., 2001. - С 40-42.
6. Урысон Е.В. Ум, разум, рассудок, интеллект //Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Вып. 1. - М., 1997. - С. 447-450.
7. Фразеологический словарь русского языка./ Под ред. А.И. Молоткова. – М., 1968. – 543 с.
8. Чайко Т.Н. Названия частей тела как источник метафоры в апеллятивной и ономастической лексике //Вопросы ономастики. № 8-9. - Свердловск, 1974. - С. 98-106.

ФРЕЙМОВІ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ЗНАЧЕНЬ У ФРАНЦУЗЬКИХ НЕМЕТАФОРИЧНИХ КОМПОЗИТАХ

Протягом усієї історії розвитку словотвору композити французької мови були широко розглянуті, описані та класифіковані з позицій класичних теорій словоскладання, однак у цих дослідженнях не приділялось належної уваги тим когнітивним операціям, що супроводжують процес перетворення ментальних образів на лексичні одиниці. Втім, дослідження композитів у когнітивному аспекті проводились неодноразово, зокрема, на матеріалі англійської мови. [1], [2], [3], [4], [5]

На сучасному етапі розвитку науки вчених цікавлять не стільки результати, скільки динаміка словотвору, вивчення якої допомагає осмислити механізми виникнення нових слів та простежити поетапно перетворення від неясних образів-схем, що виникають у свідомості, до появи слів, які є своєрідним знаковим оформленням таких образів. Когнітивний аналіз складних слів дозволяє виявити основні етапи формування і закріплення у мові композита, сформованого на базі когнітивної моделі.

Когнітивне моделювання відображає процеси категоризації по-іншому, ніж класична теорія категоризації світу. Як відомо, процеси мислення здійснюються за допомогою образів, гештальтів, а отже концепти взаємопов'язані інакше, аніж прості структурні елементи [6, 340]. Розуміння тієї чи іншої ситуації зводиться до спроби відшукати в пам'яті знайому ситуацію, подібну до нової, але вже „відпрацьовану”. Нові дані обробляються за допомогою вже існуючого досвіду, який організується й зберігається у вигляді стереотипних когнітивних моделей. Вважається, що ідеальним уявленням про позначуваний словом предмет є фреймова когнітивна структура – усі можливі і так чи інакше відображені у слововживанні знання про об'єкт номінації [7, 58].

На основі сучасних досліджень когнітивною лінгвістикою запропонована модель утворення похідної одиниці, яка відображає механізм перетворення концепту на похідне слово: від гештальтування, формування установки й мотивуючої бази до граматикалізації, семантизації та включення в мовлення [7, 82-108]. Під час утворення похідного слова ми користуємось вже існуючою лексичною одиницею, яка при поєднанні з новими концептами набуває нового значення. Під час формування у свідомості когнітивної структури, номінатор конкретизує її за допомогою інших знаків мови, виділяючи ознаки, функції об'єкта тощо. В процесі внутрішнього програмування мовці вибирають з когнітивної моделі знаки, що виступають мотиваторами майбутньої мовної одиниці. Таким чином на тлі довільності зв'язку нового знака та концепта виникає жорстка вмотивованість цього знака іншими знаками мови.

Згадані вище властивості фреймових структур дозволяють нам описати різноманітні номінативні процеси, наприклад, такі як розширення та звуження значення або метонімія. Більш складною на рівні когнітивного моделювання є метафора, описана у сучасних дослідженнях з фреймового моделювання значення ідіом (О.Н. Баранов, Д.О. Добровольський [8], [9]; Деменьтьєва М.Ю. [10], Дж. Лакофф [11], В.І. Герасимов [12]; В.В. Красних [13]; Т.І. Кустова [14]; М.В. Нікітін [15] та ін.). У цих роботах з метою відтворення операцій когнітивного моделювання значення слів (у тому числі і складних) дослідниками передусім виділяються такі типові слоти фрейма: ім'я фрейма, час, етапи, місце, результати, зміст, суб'єкт, об'єкт та характеристика дії тощо. Під час подальшого аналізу операцій зі слотами вони будуть розглянуті нами більш конкретно залежно від засобів їх фактичного заповнення.

На думку вчених, процес формування значень композитів відтворюється через встановлення задіяних при цьому когнітивних операцій, а саме комбінацій фреймів або окремих термінальних вузлів різних ступенів складності із залученням фонових знань про дійсність та інференції (логічного виведення інформації за допомогою міркувань). Інтеграція трьох і більше фреймів можлива лише серед складних одиниць, а для композитів характерною часто виявляється саме модель інтеграції на ментальному рівні двох фреймів з введенням додаткових слотів. Когнітивна модель у вигляді сценарію також є характерною для композитів, коли ті чи інші типові ситуації вербалізуються у багатокомпонентних знаках. Крім того, у складних словах

спостерігається загалом значно вищий ступінь включеності екстралінгвістичних знань у формування таких одиниць [10, 58-60].

Базуючись на наведених вище особливостях когнітивної структури, властивій складному слову, проаналізуємо два принципово різні з когнітивних позицій типи композитів французької мови з метафоричним перенесенням значення та без нього з метою встановити ментальні операції, що відбуваються у свідомості при організації і вербалізації складного досвіду. Відповідно різні шляхи формування значення на фреймовому рівні передбачатимуть для цих композитів різні когнітивні моделі.

Спираючись на проведений фреймовий аналіз французьких складних слів, розглянемо можливі способи побудування когнітивних моделей композитів з неметафоричним значенням у французькій мові. Аналіз мовного матеріалу з позицій когнітивного моделювання дозволяє зробити висновок, що складні слова французької мови вербалізують ситуації, коли дві або більше концептуальні сфери можуть взаємодіяти, інтегруючи кілька фреймів з частковою або повною перебудовою їх структури.

Трансформації слотів та нові розіграння сценаріїв можливі, оскільки кожен фрейм містить процедури, які будуть виконуватись за певних умов (наприклад, при додаванні або видаленні інформації зі слота). Так, активізуючи, скажімо, фрейм *tourner* під час його включення у мовлення та заповнюючи різною інформацією слоти “об’єкт”, “суб’єкт впливу”, “інструмент”, “характеристика”, “місце дії”, “результат” та ін., ми можемо отримати базові сценарії із наступними значеннями:

- ***Façonner au tour*** (обробляти на верстаті):

(1) *Le colonel avait fait installer un tour sous les combles, et là, toute la journée, seul, il tournait des coquetiers de buis.* [16; 103]

Конкретне заповнення наступних слотів має такий вигляд: “суб’єкт (*le colonel*)”, “об’єкт (*des coquetiers de buis*)”, “інструмент (*un tour*)”, “тривалість дії (*toute la journée*)” та ін.

- ***Faire mouvoir autour d'un axe*** (обертати навколо) наприклад, *tourner à la broche* :

(2) *Je vis et flairais le rôti tournant à la broche.* [17] зі значеннями слотів “суб’єкт дії (*celui qui fait tourner la broche, le cuisinier*)”, “об’єкт дії (*le rôti*)”, “інструмент (*la broche*)”, “місце дії (*la cuisine*)”

- ***Être en rotation*** (постійно обертатись):

(3) *Les gamins qui tournaient autour du défilé, comme des mouches.* [18] Інформація розподілена у слотах таким чином: “суб’єкт дії (*les gamins*)”, “місце (*le défilé*)”, “характеристика дії (*tournaient comme des mouches*)”, “напрямок (*autour*)”.

- ***Agiter, remuer pour mélanger*** (перемішувати), наприклад:

(4) *Elle tourne la salade.* Значення слотів в даному випадку наступні: “інструмент (*une cuillère*)”, “місце (*un saladier*)”, “суб’єкт (*elle*)”.

- ***Manier en tous sens*** (крутити у різні боки):

(5) *Elle dansait, elle tournait, elle tourbillonnait sur un vieux tapis de Perse, jeté négligemment sous ses pieds; et chaque fois qu'en tournoyant sa rayonnante figure passait devant vous, ses grands yeux noirs vous jetaient un éclair.* [19, 56-57]

зі значенням слотів “суб’єкт дії (*elle*)”, “об’єкт (*sa figure*)”, “регулярність дії (*chaque fois*)”, “місце (*sur un vieux tapis de Perse*)” та ін.

- ***Fonctionner, en parlant de mécanismes dont une ou plusieurs pièces ont un mouvement de rotation*** (функціонувати)

- (6) *Le moteur tourne rond, mais l'on s'enfoncé.* [20, 31]

з конкретним заповненням слотів “суб’єкт дії (*le moteur*)”, “спосіб функціонування (*tourne rond*)”, “місце функціонування” (*la machine, l'avion*), “можливі наслідки дії (*l'enfoncement*)”.

- ***Diriger, par un mouvement courbe*** (спрямовувати рух):

(7) *“Sois puni seul d'abord, misérable, dit Lord de Winter à Felton, qui se laissait entraîner les yeux tournés vers la mer...”* [21, 636]

Слоти заповнюються наступним чином: “суб’єкт (*Felton*)”, “об’єкт (*les yeux*)”, “напрямок (*vers la mer*)”.

- ***Changer de direction*** (повернути, змінити напрямок):

(8) *Elle prit à terre deux épées dont elle appuya la pointe sur son front et qu'elle fit tourner dans un sens tandis qu'elle tournait dans l'autre.* [19, 57]

із заповненням слотів : “суб’єкт (*elle*)”, “об’єкти (*deux épées*)”, “напрямки руху (*dans un sens, dans l'autre*)”, “місце (*sur son front*)”.

- *Suivre, longer en changeant de direction* (обгинати, обходити щось)

(9) *Athos ... s'avança vers la fenêtre après avoir fait signe au reste de la troupe de tourner du côté de la porte.* [21, 688]

зі значенням слотів : “суб’єкт (*le reste de la troupe*)”, “відправний і фінальний пункти руху (*Athos → la porte*)”, “конкретне місце розташування (*du côté*)”.

- *Retourner → se mettre en sens inverse* (повернутись у зворотному напрямку):

(10) “*J'ai oublié le nom du photographe portugais qui est retourné chercher ses pelliches sur le «Rainbow Warrior» à un mauvais moment.*” [22]

Сценарій моделі розгортається завдяки такому заповненню слотів: “суб’єкт (*le photographe portugais*)”, “напрямок (заданий префіксом *re-*)”, “мета (*chercher*)”, “час (*à un mauvais moment*)”.

- *Tourner à → changer d'aspect, d'état, pour aboutir à (tel résultat)* (перетворитись на щось, привести до певного результату):

(11) “*Jamais amourette n'a si promptement tourné en mariage d'inclination*” [23].

Слоти заповнюються такою інформацією: “суб’єкт (*amourette*)”, “спосіб (*promptement*)”, “результат (*mariage d'inclination*)”.

- *Tourner bien, mal → être en bonne, en mauvaise voie* (добре або погано скінчитись) :

(12) “*Mon frère tourna si mal, qu'il s'enfuit et disparut tout à fait*” [17].

В останньому прикладі, так само, як і в попередньому, ми бачимо, що у сценаріях зі сформованим переносним значенням (*tourner → перетворюватись, ставати*) окрім найбільш характерних для даної моделі слотів “суб’єкт (*mon frère*)” та “спосіб (*mal*)”, ми зазвичай отримуємо заповнення слоту “результат дії, що утворюється внаслідок перетворення”, в даному випадку – *disparition*.

Отже, під час утворення складного слова та в процесі його вживання ми акцентуємо увагу і заповнюємо матеріалом одні слоти та не використовуємо (тимчасово видаляємо зі сценарію) інші. Завдяки цим операціям на базі стандартного набору слотів фреймової моделі, яка організує навколо себе стереотипну інформацію, людина кожного разу розгортає конкретний сценарій, пов’язаний з реально існуючою ситуацією.

Саме завдяки заповненню слотів конкретним значенням і фокусуванню уваги на об’єкті впливу ми отримуємо різні сценарії у композитах *tourne-feuille* (прилад для перегортання нотних сторінок) та *tourne-tuyaux* (інструмент для закручування труб). В першому випадку фрейм *tourner* активізує значення “перегортати” та включає на рівні слотів концептуальну інформацію про об’єкт дії (лист паперу, нотна сторінка), місце дії (концерт, репетиція), час та умови її виконання, учасників (хто і для кого виконує), результат (нова інформація з нової сторінки). У другому випадку у фреймі активізується значення “повертати навколо осі” або “мінати напрямок”. Разом з цим інформація про об’єкт дії (труби) звичайно змінює місце, час та умови виконання дії, її учасників та результат.

Більш складні операції на базі тієї ж фреймової структури із використанням додаткових фонових знань та нехарактерної концептуальної інформації породжують метафору (наприклад, *tourne-pierre* – це не інструмент для перевертання каміння, а птах, який таким чином шукає їжу, а *tourne-sol* є квіткою, що повертається слідом за сонцем.).

Велика кількість композитів з позицій когнітивного моделювання утворені за допомогою зміщення акцентів при розгортанні сценарію, що міститься у фреймі дієслова, та фокусування уваги на його конкретних сценах або учасниках. Переважно це складні слова типу *tourne-disque*, *couvre-lit*, *ouvre-bouteilles*, *taille-crayons*, що позначають діяча або інструмент та утворені за найпродуктивнішою моделлю V+N.

У деяких по-новому розіграних сценаріях виділяються також пасивні учасники ситуації, інформація про яких не знаходить формального втілення. Так, когнітивна модель композиту *soutien-gorge* передбачає знання про те, що *gorge* не може існувати сама по собі, а в даному конкретному випадку “об’єкт впливу” має належати конкретній жінці. Так само сприймаючи складне слово *assurance-vie* ми знаємо, що життя не існує абстрактно, воно завжди має свого власника, а інформація про *assurance* (страхування) дозволяє припустити, що живою істотою, яка страхує життя, буде скоріше за все людина.

Велика кількість композитів з позицій когнітивного моделювання утворені за допомогою зміщення акцентів при розгортанні сценарію, що міститься у фреймі дієслова, та фокусування уваги на його конкретних сценах або учасниках. В цілому перекомбінації та перенесення нетипової для сценарію інформації (як у композитах з метафоричним значенням) у таких моделях не відбувається, що, втім, не заважає постійному розігруванню нових сценаріїв для позначення діяча або інструментів за найпродуктивнішою моделлю V+N на базі фреймів фреймів *appuyer (appui-bras, appui-main, appui-tête), cacher (cache-pot, cache-radiateur), chauffer (chauffe-assiette, chauffe-eau), couper (coupe-légumes, coupe-papier), laver (lave-vaisselle, lave-mains, lave-glace), porter (porte-bouteille, porte-cigare), protéger (protège-cahier, protège-dents, protège-parapluie), serrer (serre-tête, serre-papiers, serre-livres), tirer (tire-bouchon, tire-bouton), vider (vide-poches, vide-pomme)* і т. ін.

Включення складних прикметників до слотів іменника ми виявляємо у численних прикметниках типу Adj+Adj (*israélo-palestinien, politico-mafieux, cardiovasculaires*), складові композитів тут переважно виступають в якості конкретного заповнення термінальних вузлів фреймової структури; сценарій же розгортається поза межами складного слова і найчастіше пов'язаний з іменником, до якого додається складний прикметник. Так, у *conflit israélo-palestinien*, сценарій конфлікту між странами – *conflit entre Israel et Palestine* – передусім включає в себе двох учасників, а отже компоненти складного слова представляють собою матеріал заповнення слотів “ім'я учасників сценарію конфлікту”.

В інших випадках складні прикметники можуть заповнювати слоти з різними значеннями, наприклад, у *milieux politico-mafieux* це буде слот “характеристика учасників певної соціальної групи”. Крім того, другий компонент явно несе негативну оцінку і характеризує перший, що визначено їх порядком у складі композиту: *milieu politique qui est mafieu*. Це дозволяє нам виділити у слоті “характеристика” нейтральну, негативну і, як можливість, позитивну оцінки учасників.

Неоднорідність складних прикметників на когнітивному рівні може виражатись через ієрархічність. Наприклад, у *maladies cardiovasculaires* сценарій хвороби включає в себе місце її локалізації (слот “місце дії”), виражене складним словом, компоненти якого є ієрархічно підпорядкованими: згадані хвороби є передусім серцевими (*cardiaques*), але одночасно пов'язаними з кровообігом (*vasculaires*).

Характеристики феномену, об'єднані в одну лексичну одиницю, не досягають того ступеня спаяності, як у випадку, коли відбувається перебудова фреймових структур. Разом з тим, ставши елементами складного слова, вони дозволяють припустити наявність на ментальному рівні спільної інформації, яка й дозволяє побудувати композит. Ця спільна інформація може бути у слотах із схожою або тотожною інформацією (наприклад, у слотах моделі *maladies cardiovasculaires* записана інформація про приналежність до системи кровообігу), або в самому іменнику (адже прикметники обов'язково являють собою характеристику імені, яке поєднує їх на концептуальному рівні). Включеність складних прикметників до великої кількості можливих сценаріїв в якості матеріалу заповнення термінальних вузлів дозволяє говорити про гнучкість та варіативність їх когнітивної структури.

Інтеграція фреймів на основі співставлення найважливіших функціональних ознак об'єкта – це переважно моделі композитів утворених по типу N+N (*écrivain-poète, café-restaurant, bar-sandwicherie, analyste-programmeur, jupe-paréo* та ін.), які, втім, позначають складні, але неоднорідні феномени, що з когнітивної точки зору належать до різних концептуальних рівнів.

Сценарій значення композитів такого типу може розгортатись таким чином: “перший учасник виступає в ролі другого (третього і т.д.), не втрачаючи своїх власних функцій”. Перший компонент зазвичай несе інформацію про більш значимий з функціональної точки зору об'єкт, на якому фокусується увага, другий позначає його належність і до інших сфер. Поєднання фреймів стає можливим завдяки розгалуженню системи термінальних вузлів базової фреймової структури з надбанням нового досвіду та появи у її складі нових додаткових слотів, які взаємодіють з іншими фреймами. Так, *écrivain-poète* це, передусім, письменник, який у певних ситуаціях виступає в ролі поета; *café-restaurant* представляє собою кафе, тобто заклад, менший та ієрархічно нижчий за ресторан, в якому, однак, можна поїсти, як в ресторані; так само *bar-sandwicherie* в першу чергу є баром, де разом з випивкою відвідувач може з'їсти сандвіч.

Порівняймо окремо фреймові структури компонентів, що складаються разом у композит *écrivain-poète*. Виділивши властиві для них слоти, ми побачимо, що вони переважно

заповнюються схожим або тотожним матеріалом. Так, вже сама дія, що реалізується під час динамічного розгортання сценаріїв на базі цих структур є однаковою: “писати” або “складати літературні твори”. Сферою діяльності в обох випадках є творчість, а саме література; безпосередньо суб’єктом та об’єктом згаданої дії є автор та читач (аудиторія), для якого виконується написання твору. Спосіб дії (розумові операції) та інструменти, за допомогою яких автори фіксують свої літературні твори (папір, олівець, друкарська машинка, комп’ютер, диктофон тощо) загалом спільні для письменника та поета. Метою в обох випадках зазвичай є видання твору та визнання публіки, а тривалість зазвичай необмежена, адже можна створити шедевр за одну ніч або писати роман усе життя. Лише результат написання за своєю формою має бути різним: проза або поезія. Таким чином, на рівні слотів ми маємо усі підстави для об’єднання та інтеграції фреймів до єдиної структури, лише інформація у слоті “результат дії” дозволяє визначити ролі, підпорядковуючи фрейми на підставі функціональної значимості, тобто на основі семантики, що відображено у порядку сполучення компонентів.

Крім того, ступінь злиття компонентів вказує на ступінь зближення концептуальних сфер. Зв’язок між злиттям компонентів слова та злиттям концептосфер на ментальному рівні підтверджується існуванням у мові складних слів, що мають назву телескопічних або слів-злитків типу *claviardage (bavardage avec le clavier)*, *publireportage (publicité+reportage)* та ін. Графічне оформлення таких композитів свідчить про те, що на ментальному рівні мовець усвідомлює їх як цілісний феномен, особливу інтеграцію фреймів, не розділяючи їх на складові. Якщо звернутись до запропонованого Ж. Фоконьє поняття “блендінгу” як злиття кількох ментальних просторів, то в композитах, утворених за допомогою телескопії, можна виділити окремі концептосфери компонентів, загальний простір, завдяки універсальній інформації якого відбувається злиття, та власне складну структуру як результат блендінга. Так, у *claviardage* на основі інформації про можливість вести пряму розмову через комп’ютер, підключений до Інтернету, поєднуються інструмент (*clavier*) із процесом (*bavardage*), утворюючи вже якісно новий процес.

Ступінь спаяності та іноді незвичний порядок компонентів (у *claviardage* базисом виступає не “балаканина”, а клавіатура за допомогою якої спілкуються, що підкреслює специфічність Інтернет-спілкування) говорять про те, що когнітивні структури не є застиглими, а свідомість постійно працює, представляючи новий досвід у нових формах. Під час спонтанного процесу мовлення людина вільно оперує “готовими” моделями, що зберігаються в пам’яті, і може свідомо або навіть випадково встановлювати семантичні зв’язки та поєднувати різноманітні конструкції. Постійний процес обробки нової та перегляду відомої інформації забезпечує фокусування уваги на інших (нових) учасниках сценаріїв та веде до появи нових когнітивних структур, що вербалізуються у складних словах. Це стосується більшості слів-злитків, що у великій кількості спонтанно виникають та з часом закріплюються в мовленні: *famillionnaires* → *famille de millionnaires*, *cadonner* → *donner en cadeau*, *gardinier* → *le gardien qui fait fonction de jardinier* і т.ін.

Паралельне поєднання фреймів із тотожною концептуальною інформацією відбувається у нечисленних складних дієсловах типу *flirto-couchouiller*. Скажімо, у наведеному композиті фреймові структури несуть інформацію про різні сторони любовних взаємин: *flirter* – загравати з кимось, *couchouiller* або *couchailler* – мати випадкові сексуальні стосунки. Обидва фрейми як і у вільному функціонуванні, так у складі композита мають спільні слоти, що можуть заповнюватись рівнозначним матеріалом. Так, слот “сфера дії” в обох випадках представляє конкретну область особистих взаємин, відрізняється у фреймах дієслів лише ступінь актуалізації можливості саме сексуальних відносин.

Заповнення слотів “суб’єкти” та “об’єкти дії” в обох фреймах принципово не відрізняється, тому вони містять ідентичний зміст незалежно від того, хто є активним учасником дії – чоловік або жінка. До слоту “час” вводиться інформація про те, що обидві дії – *flirter* та *couchailler* – не потребують особливого витрачання часу для своєї реалізації, а отже здійснюються досить швидко. Слоти “місце” та “способи реалізації дії” заповнюються у фреймах *flirter* та *couchailler* подібною інформацією, яка свідчить про несерйозність, адже стратегії поведінки людини під час флірту чи залицяння з метою разових інтимних стосунків багато в чому схожі.

“Мета” дії може бути дещо відмінною або пересікатись та співпадати у першому та другому фреймі. Так, можна фліртувати або мати випадкові сексуальні стосунки з кимось з метою розважитись, отримати за це винагороду або визнання, з метою маніпулювання людиною тощо. В інших випадках, коли метою флірту є саме сексуальні стосунки, фрейми виявляються ієрархічно

підпорядкованими: *flirter* постає як початок дії, а *couchailler* – як її логічне завершення. Однак, зважаючи на інформацію, закладену у *flirt* (*relation amoureuse plus ou moins chaste, généralement dénuée de sentiments profonds*), такий варіант розіграння сценарію постає як менш вагомий або другорядний. Відповідно до мети слот “результат” заповнюється тотожною або відмінною інформацією: винагорода чи контроль над іншою людиною як результат флірту/випадкового сексу (фрейми виступають паралельно) або секс як результат флірту (фрейми підпорядковані).

Незважаючи на виявлену в деяких випадках заповнення слотів спільну (або подібну) інформацію, фрейм дієслова *couchouiller* (*coucher* разом з пейоративним суфіксом, який, крім того, додає значення кратності) виступає як паралельний фрейм відповідно до *flirter*. Входячи до складу складного слова, обидва фрейми зберігають незалежність один від одного, паралельно несучи інформацію про несерйозність дій (у тій чи іншій мірі).

Отже, значення композитів французької мови можуть бути представлені як когнітивні моделі, що містять інформацію про людину та її діяльність з пізнання й освоєння реального чи уявного світу, а також про результати такого пізнання і відповідні номінативні процеси. Аналіз французьких складних слів показав, що у композиті можуть поєднуватись та зіставлятись (без переосмислення) фреймові структури різних рівнів за допомогою наступних когнітивних операцій: зміни структури на рівні слотів: *заміни змісту або видалення слотів*; *зміщення акцентів при розігранні сценарію з виділенням конкретних сцен або учасників*; *включення композитів-прикметників у термінальні вузли в складі фреймової структури імені*; *безпосередньої інтеграції двох фреймів*; *поєднання двох паралельних сценаріїв із загальним концептуальним змістом*. Усі когнітивні операції відбуваються на рівні трансформацій структури фреймів, із заповненням слотів характерною інформацією.

Результати проведеного дослідження свідчать про плідність комплексного підходу до вивчення похідних одиниць та відкривають перспективи для подальшого їх аналізу у когнітивному аспекті. Серед перспективних напрямків подальшого дослідження складних слів французької мови слід відзначити вивчення семантичних постдериваційних процесів у композитах; порівняльний аналіз когнітивних моделей значення складних слів на матеріалі різних мов з урахуванням специфіки національних картин світу та способів кодування досвіду у композитах у різних національних спільнот; більш докладне вивчення багатокomпонентних складних слів; аналіз функцій складних слів у різних типах дискурсу (науковий, рекламний і т. ін.).

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєва О.Г. Концептуальна семантика субстантивних композитів-бахуврихі (на матеріалі антропосемічної лексики сучасної англійської мови): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. нац. лінгв. ун-т. – К., 2006. – 20 с.
2. Крайняк Л.К. Композити з першим дієслівним компонентом в сучасній англійській мові: семантико-когнітивний аспект: Дис... канд. філол. наук: 10.02.04. – Київ, 2001. – 246 с.
3. Деменчук О.В. Колоративна композита в англійській мові: когнітивно-ономасіологічний аспект: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Київ. нац. лінгв. ун-т. — К., 2003. — 19 с.
4. Ржержиха В. О. Семантика сложных существительных с отглагольным компонентом типа *cooking-apple* и *ice-breaker* в современном английском языке: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. – М., 1985. – 156 с.
5. Сергеева И.Н. Мотивационная типология сложных существительных английского языка (опыт когнитологического моделирования): Дис...канд. филологических наук: 10.02.04.– М., 1989. – 330 с.
6. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М.: изд-во МГУ, 1997. – С. 340 – 369.
7. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология (монография). – К.: изд-во Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
8. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Структуры знаний и их языковая онтологизация в значении идиомы. // Исследования по когнитивным аспектам языка. Труды по искусственному интеллекту: Ученые записки Тартуского университета. – Тарту, 1990. – вып. 903. – С. 20–37.
9. Баранов А.Н., Добровольский Д.О. Концептуальная модель значения идиомы. // Когнитивные аспекты лексики немецкого языка. Сб. научных трудов. – Тверь, 1991. – С. 3–24.
10. Деменьтьева М.Ю. Представление значений языковых единиц различной структурной сложности на уровне фреймовых моделей. // Текст и дискурс: традиционный и коммуникативно-когнитивный аспекты исследования; под ред. Л. А. Манерко. – Рязань, 2002. – 236 с.
11. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование. //Язык и интеллект. – М.: Наука, 1996. – С. 143–185.

12. Герасимов В.И. К становлению когнитивной грамматики. Современные зарубежные грамматические теории. – М.: Наука, 1992. – 197 с.
13. Красных В.В. От концепта к тексту и обратно (к вопросу о психолингвистике текста). // Вестник Московского университета. Сер. Филология. – 1998. – №3 – С. 53–71.
14. Кустова Т.И. Когнитивные модели в семантических деривациях и система производных значений. // Вопросы языкознания. – 2000. – №4. – С. 91–109.
15. Никитин М.В. Основания когнитивной семантики. – СПб, 2003. – 277с.
16. Mirbeau O. Le journal d'une femme de chambre. // <http://kropot.free.fr/Mirbeau-Journal-001.htm>
17. Rousseau J. J. *Les Confessions*. // <http://www.lettres.net/confessions/confessions.htm>
18. Maupassant G. Farce normande. // <http://www.bmlisieux.com/litterature/maupassant/farcnorm.htm>
19. Hugo V. Notre Dame de Paris. // <http://parolesfr.kiev.ua/books/hugo.zip>
20. Saint-Exupery A. La Terre des hommes. // <http://parolesfr.kiev.ua/books/exupery2.zip>
21. Dumas A. Les trois mousquetaires. // <http://parolesfr.kiev.ua/books/dumas.zip>
22. Beigbeder F. Mémoires d'un jeune homme dérangé. – Paris: La Table Ronde, 2001. – 160 p.
23. Balzac H. Bal des sceaux. // www.french-book.net/text/Biblio/Fr/Balzac/balzac_bal_des_sceaux.html

Наталья ЯРОШЕНКО

© 2009

ЯЗЫКОВАЯ ИГРА В ЗАГОЛОВКАХ

Термин *языковая игра*, как известно, впервые был употреблен австрийским философом Людвигом Витгенштейном в “Философских исследованиях” для описания регламентированного набора конвенциональных правил, в которых участвует говорящий. Считается, что логико-философские принципы концепции языковых игр являются исходными для современных модальных логических систем: логика деятельности, семантика “возможных миров”, девиантная логика, логика отношений, логическая теория игр (см. [Гончаренко, 1999: 1]). При этом, следом за Л. Витгенштейном, философский подход подразумевает широкую трактовку понятия “языковая игра” (вся человеческая жизнь — деятельность *homo ludens* — и весь язык как совокупность языковых игр, т. е. единство языка и действий). В то время как собственное лингвистическое понимание понятия языковой игры является более узким, поскольку термин *языковая игра* обозначает “явления, когда говорящий “играет” с формой речи, когда свободное отношение к форме речи получает эстетическое задание, пусть даже самое скромное” [Земская, 1983:172].

В современной лингвистике существует уже достаточно большое количество исследований, посвященных разным аспектам языковой игры. При всем многообразии подходов к пониманию понятия “языковая игра” в рамках лингвистического подхода в какой-то мере объединяющим началом для них является интерпретация “языковой игры как сознательного, намеренного отступления от общепринятой языковой нормы (на всех уровнях системы)” [Кучеренко 2006: 1]. Так, В.З. Санников в монографии “Русский язык в зеркале языковой игры” рассматривает языковую игру как вид лингвистического эксперимента, отмечая при этом, что “языковая игра, как и комическое в целом, — это отступление от нормы, нечто необычное” [Санников 1999: 13]. При этом лингвист обращает внимание на то, что такое отступление от нормы должно быть четко осознанным и намеренно допущенным говорящим (пишущим); а слушающий (читающий), в свою очередь, должен отдавать себе отчет в том, что такое отступление от нормы является специальным. Реципиент как бы вовлекается в сложившуюся ситуацию, он принимает игру, по правилам которой то или иное выражение не считается ошибкой, поскольку специально создано с нарушением принятых в языковом коллективе норм и выполняет какую-то новую “сверхзадачу”. Воспринимающий как раз и пытается разгадать эту сверхзадачу, чтобы вскрыть глубинное намерение автора. Отметим, что в монографии В.З. Санников языковая игра рассматривается прежде всего как прием создания языковой шутки, т.е. как средство создания комического.

С. Ильясова подчеркивает, что понимание под языковой игрой осознанного нарушения нормы, отступления от нее подразумевает противопоставление языковой игры языковой ошибке. Между тем в современной языковой ситуации не всегда легко провести грань между ошибкой и

игрой. Исследовательница апеллирует к тому факту, что в настоящее время на смену отношению “норма — ошибка” приходит отношение “норма — другая норма” и приходит к выводу о том, что языковая игра основывается на коммуникативной норме как новом типе норм, еще находящемся на этапе становления [Ильсова 2000]. В частности на реализации коммуникативных норм зачастую основывается воздействующая, манипулирующая функция языковой игры в рекламе.

В работах, в которых языковая игра понимается как то, что “строится по принципу намеренного использования отклоняющихся от нормы и осознаваемых на фоне системы и нормы явлений” [Аксенова 1998: 2], в качестве одной из особенностей языковой игры называется ее помощь в осознании языковой нормы, поскольку “норма — это система правил, нарушение которых вызывает непосредственную реакцию, интерес” [Аксенова 1998: 2]. За счет использования языковой игры размывается граница между кодифицированным литературным языком и разговорной речью (при этом в какой-то мере сближаются понятия “языковая игра” и “языковая (речевая) аномалия”, или так называемая “антинорма”).

Таким образом, языковая игра вполне справедливо определится как феномен современной русской разговорной речи и рассматривается в русле металингвистики и теории коммуникации (см. [Лисоченко2001]).

Как известно, одной из отличительных черт языка современных средств массовой информации, а также так называемых средств массовой коммуникации (в рамках другой терминосистемы) является демократизация языка, которая в какой-то мере обусловлена актуализацией воздействующей функции публицистического стиля зачастую в ущерб функции информативной. Как известно, о чередовании стандарта и экспрессии как характерной черте газетно-публицистического стиля писал В.Г. Костомаров. Отмеченное выдвижение на передний план функции воздействия (экспрессивной функции) в противовес информативности (стандарту), которое в своем крайнем проявлении сближает газетно-публицистический дискурс с рекламными текстами, в свою очередь породило широкое использование на страницах современных печатных и электронных изданий масс-медиа различных форм языковой игры.

В силу большой конкуренции, а также учитывая тот факт, что в настоящее время и автор, и читатель живут в период информационного бума и тотальной нехватки времени, связанной с темпом современной жизни, журналист стремится предварить созданный им текст таким заголовком, который будет отличаться прежде всего броскостью и оригинальностью. Современный заголовок и подзаголовок, которым он часто сопровождается, призваны в первую очередь не информировать, а привлечь внимание читателя, заставить его прочесть именно этот текст, а не какой-либо другой. Заголовок, как известно, занимает сильную позицию по отношению ко всему тексту, как бы представляя его, отсылая читателя к тексту и одновременно выступая квинтэссенцией текста.

Благодаря названным особенностям заголовки современных публикаций на страницах печатных и электронных изданий становятся своего рода полигоном использования возможностей языковой игры. При этом формы языковой игры в структуре заголовка могут быть самими различными: использование прецедентных феноменов разных типов (перифразы, аллюзии, реминисценции, коннотоним, прецедентная ситуация, трансформация устойчивых выражений), псевдомотивация с помощью графического выделения, намеренное нарушение словообразовательных, стилистических, морфологических норм, которое призвано привлечь читателя.

Работы, посвященные исследованию особенностей языковой игры в заголовках, как правило, связаны с анализом использования прецедентных текстов в их структуре (О.И. Соколова, О. Семенов, Н. Козырева, Ян Ке и др.). В то время как использование других форм языковой игры в заголовках остается малоизученным (см. предложенную С. Ильсовой классификацию языковой игры с графическим выделением [Ильсова 2000]).

Сказанным, на наш взгляд, и определяется **актуальность настоящей работы.**

Объектом исследования являются заголовки, представленные в рубрике “Лучшие заголовки” на сайте www.zagolovki.ru за период февраль 2007 г. — февраль 2008 г. Картотека заголовков этого периода включает почти 1000 единиц. В названной рубрике представлены заголовки статей таких электронных изданий (либо параллельных электронных вариантов), как “Московский комсомолец”, “Коммерсантъ”, “Время новостей”, “The new times”, “Российская газета”, “Газета”, “Новые известия”, “Независимая газета”, “Огонек”, “Ведомости”, “РБК daily”, “Московская правда”.

Предмет исследования составляют особенности и задачи использования языковой игры в структуре заголовка.

Задачей данной статьи является выявление и анализ примеров использования языковой игры с графическим выделением среди заголовков рубрики “Лучшие заголовки” названного периода.

Как свидетельствует анализ фактического материала, подавляющее большинство примеров заголовков связано с использованием прецедентных феноменов, в то время как использование языковой игры с графическим выделением представлено среди рассматриваемых заголовков относительно небольшим кругом примеров (ср. противоположные статистические данные в [Ильсова 2000]).

Опираясь на классификацию С. Ильсовой, графические средства языковой игры в рассматриваемых заголовках можно разделить на следующие группы:

1. Использование паронимии (самое распространенное явление в нашем материале):

а) графическое выделение аббревиатур, при этом почти все представленные примеры обыгрывают одну и ту же аббревиатуру — *ПРО*:

- **Речь ПРОсполитая.** *Литва обостряет отношения России с Западом — графическое выделение аббревиатуры ПРО сопровождается контаминацией (телескопное словообразование) с прилагательным *посполитая*; **ПРО это лучше думать вместе.** *Москва и Вашингтон пытаются договориться; **И снова ПРО это.** Россия и США вряд ли договорятся по противоракетной обороне; **ПРО два плюс два.** Владимир Путин призвал американцев не форсировать размещение элементов ПРО в Польше и Чехии — графическое выделение аббревиатуры ПРО сопутствует реминисценции к названию поэмы В. Маяковского “Про это”; **ПРО и контра.** Кондолиза Райс ответила на российские инициативы — за счет графического выделения аббревиатуры ПРО в тексте заголовка обыгрывается значение устойчивого словосочетания-варваризма *про и контра* (за и против).**

- **Зерно под ОПЕКой.** *Россия и Австралия собираются создать аналог нефтяного лобби на рынке зерна.*

- **Москвичам закатают ГУПы.** *Транспорт, газоснабжение и водопровод в столице будут приватизированы. — одновременное омонимическое совпадение форм губы и ГУПы (омографы) (ср. фразеологизм *закатать губу*).*

б) графическое выделение имен собственных:

- **Путин в мире БУШующем.** *Переговоры лидеров России и США начались с прогулки на катере.*

- **ПроСОЧИлись.** *Зимняя Олимпиада 2014 года пройдет в России.*

- **РЕНОвация ВАЗа.** *Покупка концерном Renault блокирующего пакета АвтоВАЗа — это лишь первый этап кардинальной перестройки крупнейшего российского автостроительного предприятия.*

- **Сами с USAми.** *Чем отличаются президентские гонки в России и США — одновременное графическое выделение аббревиатуры и использование латиницы, которое при прочтении латинских букв по-русски создает каламбурное обыгрывание устойчивого сочетания *сами с усами*.*

2. Использование омонимии (как лексической, так и смежных явлений):

- **НеЛЕДная погода.** *Раньше времена в этом сезоне поманил на московские водоемы рыболовов тонкий ледок. Результаты вылазки печальны: 18 человек оказались в воде. Двоих спасти не удалось.* Графическое выделение существительного *лед* способствует необходимому переосмыслению словосочетания *нелетная погода*.

- **Сага об ОСАГО.** *Тарифы по “автогражданке” вырастут летом.*

- **Бес регистрации.** *«Через сито учета населения в прошлом году прошел каждый десятый россиянин».* За счет омофонов (существительного *бес* и предлога *без* в его фонетическом варианте) переосмысливается значение словосочетания *без регистрации*.

- **БС попутал.** *Московских сотрудников Британского совета в ФСБ еще не вызывали* (ср. предыдущий пример).

3. Использование написания части заголовкам латиницей как графического средства языковой игры за счет возможности прочтения латинских букв по-русски:

- **Никто не hotel.** *Детство, отрочество и юность российских гостиничных сетей.*

4. Графическое выделение, которое сопровождается телескопным словообразованием:

• **Игра в ФСБол.** «Вчера поздно вечером по московскому времени стали известны триумфаторы Каннов-2007».

5. Графическое разбиение слова за счет чего возникает паронимия в широком понимании этого явления:

• **Милиция работает у порно.** Дисками с порнографией торгуют рядом с пунктом охраны правопорядка.

• **Зигзаг у дачи.** Дачная амнистия обернулась для владельцев садов и огородов новыми хлопотами.

• **Избир.com.** Члены Центральной избирательной комиссии отправились в Интернет. — графическое разбиение слова сопровождается написанием его финальной части латиницей, что создает омонимию с аналогичными частями интернет-адресов.

• **Медведев.ру.** Первый вице-премьер ответил на злободневные вопросы граждан в режиме реального времени. — см. предыдущий пример.

Таким образом, анализ примеров использования языковой игры с графическим выделением в структуре заголовка, которые проводился на материале рубрики “Лучшие заголовки”, представленной на сайте www.zagolovki.ru, подтвердил тезис о том, что главное требование, предъявляемое к современному заголовку, — это обеспечение условий для того, чтобы такой заголовок прежде всего привлекал внимание к себе (а значит, и к тексту) своей оригинальностью и броскостью. Графические средства языковой игры, которые наряду с другими приемами могут использоваться в структуре заголовков, являются одним из эффективных средств реализации названной основной функции современных заголовков. Дальнейшее изучение рассматриваемых заголовков предполагает установление структурно-семантических типов и функциональной нагрузки других форм языковой игры в структуре заголовка.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аксенова О. Языковая игра как лингвистический эксперимент поэта (Лексика и грамматика в стихах Александра Левина) // <<http://www.levin.rinet.ru/ABOUT/Aksenova1.html>>.
2. Баранов А.Г. Формы языковой игры // <http://tverlingua.by.ru/archive/005/5_1_3.html>.
3. Гончаренко М.В. Логіко-філософські принципи прагматики мови (аналіз концепції “мовних ігор” Л. Вітгенштейна): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.06 / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди. — К., 1999. — 16 с.
4. Донгак С. Языковая игра и обманутое ожидание // <<http://www.nsu.ru/education/virtual/cs34dongak.htm>>.
5. Захарова М. Языковая игра как факт современного этапа развития русского литературного языка // <<http://magazines.russ.ru/znamia/2006/5/za12.html>>.
6. Земская Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Языковая игра // Русская разговорная речь: Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. — М., 1983. — С. 172-214.
7. Ильясова С. Языковая игра в газетном тексте <<http://www.relga.rsu.ru/n77/rus77.htm>>.
8. Кучеренко О.Ф. Языковая игра в эпистолярном диалоге Л.Н. Толстого и Ф.Ф. Фета // <http://www.rusnauka.com/PRNIT_2006/Philologia/17363.rtf.htm>.
9. Лисоченко Л.В., Лисоченко О.В. Языковая игра на газетной полосе // <http://www.teneta.ru/rus/le/lisochenko_jaee.htm>.
10. Санников В.З. Русский язык в зеркале языковой игры // <<http://rus.1september.ru/articlef.php?ID=200101204>>

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Юлія БАБИЧ

© 2009

К ВОПРОСУ О РОЛИ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ РУССКОЙ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Одним из наиболее ярких периодов в истории мировой литературы, бесспорно, является вторая половина XIX века – время расцвета русского классического реализма. Душевная и духовная раскованность, интенсивность жизни, широта и глубина перемен в этот период настраивали общество на творчество. Именно в это время создаются великие романы Тургенева, Достоевского, Толстого, Гончарова. Это время расцвета драматургии Островского, Писемского, Сухово-Кобылина. Но это и период выдающихся открытий в области науки (Сеченов, Менделеев, Бутлеров), тесно связанных с общим настроением времени, ведь культ естественных наук и «полезности» вырос из практического духа эпохи реформ. Этот практицизм подогревался сильным влиянием позитивизма и материализма зачастую «снижая» роль искусства, которое порой рассматривалось с точки зрения его служебной роли. Художник воспринимался, прежде всего, как служитель общества и насущных общественных задач, в произведении ценилось идейное содержание, а сюжеты, характеры, язык рассматривались с точки зрения их типичности, «правдивости», точности изображения.

Известно, что идея научности привлекала многих европейских писателей еще в первой половине XIX века. Достаточно вспомнить, что Стендаль был профессиональным ученым-историком, теоретиком искусства; Бальзак увлекался историей права, философией, биологией; Флобер серьезно занимался «всем, что необходимо было для очередного романа»: ботаникой, медициной, историей. «Чтобы писать, необходимо знать все», — утверждал он в письме к Луизе Коле от 7 апреля 1854 года [8, 354]. Б.Г. Реизов даже заметил, что термин «научный роман», который вводит Золя для определения натуралистического романа, по существу, справедлив для всего романа XIX века [6, 302].

Идея научности привлекала и русских писателей, некоторые из которых получили серьезное «научное» образование. Например, П.Д. Боборыкин по долготлетним специальным занятиям был химиком (ученик Бутлерова и автор первого в России учебника по органической химии), по пройденному полному университетскому курсу – медиком, по диплому – юристом.

Особо следует отметить влияние пафоса естественных наук и общеметодологических принципов позитивизма: культ факта, опыта, признание идей эволюции, внимание к физиологии как к базе для объяснения психологии и мышления человека – общеевропейская черта, сказавшаяся на развитии критики, литературной науки, художественном творчестве.

В отечественной традиции понимание научности всегда совпадало с понятием точности, даже документальности. А во второй половине XIX века наука как таковая, научное знание, так же как и разум, понималось многими писателями как «первая необходимость искусства».

Казалось, что научная мысль, научное миропонимание сделало возможным слияние науки с искусством, «такое, в котором литературная форма есть только повод к популяризации или к сообщению конкретных сведений» [2, 445]. Знание, основанное на точном наблюдении, является основой, «почвой», на которую может опереться искусство. Так, в 1872 году была издана обширнейшая монография П.Д. Боборыкина «Театральное искусство», где автор пытается применить данные физиологии и психологии при обучении профессиональным навыкам актерского мастерства. Заметим, что до системы Станиславского труд Боборыкина была единственным «учебником» для театральных актеров.

В этой связи можно вспомнить, как высоко ценил точное знание А.П. Чехов. Он не раз говорил о близости, даже родстве, научного и художественного познания, между которыми не может быть противоречия или противостояния: «Знания всегда пребывают в мире. И анатомия, и

изящная словесность имеют одинаково знатное происхождение, одни и те же цели...» [9, 316].

Писатели искали некую «точку опоры», удовлетворяющую их «системным» требованиям, с помощью которой можно было бы «перевернуть» традиционные взгляды на взаимоотношение науки и искусства. В поисках «научного объективного обобщения» многие из них пришли к позитивизму, который во второй половине XIX века соответствовал понятию «научность». Позитивизм принимался не как «сухой и формальный компромисс с действительностью», а как учение, «где на основе научно-философской лежит неустанный стремление отзываться на явления жизни активно, бороться со всем, что только стоит на пути ко благу, как должен его понимать живой человек, работающий на все культурное и некультурное человечество» [1, 469]. Учение, нацеливающее художника на постоянный «бег за временем».

В исследовательской литературе не раз отмечалось, что позитивизм, при всех его недостатках, разрабатывал вопросы теории познания и методологии наук. Он привлекал просветительским культом разума, знаний, науки; стремлением в противовес идеалистическому проведению найти строгие, объективные законы общественного развития; вниманием к естественным и точным наукам, популяризацией опытных знаний, индуктивного метода; признанием идей эволюции. «Этот склад мышления вселял особенную бодрость духа, — писал о позитивизме Боборыкин в своих мемуарах. — Все в природе и человеческом обществе делалось разумным и необходимым, проникнутым бесконечным развитием, той эволюцией, без которой потом в науке и мышлении нельзя уже было ступить ни единого шага» [там же, 425].

В 60-е годы наибольшее влияние на русскую общественную жизнь оказал английский позитивизм в лице Дж.-С. Милля - Т. Бокля, Г. Спенсера. Особенно в писаревский и послеписаревский период, характеризующийся крушением радикальных, революционных надежд. Культ знаний, прежде всего естественно-научных знаний, проповедуемый Д.И. Писаревым, привел его к крайнему выводу просветительского толка о решающем превосходстве умственного над нравственным в историческом и социальном прогрессе. Эта точка зрения, нашла широкое применение в эстетических концепциях 60-70-х годов XIX века. В статье «Наша университетская наука» (1863) Писарев писал «...воспитывать следует вообще как можно менее <...> Эта мысль находится в тесной связи с знаменитой идеей Бокля о том, что человечество подвигается вперед при помощи знаний и открытий и что нравственные истины не имеют почти никакого влияния на быстроту и успешность исторического развития...» [5, 192]. Подобные идеи переносились и в литературно-художественную сферу. Ведь русская литература, а особенно литературная критика, в силу своего своеобразия, по словам В. Розанова, «служила интересам общественно-политическим, социальным, интересам общей истории и филологии» [7, 166]. Русская критика на многие годы оставалась своеобразной «трибуной», позволявшей освещать проблемы, волновавшие общество, «отвечала» за состояние литературы, так как, по замечанию Г. Лансона, «служила тем каналом, по которому протекали к сознанию писателей результаты, гипотезы и методы истории, философии, науки» [4, 175]. Научность, точность, правдивость становятся необходимыми критериями литературного творчества.

Однако большинство русских писателей искали гармоническое единство научной, нравственной и эстетической сфер. Пример тому творчество не только писателей «первого ряда», но и «второстепенных» и даже «третьестепенных». Например, «русского натуралиста» («золаиста») П.Д. Боборыкина, активно проповандировавшего научные идеи французских позитивистов, прежде всего И. Тэна, но, одновременно, отстаивавшего собственные эстетические принципы. Подчеркнем огромное влияние трудов И. Тэна на русскую гуманитарную мысль 1850-1870-х годов.

Основным стержнем философской системы Тэна является детерминизм — принцип причинной обусловленности, который применяется Тэном при анализе явлений исторического, социального, нравственного, эстетического планов. Эта обусловленность у Тэна приобретает форму «доминирующей способности», которая определяет все свойства предмета.

По Тэну, биологические и социальные закономерности (между которыми он ставил знак равенства, перенося законы естествознания на общество) регулируют взаимоотношения «доминирующей способности» (причины) и всех остальных свойств (следствий). Сама «доминирующая способность» индивида, нации, эпохи, в свою очередь, определяется тремя условиями: расой, средой, моментом.

Нужно отдать должное русским писателям, даже поклонникам и популяризатором тэновской концепции, в большинстве своем не принявшим этот главные тезис философии Тэна.

Для «эстетика» Боборыкина, например, (подчеркнем, что «натуралист» Бобрыкин всегда считал себя именно «эстетиком») такая позиция совершенно неприемлема, ибо тот, кто, по мнению русского писателя, в изучении развития изящного творчества ставит на первый план критерий красоты и «высшего эстетического восприятия», не может довольствоваться взглядом, исходя из которого художественную литературу и все остальные виды искусства следует рассматривать как материал, в котором проявляются главные существеннейшие признаки расы, национальности, эпохи. Боборыкин возражает против тэновского абсолютного детерминизма и против его формулы «доминирующая способность», поскольку считает ее ограниченной, не распространяющейся на эстетическую область. Ибо «незыблемого критерия», по которому можно выявить самые важные признаки («доминирующие способности». – Ю. Бабич), в эстетической области не существует. Даже если признать существование аналогии между развитием человеческого общества и природой, то и тогда «общие признаки», распространяющиеся на народ и расу, не обязательно представляют собой «высшую степень в эстетическом смысле» – утверждает русский писатель [2, 90–92].

Имея в виду приведенную выше точку зрения Боборыкина, остается только пожалеть, что она малоизвестна. Ибо вывод этот даже сегодня может восприниматься, как имеющий право на существование в сфере эстетической науки.

Как и Тэн, Боборыкин – эволюционист: «Из области естествоведения теория развития проникла и в доктрины, занимающиеся культурой человека. <...> Изящное творчество пользуется исключительно как своим выразительным средством языком, а к истории языка трудно не применять принцип эволюции. Точно также и к другим творческим проявлениям душевной жизни человека: к архитектуре, пластике, к живописи, к музыке и к поэзии вполне законно применять тот же принцип и более точно определять фазы развития данной области» [3, 189].

Писатель признает «идею эволюции» в природе, обществе, искусстве. Более того, Боборыкин убежден, что эта «идея» должна стать основой будущей истории литературы. Именно поэтому он не признает шедевров, которые понимает как «идеальные», застывшие произведения искусства. «Идеальных» произведений, с его точки зрения нет, ибо в процессе эволюции восприятие литературных произведений и отношение к ним, оценка их будут зависеть от многих меняющихся факторов. Тому масса примеров в истории литературы.

При всей терминологической неопределенности этих мыслей Боборыкина (впрочем, простительной, учитывая время их высказывания), нельзя не обратить внимания на то, что он наметил здесь идею функционального подхода к изучению литературных произведений. Идею, которая активно будет разрабатываться уже в XX–XXI вв. Это идея значения знаковых произведений, на которые ориентирован литературный процесс. Русский писатель был убежден, что историю литературы необходимо «писать», ориентируясь на произведения-«вехи», которые намечают основные пути развития литературы.

Таким образом, антиидеалистический пафос позитивизма второй половины XIX века в сочетании с пафосом науки, познания мира, сделал научное знание, с одной стороны, опорой для радикальных публицистов, критиков, ученых. С другой – утверждал необходимость поиска гармонического единства научной и эстетической областей, вел к поиску новых форм, приемов для воссоздания реальной картины мира в ее сложном противоречивом единстве.

ЛИТЕРАТУРА

1. Боборыкин П.Д. Воспоминания: В 2-х т.– М.: Художественная литература, 1965.– Т. 1.
2. Боборыкин П.Д. Европейский роман в XIX столетии. Роман на Западе за две трети века.– СПб., 1900.
3. Боборыкин П. Судьбы русского романа // Почин. Сборник Общества любителей русской словесности на 1895 год.– М., 1896. – С. 182–209.
4. Лансон Г. Метод в истории литературы.– М., 1911.
5. Писарев Д.И. Сос.: В 4-х т. – М.: Худож. литература, 1955. – Т.2.
6. Реизов Б.Г. Французский роман XIX века.— М.: Высшая школа, 1977.
7. Розанов В.В. Старое и новое. Почему мы отказались от наследства 60-70-х // Литературные очерки: Сборник статей.— СПб., 1902.
8. Флобер Г. О литературе, искусстве, писательском труде. Письма, статьи: В 2-х т.— М.: Художественная литература, 1984. – Т.1.
9. Чехов А.П. Полная собрание сочинений и писем: В 30 т. Письма. М.: Наука, 1976. – Т.4.

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВЕСНОГО ІНСТРУМЕНТУВАННЯ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ О. ОЛЕСЯ ТА В. Б. ЄЙТСА

Олександр Олесь і Вільям Баталер Єйтс — визначні митці кінця XIX – початку XX століть, які відіграли в національних літературах подібну й вагому роль засновників символізму. Обидва митці внесли значний внесок в історію літератури у галузі словесного мистецтва. Проте, якщо високомистецькі зразки словесного інструментування митців у поезії були визнані та детально вивчені дослідниками, то віршування драматичних творів не ставало предметом детального вивчення, особливо, в порівняльному ключі. Серед ґрунтовних літературознавчих праць, в яких автори досліджували художні засоби драматичних творів власне В. Б. Єйтса, варто виділити розвідки англословних науковців Т. С. Еліота (T. S. Eliot) [11], В. Топорова [13], Дж. Ріквелма (J. Riquelme) [12], Ч. Беррімана (C. Bergman) [10] тощо. Питання своєрідності тропів драматичних творів О. Олеся принагідно зринало у дослідженнях Р. Радішевського [9], С. Павличко [8], О. Олійник [7], Н. Малютіної [5] та багатьох ін. Ні драматургія українського та ірландського драматургів, ні особливості віршування їх драматичних творів не були предметом докладних порівняльно-типологічних зіставлень з іншими національними літературами. Тому необхідно по-новому поглянути на драматичні твори О. Олеся у компаративному зіставленні, а типологічна аналогія драматургічної творчості ірландського символіста та О. Олеся допоможе українським читачам зрозуміти «невідомого» В. Б. Єйтса через відомого О. Олеся. Віршована форма драм В. Б. Єйтса й О. Олеся має велике значення, оскільки драматична мова їх п'єс – це, в основному, поезія, відповідно цілісний аналіз окремо взятої драми не можливий без урахування поетичних особливостей їх висловлювань.

Основною ідейною настановою обох драматургів було прагнення заторкнути слабкі струни душі, то зрозуміло, що урочисті віршовані рядки з їх метром, римою, ритмом тощо «здавали» більш хвилюючого змісту їх драматичним творам. Поети надавали великого значення звучанню слова, тому були обережні у виборі відповідних слів, які не лише передавали ідею, емоції, а й створювали музичну атмосферу твору. Словесне інструментування було основною вимогою літературного символізму, який вимагав музичності вірша, оскільки музика є найкращим засобом передачі емоцій. Ліризмом, музичністю були пронизані у символістів зображення людської особистості. Символісти слідом за романтиками вносили ліричний елемент в усі галузі мистецтва, вони відштовхувалися від лірики і з великим уподобанням вдавалися до її зброї – до вірша. О. Олесь та В. Б. Єйтс для більшості своїх драматичних творів обрали жанр драматичної поеми, суттєвою ознакою якої є віршована форма. Драматична поема – це саме та проміжна ланка між ліричною та драматичною структурами, у якій автори часто реалізують своє змагання до підсилення звучання символічного плану буття.

Найчастіше О. Олесь та В. Б. Єйтс використовували ямбічний розмір для своїх драматичних поем. Своєрідна змістовність цього розміру, за словами А. Єсіна, полягає в тому, що віршовані рядки за своїм темпоритмом подібні до прози, але не перетворюються в неї [3, с. 218]. За допомогою ямба автори відтворювали тривогу і хвилювання героїв. Домінуючий розмір більшості драматичних етюдів О. Олеся – чотиристопний ямб («Трагедія серця», «Тихого вечора», «Злотна нитка», «Над Дніпром», «Ніч на полонині»), почасти ямбічні рядки видовжені до п'ятишести, а то й семи стоп, інтонація яких епічна, спокійна і поміркована сприяє передачі процесу обміркування. Створенню невимушеної інтонації, наближеної до розмовної, сприяє значна кількість пірихіїв у всіх драматичних етюдах О. Олеся, надаючи віршам легкості і милозвучності.

Олесева метрична канва охоплює також хорей (чотиристопний хорей у драматичній поемі «Над Дніпром», «Злотна нитка»), за допомогою яких автор створює бадьорий, життєрадісний ритм, що відповідає бадьорому, хвилюючому настрою героїв. У драматичній поемі «Над Дніпром» О. Олесь використав хорей для передачі схвилюваності Оксани-русалки напередодні зустрічі з коханим Андрієм:

Стукну злегка я в віконце:

«Вийди, я стою і жду!»

І знімуся, і долину,

Як зомліла не впаду... [6, 42].

У драматичному етюді «Злотна нитка» чотирьохстопний хорей домінує у мові міфологічних Парок:

Се кобзар співає-грає

Сльози з серця виливає.

Сльози ті, що я дала,

Сльози ті, що я збрала,

Знову кобза віддала

І степи позаливала! [II, 90].

Помітно, що у наведених рядках хорей сприяє емоційному ритмові, який підсилюється анафорою. В останньому ж творі для підсилення значення сказаного, та досягнення естетичного враження О. Олесь пише монолог «Дівчинки в білому» чотиристопним ямбом. Цей монолог служить своєрідним епілогом етюдів з алегоричним образом Лебедя для поглиблення розуміння читачам-глядачам ідейного задуму твору – роль митця у суспільстві. Для передачі ж трагічного настрою, глибини переживань через смерть композитора (М. Лисенка) поет використовує трискладовий розмір – дактиль, з його складним, гнітючим ритмом у монолозі Жінки.

Зустрічаємо у драматичних творах О. Олесья часто також мішані метри. Хоча переважаючим розміром більшості творів, як наприклад і драматичної поеми «Над Дніпром», є чотиристопний ямб та багато діалогів у творах написано анапестом, чи амфібрахієм. Так, наприклад, у форматі чотиристопного амфібрахія драматург створює ритм уповільнений, пригнічуючий, зажурливий, в якому втілюється відповідний пафос твору та передаються почуття героя Андрія: журба за загиблю коханою Оксаною, почуття провини:

Дівчата! Я мучусь, не їм і не сплю:

Все бачу Оксану і, може... люблю!

Душа моя завжди у бурі, в негоді... [II, 44].

Повна характеристика віршової форми майже усіх драматичних поем В. Б. Єйтса подібна до Олесевої: система віршування – силабо-тонічна, домінуючий розмір – п'яти-, шестистопний ямб, багато перенесень, у більшості п'єс – білий вірш. За словами самого В. Б. Єйтса, він «у пошуках пристрасної форми для втілення пристрасної теми... навмисно обмежував себе традиційними розмірами, виробленими разом з мовою [4, с. 447]». Автор пояснював свій вибір розміру так: «якщо б я написав про своє кохання і смуток вільним віршем чи будь-яким ритмом, що залишає почуття у незмінному вигляді, у всій його розмитості, я б сам зневажав себе за егоїзм і розхитаність, передбачаючи нудьгу читачів. Я повинен обрати традиційну строфу, та навіть те, що я змінюю, повинно виглядати традиційно». Для цього, на думку автора, слід шукати не прості повсякденні слова, а «потужний, пристрасний синтаксис і націлитися на цілковитий збіг між строфою і періодом [4, с. 447 – 448]».

Довгі ямбічні рядки – до п'яти-шести стоп, іноді збільшені до дев'яти, – додають епічного характеру мові його драм. Але часто В. Б. Єйтс комбінує ритмічну будову віршованих рядків, переплітаючи стопи ямбічного – основного – розміру зі схвильованим хорей, що, в свою чергу, додає віршованій мові динамічності, створює бадьорий ритм. Яскравим прикладом суміжного використання двох традиційних розмірів – ямба і хорей – та специфічного характеру ритму, який змінюється у кожній книзі (твір поділений на книгу I, II, III) є драматична поема «Мандрі Ойсина» [«The Wandering of Oisín»]. В основу цієї п'єси, надрукованої 1889 року, лягли середньовічно-ірландські діалоги св. Патрика¹ та Ойсина², який перед смертю розповідає про свою подорож до «країни молодості». Ойсін, зваблений «блідолицею» Ніамх³, проводить по сто років на кожному з трьох островів, які, за задумом автора, є алегоріями трьох несумісних речей, що споконвіку шукають люди – почуття, боротьби і спокою. Кожен острів: острів Життя (у наступній редакції поеми перейменований на острів Танцю), острів Перемог і острів Забуття були лише тимчасовим притулком для героя: він незабаром починає сумувати і мріяти про справжнє життя,

¹ Св Патрик – напівлегендарний засновник і перший єпископ ірландської християнської церкви, який шанується ірландцями як апостол і покровитель країни.

² Ойсін – інша назва Ушін, Оссіан – співець і воїн, один із чільних героїв фенійського циклу ірландської міфології.

³ Ніамх – донька Енгуса – за словами В. Б. Єйтса, бога молодості, краси й поезії, що правив у Тір-на-н'Ог, «країні молодих».

битви, зустріч з друзями-феніями⁴, а невдовзі покидає «Країну Кохання і Юності», внаслідок чого стає старим і смертним.

«Країну вічної молодості» В. Б. Сйтс описує легкими, розлогими строфами, які нагадують пісню. У цій частині драматичної поеми (книга І) домінуючим розміром є п'ятистопний ямб, іноді скороченим до чотирьох стоп, який додає оповіді спокійного, поміркованого характеру; та переплітаючись з хорейними стопами, вірш набирає бадьорого, життєрадісного ритму:

My father and my mother are
Aengus and Edain, my own name
Niamh, and my country far
Beyond the tumbling of this tide [14, p. 2]

(Отець мій любий, рідна ненька – / Енгус та Едайн; звать мене ж / Ніамх. І край мій далеченько / Та й від оцього буруна.// [2, с. 249] (Переклад О. Мокровольського)).

Перший рядок наведеного уривка – чотиристопний ямб, другий – п'ятистопний хорей, а далі ці два розміри переплітаються. Таких переплетень зустрічаємо у В. Б. Сйтса багато. Так, наприклад, у другій книзі, де описується острів Перемог, за допомогою постійного переплетення ямбічних стоп з хвилюючим хореем та одночасним поступовим чергуванням довгих і коротких рядків – наростаючи від чотирьох до семи стоп і далі плінно зменшуючись до чотирьох – автор, таким чином, передає уявлення про цей острів безкінечних битв енергійними рядками, які нагадують марш:

And when he knew the sword of Manannan
Amid the shades of night, he changed and ran
Through many shapes; I lunged at the smooth throat
Of a great eel; it changed, and I but smote
A fir-tree roaring in its leafless top [14, p. 16]

(І він впізнав: меч – Мананнана річ, – / За сяйвом в смерку. Й шусть він крізь подобі: / Ось він – вугор товстий і пречудовий, / А як рубнув я – вже ялина став // [2, с. 264] (Переклад О. Мокровольського)).

Рівномірним, схожим на коліскову ритмом описаний третій острів Забуття. Автор використовує довгі, до десяти стоп, ямбічні рядки, майстерно поєднані з хореем, спондеєм та пірихієм, що надають віршованим рядкам невимушеності, легкості і милозвучності та за своїм темпоритмом нагадують прозову мову:

But the trees grew taller and closer, immense in their wrinkling bark;
Dropping; a murmurous dropping; old silence and that one sound;
For no live creatures lived there, no weasels moved in the dark:
Long sighs arose in our spirits, beneath us bubbled the ground [14, p. 27 – 28]

(А дерева все вищі й густіші, кора у глибоких зморшках / Й крап... крап... крап... – мурмотіння краплисте, звук один, і зблиська, й здала / Бо ніщо там живе не водилось: ні ласка, ні мишка, ні мошка, – / І зітхнули в душі ми, й під нами пузирилась земля // [2, с. 268] (Переклад О. Мокровольського)).

Більшої мелодійності мові віршованої драми додають рими, які увиразнюють закінчення рядка, чим посилюють ритм твору. У «Мандрах Ойсина» В. Б. Сйтса трапляються різноманітні рими: чоловічі (trée – séa, hánd - lánd), жіночі (hóurs – shówers), дактилічні (fóuntains – móuntains), але домінують чоловічі і жіночі. Такі засоби евфонії як рими у В. Б. Сйтса – точні, прості, прикінцеві, граматичні: у переважній більшості – це іменникові (sea (море) – fantasy (фантазія), earth (земля) – birth (народження), time (час)– rhyme (рима), wing (крило) – king (король, цар), deer (лань) – spear (спис), moon (місяць (світило)) – (Druid) swoon (у контексті – друїдський транс) та здебільшого домінують неграматичні рими, які мають більшу силу, загостреність, багатше звучання: fate (доля) – hate (ненавидіти), feet (ноги) – (to) kiss (цілувати), son (син) – (should) run (у контексті – повинна мчати), together (разом) – feather (перо, пір'я), roses (троянди)– encloses (у контексті – гнітить), above (вгорі, вище) – love (любов) тощо.

Проте, більшість драматичних поем В. Б. Сйтса написані білим віршем: «Графиня Катлін» [«The Countess Cathleen»], «Земля душевних бажань» [«The Land of Heart's Desire»], «Тіняві води» [«The Shadowy Waters»]. Відсутність рими у цих творах певною мірою компенсується упорядкованим чергуванням клаузул. Використання ірландським драматургом білого вірша

⁴ Фенії – військо героя, мудреця і віщуна Фіна – батька Ойсина.

покликане прагненням автора наблизити віршовану мову до розмовної, але зберегти при цьому ритмічний лад і емоційність. Як писав поет: « я намагався пристосувати віршовану дикцію до ритму звичайної схвильованої мови. Я хотів писати тією природною мовою, якою ми говоримо між собою, реагуючи на події свого життя чи на уявний випадок [4, с. 447]».

У драматичних етюдах О. Олеся, як і у В. Б. Єйтса, переважають точні (подекуди трапляються неточні рими-асонанси: пісню – розвіяв, Андрію – білу, стіх – лісовик, нічого – здоровий), чоловічі і жіночі рими (клаузули), прості, прикінцеві як граматичні : дієслівні (набачусь – наплачусь, не прошу – перехрещу), іменникові (весни – сні, садка – козака, любов – кров, перлину – дитину), прикметникові (полохлива – вродлива, чесне – небесне), так і неграматичні (гай – розпрягай, уяві – ласкаві, своє – кує, одну – нажну, мене – мене, Карпати – спати, щоранку – діаманти, зблід – цвіт).

Своєрідність римування в обох митців, О. Олеся та В. Б. Єйтса, виявляється в оригінальному їх підборі: в О. Олеся більшість його рим мають фольклорне походження (до рана – аркана, чортів – лісовиків, струмочок – горбочок, раненько – гарненько, парубки – голубки), нерозривний зв'язок поезики О. Олеся зі стихією українських пісень. Ми помітили, що на відміну від В. Б. Єйтса у віршованих драмах О. Олеся частіше зустрічаються точні, дієслівні рими, що додають його драматичним творам динамічності.

У драматичних поемах В. Б. Єйтса слова, що римуються, перш за все зв'язані, зіставлені за змістом; помітна орієнтація автора на езотеризм: його рими сугестивні і багатовимірні (death (смерть) – breath (дихання), die (вмирати) – lie (обман), peace (мир, спокій) – (never) cease (ніколи не припиниться) , тоггow (поет. день прийдешній) – Соггow (Горе, Смуток)). Як бачимо, кожне слово у драматургів, що римується має поглиблене змістовне значення та немаловажний естетично-звуковий аспект. Зрозуміло, що якоїсь певної інтонації рими самостійно створити не можуть, та майстерне їх використання увиразнює, посилює основну авторську інтонацію, змушує всі рядки, що будують основну думку, взаємозв'язуватися. Тісний зв'язок між рядками, що викладають певну закінчену думку, утворює ще один важливий фактор ритмотворення – римування. У двох митців різних культур майстерно використовуються майже усі види римування: паралельне і перехресне (домінують в О. Олеся), кільцеве (у В. Б. Єйтса спостерігається суміжне використання всіх видів римування); та різнорядкові строфи (у випадку В. Б. Єйтса), а О. Олень найчастіше використовує катрен, рідше – дистих, терцет і п'ятивірш. Іноді трапляються у драматичних творах обох авторів і холості рядки, і потрібне римування – в О. Олеся: коси – роси – покоси, у В. Б. В. Б. Єйтса: die – lie – fly; в ірландського поета – і монорими:

«Why do you wind no horn?» she said

«And every hero droop his head?

The hornless deer is not more sad

That many a peaceful moment had...» [14, р. 3] (Курсив наш – О. Б.)

(«У рік чом не заграє? – спитала. – / Чому на груди пада голова / Героям? Лань ще так не сумувала, / Хоч радісна, а не лише жива...[2, с. 248]» (Перекл. О. Мокровольського)).

У драматичних поемах О. О. Олеся зустрічаються і внутрішні рими:

Скажу, скажу;

Я змалку, сестри, ворожу.

Козацтво прапор викидає

І золоті шаблі виймає [II, 36] (Курсив наш – О. Б.).

Милозвучність вірша, крім внутрішніх рим – асонансів у другій строфі, підсилює алітерація на звуки [с] та [ж] у перших двох рядках, яка гармоніює з природою тієї дії, про яку йдеться у першій строфі, краще б сказати, сугерує своїми акустичними властивостями дух ритуалу – ворожби. Те, що О. Олень увійшов в українську літературу як майстер граціозного, вишуканого звукового інструментування – давньовідомий факт, який засвідчує й багатство асонансів і алітерацій у його драматичних творах та наведений приклад з драматичної поеми «Над Дніпром». Цей приклад ілюструє не лише звукові повтори, що виконують підсилювально-смыслову функцію, а й наявність фразових повторів – у вигляді, так званого, синтаксичного паралелізму – які відіграють ще й композиційну роль: перші два віршовані рядки – анафоричний повтор, який пов'язує розведені у тексті репліки русалки-ворожки, де анафора виділяє окремі одиниці композиційного поділу вірша – строфи (слугує додатковим (поряд з константною паузою) сигналом закінчення попереднього рядка й початку наступного). Повторення цілої строфи у

віршованій мові твору нагадує приспів у пісні, обумовлює співучість Олесевих віршів та свідчить про міцний, нерозривний зв'язок поезику драматурга з українською народною традицією, із стихією народної пісні. Цю думку підтверджують і своєрідні вставні пісні у його драматичних творах, які виконують певну підсилювальну «ліротворчу функцію» в і так достатньо музикальному віршованому творі. Наприклад, у тій ж драматичній поемі «Над Дніпром» зустрічаємо і веснянки, які співають русалки, і коліскову, що співає Оксана дитині свого коханого Андрія.

Таким чином, повтор як стилістичний засіб відіграє важливу функцію у поетичних драмах: виділення окремих слів чи частин фрази, особливо важливих у смисловому відношенні, композиційну, функцію емоційного увиразнення і т.д.; та що важливо – додає цим творам потужний заряд ліризму.

Фігури повтору часто використовує й ірландський драматург. Ще дослідник творчості В. Б. Сйтса В. Топоров у своїй праці «Вільям Баталер Сйтс» («William Butler Yeats») доводив, що джерелом для поезику повторів, якими так рясніють твори В. Б. Сйтса були ірландські саги, національна традиція, в якій різномірні повтори відіграють провідну композиційну і сюжетотвірну роль¹ [10, р. 95 – 115].

Підтвердженням цієї думки є прикметний монолог Мері Брун, головної героїні п'єси В. Б. Сйтса «Країна душевних бажань». У віршованій мові головної героїні гармонійне звучання і форма її висловлювань ніби компенсують завуальованість, своєрідне «нерозпізнання» змісту її слів, що, в свою чергу, обумовлює сприйняття форми як носія змісту. Важливим стає у В. Б. Сйтса не те, про що говорять персонажі, а як вони говорять. На запитання священика про що вона читає, Мері відповідає:

How a Princess Edane,
A daughter of a King of Ireland, heard
A voice singing on a May Eve like this,
And followed half awake and half asleep,
Until she came into the Land of Faery,
Where nobody gets old and godly and grave,
Where nobody gets old and crafty and wise,
Where nobody gets old and bitter of tongue.
And she is still there, busied with a dance
Deep in the dewy shadow of a wood,
Or where stars walk upon a mountain-top [15, р. 205]

(Про те, як Едайн, / Дочка короля ірландського, читаю, / Одного разу в ніч напередодні першого травня, як і сьогодні, / Почула віддалений дивний голос, / І, ніби напівсонна, за ним пішла. / Прийшла вона в країну веселих фей, / Де немає ні старих, ні набожних, ні поважних, / Де немає ні старих, ні лукавих, ні мудруватих, / Де немає ні старих, ні жовчних словами. / Вона все ще там, і все ще танцює / В темній хащі вологого лісу, / Чи на пагорбі, куди ступають зорі // (Переклад наш – О. Б.)).

Анафоричні повтори у цьому монологі акцентують його ліричну природу. Крім того вони нагадують сомнамбулічний стан, коли людина, як говорить сама Мері, «напівсонна» («*half awake and half asleep*») – дослівно – «наполовину прокинулася, наполовину спить»). Такий стан сам поет вважав надзвичайно важливим, оскільки він дозволяє проникнути в суть речей, углядіти істинну сутність світу і одночасно в такому стані «виявляється» справжнє єство самої людини. В. Б. Сйтс писав: «мета ритму, як мені завжди здавалося, полягає в тому, щоби затримати мить споглядання – мить, коли ми спимо і одночасно не спимо, ця мить творчості, яка заспокоює нас привабливою монотонністю і водночас змушує нас не спати, утримує нас в такому стані, де розум, звільнений від волі, розкривається в символах [16, р. 128]». У таку мить розкривається душа Мері, яка живе в мріях про інший, тасмничий світ – країну фей. Стан, подібний до трансу, – «напівпритомності, напівдрімоти», маркує межу двох світів – земного, кінечного, «*тохмурого світу*» («*dull world*»), за словами Мері, і потойбічного, казкового світу, повного «*червоного спалаху мрій*» («*red flare of dreams*»), якого прагне душа Мері. Такий монолог важко назвати традиційно драматичним:

¹ Аналізуючи поезію В. Б. Сйтса, В. Н. Топоров доводив думку, що у поезії ірландця природно поєднується використання фольклорної та індивідуально-авторської моделей, споріднених з поезикою повторів.

головна героїня не лише не «характеризує» ні себе, ні дій, що відбуваються, а навпаки ще більше «завуальовує».

Підводячи підсумок аналізу особливостей віршування О. Олесь та В. Б. Єйтса, можемо стверджувати, що віршовані рядки драматичних творів обох митців на мовному рівні (особливо фонетичному та семантичному) зосереджують на собі значну увагу читачів, помітний тісніший зв'язок звукової організації зі змістовою. Засоби віршування, якими послуговуються обидва драматурги, крім того, що виконують композиційну функцію, сприяють й вираженню головної ідеї, створюють потрібну тональність твору. Віршована форма драматичних творів дозволяє авторові при потребі надати певному слову чи фразі своєрідного відтінку, створити більшу чи меншу емоційну піднесеність, напругу, перепади між якими створюють, за словами Т. С. Еліота, «ритм пульсуючої емоції, притаманний цілісній музичній структурі [1, с. 100]». О. Олесь та В. Б. Єйтс, як ми помітили, зуміли обрати ту систему віршування і той метр, які найкраще і найбільше придатні для їх естетичних намірів, а такі засоби віршування як, наприклад, рими, які передусім базуються на зіткненні не лише фонетичних, а й семантичних форм, значень слів разом із взаємодією їх з контекстом і обширністю асоціацій, є саме тією точкою перетину, де народжується музикальність драм поетів. Проте, у двох драматургів різних культур ми помітили різну мірку музичності їх творів: віршовані рядки драм О. Олесь внаслідок тісного зв'язку його поезики з народнопоетичною традицією захоплюють своєю мелодійністю і сприяють автоматичному сприйняттю змісту, а от у віршованих драмах В. Б. Єйтса, багатих асоціативно насиченими словами, доводиться стежити передусім за змістом і тоді їхня мелодійність сприймається на підсвідомому рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Еліот Т. С. Музика поезії // Антологія світової літературно-критичної думки / ред. М. Зубрицька. – [2-е вид., допов.]. – Львів: Літопис, 2001. – С. 95 – 106.
2. Єйтс Вільям Батлер. Вибрані твори: Поезії, поеми та драми / В. Б. Єйтс ; [пер. з англ. О. Мокровольського; передм. С. Павличко; післямова І. Мокровольської]. – К. : Юніверс, 2004. – 640 с. – (Лауреати Нобелівської премії).
3. Есин А. Б. Анализ произведений в аспекте рода и жанра / А. Б. Есин // Принципы и приемы анализа литературного произведения: учеб. пособие для студ. и препод. филол. факульт., учителей словесников. – [3-е изд.]. – М.: Флинта: Наука, 2000. – С. 208 – 228.
4. Йейтс У. Б. Общее введение к моим сочинениям (отрывки) / У. Б. Йейтс ; [перевод с англ. Г. Кружкова] // Йейтс Уильям Баталер. Роза и Башня. – СПб.: Симпозиум, 1999. – С. 446 – 450.
5. Малютіна Н. Іntenціональність висловлювань та способи їх художнього функціонування у драматичних творах О. Олесь / Н. Малютіна // Слово і час. – 2004. – № 12. – С. 42 – 50.
6. Олександр Олесь. Твори: в 2 т. / О. Олесь ; упор., передм. Р. Радишевського. – К.: Дніпро, 1990. (При подальшому посиланні на це видання в тексті зазначається том і сторінка).
7. Олійник О. Початки символізму в українській драматургії (На матеріалі п'єс О. Олесь та С. Черкасенка) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.02 / О. Олійник. – К. : АН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 1994. – 19 с.
8. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі : монографія / С. Павличко. – К.: Либідь, 1999. – 417 с.
9. Радишевський Р. Журба і радість Олександра Олесь / Р. Радишевський // Олесь О. Твори: в 2 т. – К., 1990.—Т.1.—С. 5 – 50.
10. Berryman, Charles, W. B. Yeats : Design of Opposites / Ch. Berryman. – N. Y.: Exposition Press, 1967. – 149 p.
11. Eliot, Thomas Sterns, The Sacred Wood: Essays on Poetry and Criticism / T.S. Eliot ; [reprint of the 1920 ed.]. – London: Methuen, 1960. – xix, 171p.
12. Riquelme, John Paul, Yeats's Passionate. Composed Style / J. P. Riquelme // An Annual of Critical and Textual Studies. – Volume XIII. / ed. by Richard J. Finneran. – Ann Arbor : The University of Michigan Press, 1995. – P. 102 – 110.
13. Toporov, Vladimir N., William Butler Yeats : «Down by the Salley Gardens». An Analysis of the Structure of Repetition / V. N. Toporov // PTL : A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature. – 1978. – № 3. – P. 95 – 115.

14. The Variorum Edition of the Poems of W.B. Yeats / ed. by Peter Allt and Russel K. Alspach. – New York: Macmillan, 1957. – XXXV, 884 p.
15. The Variorum Edition of the Plays of W.B. Yeats / ed. by Russel K. Alspach. – New York: Macmillan, 1966. – XXV, 1336 p.
16. Yeats W. B. Plays and Controversies / W. B. Yeats. – London, 1923, 1963. – 416 p.

ДВОВЕКТОРНІСТЬ ПОЕТИЧНОЇ ТВОРЧОСТІ ІВАНА АНДРУСЯКА (НА ОСНОВІ ПОЕТИЧНОЇ ЗБІРКИ „ДЕПРЕСИВНИЙ СИНДРОМ”)

Українська поезія нового часу, бо саме так потрібно номінувати всі ті віяння, що мали місце у вітчизняній літературі наприкінці ХХ століття, досить розмаїта за своїми напрямками, течіями, нововведеннями в естетичному трактуванні форми, змісту та ідеї художнього тексту.

Так, в цей період в Україні була помітна з'ява чималої кількості літературних гуртів які пізніше свою діяльність (саме в межах гурту) означували радше формально, аніж ідейно-змістовно. До них можна віднести „Нову дегенерацію” (Івано-Франківськ), „Нечувані” (Львів), „Західний вітер” (Тернопіль), „Музейний провулок №8”, „Червона Фіра” (Харків) та ін.

Подібна ситуація в українському літературному процесі прослідковувалась і раніше, зокрема у 20-х-30-х роках ХХ століття – „Гарт”, „ВАПЛІТЕ”, „неокласики” та інші, у 80-х роках ХХ століття – „Бу-Ба-Бу” (Львів), „ЛуГоСад” (Львів), „Пропала Грамота” (Київ) тощо, щоправда їхня „гуртівська” діяльність була дещо тривалішою, аніж приміром діяльність творчої мистецько-гуртівської співпраці дев'яностиків. Незважаючи на це, саме з'ява цих гуртів, згодом дала можливість викристалізуватися багатьом творчим особистостям, чію творчість сьогодні рекомендує навчальна програма з української літератури для вивчення в старших класах загальноосвітніх шкіл. До них без перебільшення можна віднести і творчість Івана Андрусяка, як одного з учасників івано-франківського літературного угруповання „Нова дегенерація”.

В поетичній творчості цього раннього дев'ядесятника зримо прослідковуються два вектори:

1) неоромантичний вектор, як один із стильових течій модернізму. В цьому випадку він служить більше виявом внутрішніх ліричних переживань митця, що згодом світоглядно трансформовано і передано як переживання ліричного героя андрусяківських поезій;

2) постмодерністський вектор. Причина його використання в поетичних текстах є радше даниною часу і служить більше виявом епатажу, кітч, „штуки”, аніж відображення справжності переживань. Водночас таке писання з тогочасної позиції можна класифікувати як гротескне відображення критики митця на українські суспільно-політичні події в 1988 – 1992 рр., а з сьогоднішньої точки зору, окрім названої, дане писання слід ще й відносити до філологічної поезії, про що за Юрієм Андруховичем [3;7] та Володимиром Даниленком [5;251] вторив Ігор Бондар-Терещенко [4;25], якщо зважати на філологічну вправність та як мінімум освіту кожного з представників „Нової дегенерації”.

Згодом постмодернізм, як стиль та творчий метод, автором був обраний свідомо, про що свідчать концепції та більшість поезій зі збірок „Отруєння голосом”, „Повернення в Галапагос”, „Часниковий сік” тощо.

Підтверджуючи першу тезу щодо неоромантизму, можна пригадати слова колеги по гурту Степана Процюка, який ранню творчість Івана Андрусяка, характеризує наступним чином: „Пригадую, як у 1991 р. в міській івано-франківській газеті „Західний кур'єр”, котра перша надала нашому літгурту „політичний притулок”, Іван назвав свою добірку „Я винен у тому, що я не подібен на себе”. Адже до „дегенеративної” поезії Івановими ліричними пасажами, як-от: „Панночко з блакитними очима” зачитувались станіславівські школярочки й студенточки першого-другого курсів” [8;9], зазначаючи пізніше, що „Андрусяк – лірик від природи” [8;9]. Крім

того, до ліричних поезій окрім згаданої із першої збірки „Депресивний синдром” можна віднести і наступні: “не повертайся в жовтий ліс...” (с. 21), “сплітаються пальці сплітаються очі і голови...” (с. 25), “Легко, ніби помахом крила...” (з присвятою Назарові Кардашу) (с. 26), “Гортанні крики божевільних...” (с. 27), “вітер...” (с. 32), “і знову дощ і знову знову знову...” (с. 34), та однойменний зі збіркою цикл “Депресивний синдром” (с. 35-39) та ін.

Як підтвердження вищенаведеного переліку поетичних текстів та їхнього віднесення до неоромантичного вектору наведемо дві строфи із згадуваної С. Процюком поезії:

*Панночко з блакитними очима,
панночко з блакитними сльозами,
як мені хотілося навчитись
бути з вами і не бути з вами.*

*Як мені хотілося – повірте –
на вітрах проворно-пелехатих
і вдихати вас, немов повітря,
і, немов повітря, видихати. [1;33]*

Що ж до збірки, яка б об'єднувала романтично-ліричні твори цілком характерною є “Сад перелітний” (видавництво “Кальварія”, 2001р.). Зважаючи на те, що за роком видачі вона дещо не співвідносна з темою дослідження, оскільки сам рік є початком нової доби в українській літературі, а не останнім десятиліттям минулого століття, все ж більшість текстів, які входять до “Саду перелітного” писалися або були видруковані раніше в інших книгах Івана Андрусяка, зокрема, “Дерева і води”, „Шарга”, “Депресивний синдром” тощо.

Що ж стосується Андрусяка-постмодерніста, то в статті “До питання про функціонування міфа та засоби міфологізації у поезії покоління 90-х” його творчість Маріанна Кіяновська характеризує наступним чином, зазначаючи, “... що Жадан є модерністом, Андрусяк – постмодерністом, а Бедрик, на мою думку, займає проміжну між модернізмом та постмодернізмом позицію”[7;136]. З цією тезою Маріанни Кіяновської можна як погоджуватись, так і заперечувати. Однак аналізуючи поетичну збірку Івана Андрусяка „Депресивний синдром” все ж перелічимо постмодерністичні за своїми властивостями поезії. Це: “Нова дегенерація” (с. 13), цикл “Українські поети”(вірші 1,2) (с. 15-16), “кирпата безодня розплющує губи...” (с. 22), “ми до дерева глузду себе присилили аббасе...” (с. 29), цикл “Чотири сонети повільної смерті” (с. 40-42) та інші.

Свого часу В. Ізер зазначав, що: “Літературний текст повинен бути задуманий так, щоб заангажувати увагу читача до процесу творення речей, що знаходяться поза ним”[6;263]. Слід констатувати, що в даному випадку окрім епатажу („ми зчиняємо галас і це називається гімн // ми сякаємось в руку і це називається правила”[1;13]), розрахованого саме на вплив на читача, поетичні тексти одного з представників “вербовецької трійці” на початковій стадії творчості включали в себе цитатне мислення, а звідси інтертекстуальність та пастиш. Оскільки інтертекст, як ознаку художнього постмодерністського тексту можна віднайти і в творах початку, першої половини ХХ століття, щоправда здебільшого прозових („Улісс” Дж. Джойса, „Майстер і Маргарита” М. Булгакова, „Доктор Фаустус” Т. Манна, „Гра в бісер” Г. Гессе тощо), то цю ознаку та прийом в мистецтві можна трактувати як перехідною. Що ж до гіпертексту, як, фактично, провідної ознаки постмодернізму в ранній творчості Івана Андрусяка, на жаль, немає. Сьогодні гіпертекст здебільшого зреалізований поетами-слемістами (двохтисячниками) та базується на використанні комп'ютерної віртуальної реальності (приміром творчість Ю. Завадського [9]). В творчості Івана Андрусяка цитатне мислення присутнє в якості переосмислення, а звідси і перетрактування естетичного та змістовного наповнення кожної з цитат, в процесі введення її в текст поетичний, хоча, провідна властивість цитати, як одного з компонентів структурної побудови поетичного тексту, в творах автора все ж присутня, але не домінуюча.

Подібне можна і говорити і про пастиш, що є специфічним варіантом пародії одноосібно по відношенні до когось, а у випадку наведеному нижче, навіть і самопародії, і в той же час синтез першого та другого, особливо тоді, коли ліричний герой автора в поетичному тексті виступає поруч з іншими персонажами твору і зазвичай в словесній формі оформлюється особовим займенником „ми”. Для прикладу розглянемо текст з ранньої творчості Івана Андрусяка „Геометричне” і на його основі спробуємо це доказати:

Прийшли до круга. Стали зусібч.

*І голови накрили прапорами.
І хтось завів нестямну довгу річ
про конуси і паралелограми.*

*А ми поволі падали в траву,
підклавши сон під голови патлаті.
І так виразно, ніби наяву,
у нас в очах світилися квадрати.*

В цій поезії автор описує суспільно-політичні події початку 90-х рр. ХХ століття, а саме – одну із віх становлення України, як незалежної самостійної соборної держави. Метафорично використовуючи геометричні фігури митець на підтекстовому рівні вказує на зовсім інші поняття, іноді перетрактовуючи символістські стереотипи. Так, приміром, коло (в тексті – круг) в цій поезії подається в лексемному значенні „згода”, а не як „рівність” („стали зусібч”). Прапор приховує іншу геометричну фігуру – прямокутник, який в тексті виступає символом єднання. Конуси і паралелограми – промови агітаторів чи представників влади про два напрями, вектори розвитку держави. Однак, будучи особою не заангажованою ідеєю майбутнього суспільно-політичного розвитку України, і вказуючи на те, що таких як він багато, автор, перефразовуючи сленгівський вислів, в останньому рядку вірша вказує на ставлення свого ліричного героя та інших до події.

Згаданий текст яскраво підтверджує розбіжність між літературою та політикою, яку за часів правління тоталітарної системи важко було собі уявити, а коли вже таке траплялося, то всі потуги спротиву мистецьких сил закінчувалися як правило інтелектуальному рівні. Ставлення політиків до такого спротиву теж мало свої наслідки, зокрема арешти та заслання митців-бунтарів.

З іншого боку, в цьому поетичному тексті, ми бачимо як художньо оформлені елементи пародії по відношенні до когось (другий рядок першої строфи, який вказує одну з рис характеру промовця, наприклад на його настирливість), так і самопародії (перший та другий рядки другої строфи, які вказують на відношення аудиторії до промовця).

Згодом поетична творчість Івана Андрусика помітно починає тяжіти як до архетипотворення (архетипописання), так і мітописання, що вказує на те, що митець вже остаточно визначився як постмодерніст, який при створенні художнього тексту послуговується не тільки створенням нових образів, тем чи мотивів, а й варіюванням найдавніших та найновіших форм буття. Приміром, сам же автор, характеризуючи творчість свого колеги по перу, представника літературного гурту “Західний вітер” (Тернопіль) Василя Махна зазначав: “Є поети первинні. Вони фільтрують життя, видобуваючи типи. Вони пропонують ці типи світові з наміром змінити його. Вони посередники між життям і мистецтвом. Є поети вторинні. Вони фільтрують культуру, видобуваючи архетипи. Вони танцюють по головах перших. Вони не виносять себе суєті, бо хочуть змінити не світ, а Того, Хто в собі. Вони посередники між мистецтвом і культурою” [2;8], при чому, як себе, так і Махна свідомо відносячи до “вторинних” поетів.

Підводячи підсумок, щодо двоверторності творчості Івана Андрусика можемо зазначити наступне:

1) в українській поезії першої половини 90-х рр. ХХ століття митців, які в своїй творчості одночасно працювали в кількох літературних напрямках, було чимало. Це І. Андрусик, С. Жадан, В. Махно, Т. Девдюк, О. Соловей, С. Пантюк та ін. Причина такого вибору швидше крилася в несвідомій орієнтації митців під час написання художнього твору, котра здебільшого базувалася на стику прийомів передачі справжніх внутрішніх переживань митця, що оформлені, як переживання ліричного героя тексту та свідомого компіювання поезії з точки зору структури, фабули, філологічної вправності, технічних прийомів версифікації. Згодом в їхній творчості версифікаційна вправність постає на перший план. Її можна віднести, за висловом Ю. Андруховича, до „вищої математики” [3;7], а сам текст набуває формального компілятивного характеру, де естетичному наповненню та експресійному враженню чи переживанню як ліричного героя, читача відводиться другорядна роль;

2) написання поезій, які за своїм структурно-змістовним наповненням можна віднести до тих чи інших течій модернізму прослідковується в творчості Івана Андрусика та інших згаданих письменників, але ці поетичні тексти вже здебільшого носять екзотичний характер в їхній творчості і творяться більше з позицій і рис постмодерністичних, а їх творення є якісним синтезом двох обширних літературно-мистецьких напрямів, що виникли на початку і наприкінці ХХ століття в українській літературі;

3) що стосується поетичної збірки „Депресивний синдром” Івана Андрусяка, то можна помітити розмаїтість творчості автора в межах самого жанру. Вона базується на основі критичних відгуків на поетичні твори митця, які в різний часовий період класифікувалися то як романтичні (іноді як неоромантичні), то як постмодерністські, відповідно до аналізу окремого поетичного тексту, як такого, так і поетичної збірки загалом.

4) окремі поетичні тексти із аналізованої поетичної збірки Івана Андрусяка (“Українські поети” (цикл, с.15), “Геометричне” (с. 18)), носять елементи сарказму, що єднає їх, а звідси і творчість автора, із творчістю своїх попередників – представників літургів „Бу-Ба-Бу” та „ЛуГоСаду”.

Підводячи підсумок можна зазначити, що в ранній поетичній творчості Івана Андрусяка, як і більшості українських поетів, що “увійшли” в літературу на початку 90-х рр. ХХ століття, домінують модерністські елементи, а більшість поезій їхньої творчості, в першу чергу, відображають внутрішній світ ліричного героя (а звідси і самого автора). Постмодерністські елементи (інтертекст, гіпертекст, цитатність, пастиш), як складові художнього тексту, що мали місце у формотворчому та змістовному наповненні поезій є, радше, зовнішньою ознакою, – даниною часу у своєму творчому форматі. Це стосується в тому числі і постмодерністських поезій Івана Андрусяка, що були видруковані в збірці „Депресивний синдром”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусяк І. Поетична збірка “Депресивний синдром” в загальній збірці “Нова дегенерація” // Бібліотека журналу “Перевал”. – Івано-Франківськ, 1992.
2. Андрусяк І. “Рибою пливи, Свідзинським: кавою...” в кн. “Літпроцесія: Рецензії, есеї, статті / Бібліотека альманаху “Кальміус”. – Донецьк: Видавнича агенція “OST”, 2002.
3. Андрухович Ю. „Сотворіння трикутника”. Передмова до зб. „Нова дегенерація” – в кн. „Нова дегенерація”, - Бібліотека журналу „Перевал”, – Івано-Франківськ, 1992.
4. Бондар-Терещенко І. Екстермінація і концептологія літературного дискурсу 1990-х рр. // „Слово і час”, – 2005. – №9.
5. Даниленко В. „Покоління національної депресії” в антології дев’яностих „Іменник”. – К.: Смолоскип, – 1997.
6. Ізер В. „Процес читання: феноменологічне наближення.” у кн.: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. Слово. Знак. Дискурс / за ред. М. Зубрицької. – Львів, 1996.
7. Кіяновська М. До питання про функціонування міфа та засоби міфологізації у поезії покоління 90-х, – Альманах “Молода нація”, – К.: “Смолоскип”, – №9, – 1998.
8. Процюк С. Стаття “Лірик, котрий “не подібен на себе”” в книзі “Лицарі стилосу і кав’ярень / есеї про дев’ятдесятників”, – К.: “Смолоскип”, 1996.
9. Див. <http://www.yuryzavadsky.com>.

Вікторія КРИМОВА

© 2009

ЕТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА ЦИКЛУ Ю. ПОЛЯКОВА «ВОЗВРАЩЕНИЕ БЛУДНОГО МУЖА», «ЗАМЫСЛИЛ Я ПОБЕГ...» І «ГРИБНОЙ ЦАРЬ»

Кожна історична епоха вносить до літератури свої теми. Злободенні проблеми не можуть не відбитися в творах сучасників. Але справжній художник ніколи не обмежиться сьогоденним.

Юрій Поляков — сучасний прозаїк не тільки тому, що його творчість припадає на перелом століть (він позначив себе у великій літературі в 1984 р., а зараз один з провідних майстрів слова). У своїх творах він торкається всіх найважливіших сфер життя кінця ХХ — початку ХХІ сторіч. Але понад усе автора відомих книг хвилюють зміни, які вносить сучасна дійсність у людину і людські взаємини.

Мета цієї статті — дослідження суб’єктивно-авторських підходів до традиційних по суті проблем, які актуальні в будь-яку епоху і в будь-якій літературі. Матеріалом до нашої статті

послужив цикл Ю. Полякова, в який увійшли повість «Возвращение блудного мужа», романи «Замыслил я побег...» і «Грибной царь».

Існує досить багато відгуків на твори цього циклу — критиків А. Валєєва, К. Панюкової, А. Андерсен і ін. Всі вони відзначають, що по охопленню проблем і реалістичності зображення ці книги є «енциклопедією сучасного російського життя». У всіх творах циклу осмислюється етична ситуація в сучасному суспільстві: світовідчуття людини на переломі епох, внутрісімейні і любовні відносини, зрада — близьким і собі, дружба, вплив матеріальних цінностей на розуми і відчуття співгромадян... Ю. Поляков своїм циклом створив правдиву картину сучасного суспільства, по якій нащадки зможуть скласти достатньо повне і, на жаль, не дуже утішне уявлення про нас. «*Это сатирико-элегическое повествование о дурацких временах и неутешительных нравах, полное остроумных замечаний и горестных обобщений,*» — говорить про роман «Грибной царь» критик Михайло Візель [1]. Вислів можна зробити загальним епіграфом до всіх творів циклу.

Ю. Поляков не чужий до експериментів. Іноді він дуже сміливо синтезує принципи і форми різних літературних напрямів, шкіл, течій. Проте основа його творчості, на наш погляд, повністю відповідає принципам реалізму. Однією з найважливіших особливостей реалізму, як відомо, є те, що в образах персонажів зазвичай представлені характерні риси того або іншого типу людей. Так, в творах Ю. Полякова за індивідуальними особливостями героїв ховаються узагальнені риси реальних людей. Хоча персонажі творів циклу різні, всіх їх об'єднують загальні характеристики: головний герой книг Ю. Полякова — це звичайна, досить забезпечена сучасна людина, з багатою біографією, пошарпана долею, але така, що одночасно не здалася їй повністю. Вона схильна до авантур, але з тим же боязкувата: Олександр Калязін з повісті «Возвращение блудного мужа» не боявся зайнятися новим бізнесом, але боявся признатися дружині, що у нього є інша; герой роману «Замыслил я побег...» три рази намагався піти від дружини, у фіналі повісті малодушно хотів втекти від дружини і коханки через сусідський балкон; персонаж роману «Грибной царь» впродовж всього оповідання намагається зрозуміти, хто ж і за що вирішив його «прибрати», у фіналі по легкодухості робить безліч помилок і сподівається тільки на міфічного грибного царя.

Створюючи подібних героїв, Ю. Поляков прагнув виразити свій сумнів в духовній спроможності сучасної людини. Подібно до героїв роману Л. Толстого «Анна Каренина», всі герої згаданих творів повні пристрастю, але при цьому вони забувають про те, що у них є відповідальність перед подружжям, навколишніми людьми, перед собою і Богом. Вони піддаються швидкоплинному захопленню, відкидаючи всі сумніви щодо правильності своїх вчинків.

Письменник зображає в своїх творах ту жорстоку реальність, яка оточує нас. Після відомих історичних подій розвалилася ціла країна, народ залишився без Вітчизни. Всі засади колишнього життя були підірвані. Коли мова йшла про виживання, у багатьох до моралі просто «не доходили руки». Тоді, в кінці 90-х, здавалося, що це тимчасове явище: ось стабілізується економіка, з'являться товари і продукти, тоді всі повернемося до етичних цінностей. Згодом до такої ситуації звикли, зараз це вже вважається нормою і «умінням жити», «сучасним розумінням дійсності».

Порівнюючи нинішню політичну ситуацію з тією, яка була, Ю. Поляков не утримується від сарказму: «*И если бы кто-то вдруг заявил, что не пройдет и десяти лет, как Киев станет самостоятельной столицей, а Прибалтика будет соображать на троих с НАТО, что по всей России забарахают бомбы, подложенные под сиденья банкирских лимузинов, а газеты заполнятся объявлениями темпераментных девушек, готовых оказать любые интим-услуги состоятельным господам, — так вот, человек, сболтнувший такое, уже через час сидел бы в кабинете психиатра, куда его, вдоволь насмеявшись, переправили бы из КГБ*» [5, 49]. Тобто та реальність, яка оточує нас в сьогоденні і здається цілком звичною, в ти не дуже далекі переломні часи представлялася зовсім немислимою. Допустимо, розділення держави не така вже велика для особистості катастрофа, але відсутність моралі, зсув її у бік формалізації інституту людських відносин — ось те хворе питання, яке так турбує автора.

Одним з найефективніших прийомів переконання є порівняння. До нього і вдається Ю. Поляков. Найбільш показовим виявляється зіставлення сучасного життя з періодом, який пам'ятають більшість читачів і який закінчився порівняно недавно, — епохою Советського Союзу. Порівнюючи моральний стан суспільства в минулі часи, автор, визнаючи, що і тоді люди були не безгрішні, все ж таки на стороні тих своїх співгромадян, які населяли колишню Батьківщину: «... они с Ниной Андреевной однажды собирались "поливать цветы" и вдруг объявили по радио, что

умер Андропов. Это было в самом начале их романа, и с утра баймаковское тело нежно ломало от предвкушения долгожданных объятий. Но Чернецкая вызвала его в беседку у Доски почета и сказала:

Знаешь, давай не сегодня...

Почему? Тебе нельзя?

Неужели ты не понимаешь? Такой человек умер...

И самое смешное: он согласился с ней, даже устыдился своего неуместного вожделения. Золотой народ они были, золотой!» [5, 212]. Поза сумнівом, в цьому епізоді не обійшлося без іронічної нотки, але ностальгічне превалює.

Те ж саме спостерегаємо в романі «Грибной царь»: *«Он прекрасно помнил суровые советские гостиницы, где среди немногих развлечений значились: коллективная вечерняя охота на тараканов и несуетное командировочное пьянство. А если удавалось урвать одноместные номер, то провести мимо дежурной к себе на ночь девушку было несколько не легче, чем прошмыгнуть обстреливаемую пулеметами контрольно-следовую полосу»* [4, 18]. Поляков не ідеалізує минуле (його власне життя дало досвід різний і зовсім не райдужний, в чому можна переконатися, читаючи «100 дней до приказа», «ЧП районного масштаба», «Апофегей»), але смуток про той час, коли не було всіх радощів «капіталістичного життя», але душі-то були чистіші, жилося радісніше і простіше, вочевидь: *«Очень странно, но, сравнивая свою советскую, скудную, боязливую жизнь с нынешней, Михаил Дмитриевич, почти не сознаваясь себе, приходил к выводу, что та, прежняя, была лучше, во всяком случае — справедливее и честнее. Бога не помнили, со свечами по храмам не стояли, а жили-то праведнее!.. Нет, это, конечно, не значит, что никто не лгал, не обманывал, не воровал. Еще как! Но все это делалось словно бы вопреки и скрывалось, как дурная болезнь, от других и даже от себя. А теперь не жизнь, а какой-то публичный общенациональный конкурс на самый твердый шанкр!»* [4, 235].

У пошуках етичних основ в своїх сучасниках Ю. Поляков звертається до їх релігійних відчуттів. Письменник — сам віруюча людина, і це відчувається в тому відношенні в церкві, яке ми зустрічаємо на сторінках роману «Грибной царь», саме в рятівній вірі може бути вихід із глибоко аморального стану речей в сучасному світі. Тому опис церкви дуже контрастний всьому оповіданню в романі: *«... вот здесь, посреди шумной, суетливой, грешной, беспощадной Москвы, есть, оказывается, тайный вход в совершенно иное измерение, где жизнь течет не по законам борьбы и выживания, а по законам веры, доброты и покоя, где можно надеяться на невозможное и ждать помощи от непостижимого»* [4, 134].

На захоплення своїх співгромадян апофеозною релігійністю письменник дивиться з іронією: адже там, де немає справжньої віри, не може бути щирих подумок, і вся показушна набожність відкривається водночас: *«Тогда все повалили в церковь — и даже бывшие обкомовские вожди норовили отстоять всенощную, держа в руках свечи на манер вилки с маринованным закусочным грибочком»* [5, 118].

Автор підводить читача до думки, що в більшості своїй сучасна людина не здатна на сильне, глибоке відчуття. У церкву вона йде, тому що модно, любить тільки до повного пересичення, поки сильне бажання; до тих, хто оточують і до світу взагалі відносяться споживацьки. В умовах нових економічних обставин людина «окапіталіздела» (Ю. Поляков): *«Вообще удивительно, как это до сих пор никто еще не позвонил Кате и не сообщил о том, чем еще, кроме банкоматов, занимается в служебное время ее супруг. Впрочем, теперь все настолько заняты собственными проблемами, что даже на полноценную зависть и активную подлость сил не остается. "Окапитализдел народ!" - говаривал в таких случаях незабвенный Рыцарь Джедай»* [5, 11]. Ненормативність етимології колоритного дієслова для філолога Полякова — ще один спосіб підсилити оцінюваність, довести її до емоційної межі.

Ця дрібязковість, поверхневість життя і всієї системи відносин — частіше ознака молодого покоління. Для нинішньої людини «до 40» майже завжди незрозумілі великі помисли і вчинки. Вона не здатна на подвиг в його традиційному сенсі. І деколи навіть не замислюється, наскільки таким своїм відношенням ранить представників старшого покоління, але одночасно письменник дає зрозуміти, що «батьки» теж не безгрішні. У цьому плані важливий діалог в романі «Замыслил я побег...»: *«- Не стыдно чужой славой торговать? - тихо спросил генерал.*

- А почему мне должно быть стыдно? Я у вас ордена не ворую — сами несете! Я вот тут стою и думаю иногда. Это же как интересно устроено! В двадцать лет, когда вся жизнь впереди <...>, человек за орден или медаль под пули лезет и не боится. А когда жить осталось,

уж извини, отец, совсем ничего <...>, несет мне свои цацки. А то валидол, понимаешь, купишь не на что... Бережет сердечико-то...» [5, 315]. Ті, кому молоді зобов'язані своїм благополуччям, ті, хто ціною свого життя, здоров'я захистив майбутнє, вимушені в цьому «майбутньому» продавати свої бойові нагороди, щоб вижити в мирний і цілком економічно благополучний час. Дуже співзвучно цим роздумам Ю. Полякова, який народився в 1954 р., вірш поета-фронтовика Ол. Межирова «Что ж ты плачешь, старая развалина...» з такими страшними останніми строчками: «О, какими б были мы счастливыми, // Если б нас убили на войне» [2; 285].

Підводячи невтішний підсумок своєму дослідженню типу сучасної людини, Ю. Поляков пише: « - Только плохих слов по телефону не говори! Говори намеками — пойму. Я читал, что каждое сказанное слово улетает в космос и там возвращается...

- Мысли, между прочим, тоже!

- Да ты что! Ну, тогда — всем звездац!

- Почему? Есть же порядочные люди!

- В делах, может, и есть, а в мыслях нет» [4, 83].

Читач, який не уміє читати кризь рядки, цілком може образитися на письменника за такий вислів, проте метою Ю. Полякова було привернути увагу до тих етичних проблем, які принципово важливі в сучасному світі.

Роблячи висновки, необхідно відзначити, що в творах Ю. Полякова знайшли своє віддзеркалення такі вічні питання, як борг, совість, етична відповідальність, ті моральні деформації, які відбулися в сучасному світі. Яскравий, впізнаний стиль письменника й глибина проникнення в проблему піднімають твори на високий рівень реалістичного осмислення. Надалі можливе детальніше дослідження етичної проблематики у всій творчості Ю. Полякова, а також в зіставленні з іншими авторами сучасної літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Визель М. Грибной царь // <http://www.timeout.ru/text/book/359>.
2. Межиров О. Стихи сегодня. Новая волна. - М.: «Советский писатель», 1991. - 480 с.
3. Поляков Ю. Возвращение блудного мужа // Плотские повести. - М.: ООО «Издательство «РОСМЭН-ПРЕСС», 2004. - 316 с.
4. Поляков Ю. Грибной царь. - М.: ЗАО «РОСМЭН-ПРЕСС», 2005. - 461 с.
5. Поляков Ю. Замыслил я побег... - М.: ООО «Издательство «РОСМЭН-ПРЕСС», 2004. - 637 с.

КАТЕГОРІЯ ТОЧКИ ЗОРУ В ПОЗИЦІОНУВАННІ ГЕТЕРОДІСГЕТИЧНОГО НАРАТОРА

Однією із ключових аналітичних категорій наратологічного дискурсу є поняття точки зору. В концепції В.Шміда воно визначається як «утворений зовнішніми та внутрішніми факторами вузол умов, що впливають на сприйняття та передачу подій» [8, 121] і передусім пов'язується з розумінням перспективи, що дистанціює саму точку зору та подію. Теоретичне обґрунтування запровадження та дослідницької активізації цієї категорії спирається на три основні аспекти: поняття події та її наратологічна проекція, диференціація сприйняття певної події та її передачі, а також диференціація точки зору за суттєвими для презентації нарації рівнями. На думку Франца Штанцеля [див.: 10, 155 – 162.], передумовою запровадження категорії точки зору є складність базового для наратологічного дискурсу поняття «оповідної ситуації», яка оптимально реалізується в системі тривірневої опозиційності: особи (ідентичність існування наратора та персонажа), перспективи (внутрішньої чи зовнішньої: Innenperspektive – Aussenperspektive), модусу (наратор – рефлексор). Дослідник на підставі структурування опозиції центру викладу пропонує домінуючу характеристику певної ситуації, а отже за аналогією – точки зору: «першої особи», що акцентує явну перевагу наратора чи персонажа як центру викладу; «аукторіальну», що

засвідчує переважання зовнішнього погляду на викладену ситуацію; «персональну» із деталізацією передусім рефлексії, а згодом – викладу. В концепції Ж.Женетта на одному теоретичному рівні перебувають «спосіб регулювання естетичної інформації» та «голос» викладу і увиразнюється типологія фокалізації («нульова», «внутрішня», «зовнішня»). З боку В.Шміда [див.: 8, 113 - 114] основні положення французького вченого зазнають критики на підставі кількох ключових питань: явище перспективації зводиться лише до обмеження знання, незрозуміло, що мається на увазі під «знанням», неможливість пов'язати саме явище перспективації із критерієм «знання», припущення щодо можливості існування оповідного тексту без точки зору та змішування в межах самої класифікації, коли одні опозиційні пари розрізняються за об'єктом, а інші – за суб'єктом фокалізації. Натомість важливим внеском у розробку теорії точки зору в наративному дискурсі є дослідження тексту Б.Успенським («Поетика композиції», 1970), у якому диференційовано чотири основні рівні втілення точки зору – «плани» оцінки (ідеології), фразеології, просторово-часової характеристики та психології. В роботах термін «автор» є синонімом до поняття «наратор» і проводиться чітка диференціація можливостей викладу з двох точок зору: власне авторської, тобто «зовнішньої» стосовно викладених подій та когось із персонажів, тобто «внутрішньої», кожна з яких має характерні ознаки на кожному із виділених рівнів. Деяку термінологічну модифікацію концепції Успенського представляє чотирирівнева типологія Я.Лінтфелта [Essai, 39], однак за наративним дискурсом він закріплює тільки перцептивно-психологічний план точки зору. У класифікації Ш.Риммон-Кенан [див.: 11, 77 – 85] на підтвердження позиції Ж.Женетта пропонує розрізняти три «грані фокалізації»: перцептивну (що визначається параметрами часу та простору), психологічну (на основі оцінно-емоційного ставлення спостерігача до об'єкта спостереження) та ідеологічну; при цьому з поля зору дослідниці вилучена важлива «грань» - «план фразеології» Б.Успенського. Таким чином, термінологічне становлення поняття «точки зору» закономірно визначається самою природою наративного тексту і потребує конкретизації у художньо-естетичному просторі.

Метафора Т.Адорно переконує, що «кожен художній твір – це мить, кожен вдалий твір – певна позиція, моментальна зупинка процесу, коли він відкривається наполегливому оку. Якщо художні твори – відповіді на свої власні запитання, в такому разі вони й самі справді стають запитаннями» [1, 16]. Артикуляція запитання, трансформація рецептивного зусилля в певному напрямі – згідно з інтенцією ними засадами твору чи всупереч їм – значною мірою відбувається через зазначений вище «вузол умов», у якому непередбачувано поєднуються численні об'єктивні та суб'єктивні чинники. Воля, намір, стратегія автора становлять сукупність об'єктивних факторів пізнання твору, вони комплексно мотивують позицію сприймання тексту. Водночас автономне життя твору поза авторитетом свого творця зумовлює активізацію суб'єктивного формату читання та осмислення викладеної ситуації, зокрема щодо наративних текстів. Конфігурація події має двояку природу: виникаючи в уяві автора як осердя ідейного, тематичного чи структурного задуму, вона послідовно відокремлюється від так званого первинного змісту і набуває вторинного – того, що конкретизується рецептивними можливостями та інтерпретаційними зусиллями. Отож точка зору стає засобом фіксації найбільш значущого серед запитань, сформульованих чи окреслених літературно-художнім твором і, своєю чергою, фокусує запитання другого рівня, тобто апелює до читача із широкою пропозицією індиціональних знаків, що виказують позицію чи то наратора, чи то когось із персонажів, чи то конкретизують «місця недовисловлення» у тексті. Не викликає сумніву, що «художній твір – водночас і процес, і мить. Його об'єктивація – умова естетичної незалежності – це ще й застигання. Що більше вкладеної суспільної праці об'єктивовано та цілком організовано у художньому творі, то більшою мірою він відлунює пусткою і стає чужим сам собі» [1, 16]. Процес автономізації твору зумовлюється передусім наявністю в його матерії впорядкованої системи втілення точки зору як наявних, так і можливих оповідних інстанцій. Фіксація окремих моментів презентації нарації відбувається або на одному із рівнів втілення точки зору, або на кількох рівнях одночасно – таким чином власний голос тексту набуває виразності й переконливості, а ілюзія читацької самостійності стає більш достовірною.

Калейдоскоп миттєвих вражень через послідовне розгортання панорами точки зору конкретизується і персоніфікується в тематиці, проблематиці, системі образів твору. Як зазначає Л.Виготський, «естетична реакція... дуже нагадує гру на роялі: кожен елемент, що входить до складу твору, вдаряє нібито на відповідний чуттєвий клавіш нашого організму, у відповідь лунає чуттєвий тон або звук, і вся естетична реакція є ці повсталі у відповідь на удари по клавішах емоційні враження» [2, 262]. Таким чином, рецепція наративу є продуктивною, розгортаючись

співзвучно з послідовним втіленням усіх рівнів точки зору. «Чуттєвий тон або звук» як суб'єктивна відповідь на апеляцію тексту є наслідком діалогу читача із світом художнього твору. Схематично складові цього діалогу можна позначити як панораму втіленої точки зору, з одного боку, та проекцію пізнаної й осмисленої точки зору, з іншого. Дистанціювання цих понять, на нашу думку, забезпечує індивідуально-особистісну вартість художнього твору, адже рівень проникнення адресата в інтенцію тексту зумовлюється психологічними чинниками і контекстом читання, що не надається до однозначного та вичерпного аналізу.

В українському літературознавстві категорія точки зору перебуває в активному теоретичному інструментарії. Зокрема, дослідження становлення та розвитку імпресіонізму в українській прозі Ю.Кузнецова безпосередньо пов'язується з точкою зору, зміна якої зумовила трансформацію типології оповідача, а далі – структури оповіді [див.: 4]. Найближче до зазначеного вище знаходимо обґрунтування подібного теоретичного поняття – «точка зору інтересів», що визначається як «розгляд наратованих ситуацій і подій крізь призму інтересів персонажа, до яких вони мають стосунок» [7, 139]. Слід зауважити, що ототожнення суті точки зору із позицією певного персонажа дещо звужує можливості наратора як змістотворчого чинника, тому схилиємося до розуміння точки зору, запропонованого В.Шмідом.

Найбільш важливим параметром втілення точки зору є наратологічний формат категорії «подія» – «деяка зміна вихідної ситуації (зовнішньої чи внутрішньої)» [8, 13] чи «зміна стану, проявлена в дискурсі процесуальними твердженнями у модусі *робити* чи *траплятися*»^Y [7, 103]. Перетворення дотекстової події, яка знаходиться в психологічній передісторії тексту, у подію як центр нарації відбувається через форматування цілісної наративної історії. Акцентування найбільш значущих елементів художнього дискурсу передусім залежить від оптимального розташування всіх рівнів втілення точки зору. Через них фактуальна щодо інтенційного задуму історія стає фікційною з притаманними їй атрибутами дійсності лише в межах художнього часопростору. Диференціація фактів сприйняття і передачі (у Ж.Женетта – «хто бачить? і «хто говорить?») у процесі презентації нарації необхідна для розпізнавання «голосів» тексту, адже погляд наратора і персонажа (персонажів) досить часто не співпадають, інколи перебувають у виразному контрасті. Саме тому синхронізація площини сюжетного розвитку із основними рівнями втілення точки зору засвідчує певні закономірності форматування як авторської викладової стратегії, так і позиціонування певного типу наратора. Як зауважує В.Руднев, «коли читачеві зрозуміло, що історія вигадана, тобто сказане не є ані істиною, ані неправдою і відгороджене від повсякденного життя межами особливой – мовленнєвої – гри, то увага мимоволі загострюється на тому заради чого історія і розповідається, на її суб'єкті, тобто на сюжеті» [5, 78].

Точка зору видається тим універсальним засобом, що дозволяє цілісно досліджувати як внутрішньотекстові поетикальні особливості, так і розглядати окремих літературно-художній твір у широкому культуральному контексті. Передусім йдеться про найбільш поширену викладову форму, презентовану гетеродієгетичною нарацією. Зауважено, що гетеродієгетичний наратор позиціонується у тексті літературного твору як оповідна інстанція поза межами викладеної історії з одночасним оприявненням себе як джерела інформації, оцінного ставлення, тенденційності викладу, окреслення емоційності твору тощо. Семантично «гетеродієгетичний» визначаємо як «відмінний від фікційного світу оповіді чи розповіді»: «гетеро-» – від грец. *ετερος* – інший, та «дієгезис» – «просторово-часовий універсум, що позначається оповіддю» [3, 1972, 278 – 279]. Історія, яка є предметом викладу, має термінологічне окреслення через значення «екстра-» від лат. *extra* – поза, зовні, крім; розташування поза чимось. Тобто йдеться про наратора, який перебуває поза межами викладеної історії як її учасник, однак присутній в розповіді про неї, будучи співрозмовником чи спостерігачем і граматично виявляється як виклад від I-ої особи.

Названий тип наратора ототожнюється із експліцитним автором твору. На нашу думку, цілковита синонімія цих понять є неприпустимою. За визначенням, експліцитний автор – «фігура в тексті», розповідач, який належить світові художнього вимислу і веде розповідь від своєї особи, тобто «фіктивний автор» цілого твору чи його частини і є персонажем цього світу» [6, 156]. Однак художня література презентує чималий текстовий масив із самопрезентацією наратора як джерела викладу, який наполягає на автономності самої історії від його знання про неї. Таким чином,

---

^Y Знову-таки зауважуємо деяке термінологічне обмеження, позаяк модус фактичності переважає і не залишає простору для емоційного чи психологічного форматування події. Тому визначення В.Шміда видається оптимальним для подальшого дослідження.

суб'єктивність викладової манери виявляється передусім граматично, у категорії І-ої особи, і частково індиціально, через окремі прийоми концентрації художнього матеріалу. Особа наратора має перспективу двоякого втілення – він може максимально суб'єктивувати саму презентацію історії і постійно нагадувати читачеві про власну позицію щодо зображуваного, або намагається підкреслити лише знання про подію чи її фрагменти, але право оцінки та акцентування смислових стрижнів віддає читачеві. Гетеродієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації переважно підкреслює деяку обмеженість власного знання про описувану історію, часто мотивує це обмеження важливими для нього чинниками (найчастіше – фізичною відсутністю між окремими епізодами). Тому загальне зображення персонажів позначене фрагментарністю, недовисловленістю. Загалом даний тип наратора характеризується як аукторіальний, оскільки «центром орієнтації для читача у «фіктивному світі» художнього твору є судження, оцінки та зауваження оповідача» [6, 15]. Таким чином, експліцитність наратора сприяє встановленню комунікативних обмежень: читач пізнає художній світ за активного посередництва того, хто про цей світ знає, але знаходиться поза ним. Тобто емоційне та конкретно-описове тло, будучи до певної міри об'єктивізованими, постають в контексті задуму та загальної тенденційності твору. Своєю чергою, відбувається певне звуження панорами точки зору, коли чітко визначається її просторово-часовий план, ідеологічний план перебуває під домінуючим впливом нараторської позиції, а перцептивний відкриває досить тенденційні перспективи.

Не менш важливим є спосіб втілення точки зору за посередництва того «відстороненого» наратора, котрий презентує інтрадієгетичну ситуацію (за моделлю В.Шміда – вторинний недієгетичний наратор). Розуміння її специфіки виводимо із комплексу семантики: «гетеро-» – від грец. *eteros* – інший та «інтра-» від лат. *intro* – всередину і називаємо ним такого наратора, який презентує історію, де він відсутній у будь-якій формі, а граматично виявляється як виклад від ІІ-ої особи. На думку В.Шміда, визначальною рисою такого типу наратора є те, що він «розповідає не про самого себе як фігуру дієгезису, а лише про інші фігури, і його існування обмежується тільки планом розповіді, «екзегезисом» [8, 81]. З позицій вивчення стратегії тексту прозового твору гетеродієгетичний наратор в інтрадієгетичній ситуації виконує надзвичайно важливу роль – він за посередництва комплексу індиціальних знаків форматує часопростір художнього світу таким чином, щоби в уяві читача створити ілюзію його саморозвитку, а самому читачеві цілком довірити право рецепції та інтерпретації. Панорамне зображення картин художнього світу, незалежно від їх фактичної, реальної передісторії, насичене рядом різноманітних оцінок, зауважень, коментарів тощо, однак немає одного домінуючого акценту для визначення загального сприймання твору. Читач самостійно повинен знайти змістову кореляцію, що дозволить йому пізнати сенс твору та узгодити всі наявні у ньому композиційні елементи. Як зауважено в сучасних літературознавчих дослідженнях, «про провокування здатності читача до оцінки того, що відбувається в тексті, коментар автора «дбає» двома способами: утримуючись від однозначної оцінки подій, він створює «порожні місця», які допускають ряд варіантів їх заповнення; в той же час надаючи можливість для оцінки, він піклується про те, щоби ці місця не заповнювалися довільно» [6, 131]. Саме «винесення» наратора за межі дієгетичного простору сприяє моделюванню співвідношення самостійності рефлексій тексту із принципово важливими його змістовими чи формальними елементами. Позиція «поза дієгезисом» важлива у структурі викладу також і тим, що читач не потребує синхронізації переконань чи думок розповідача з думками чи настроєм самих персонажів, тому ставлення в процесі читання може довільно змінюватися і набувати самодостатності. З іншого боку, відсторонення розповідача від безпосереднього сюжетного розвитку дає йому право на узагальнення, відтворення усіх можливих розгалужень певної ситуації. Наративна історія набуває ознак універсального знання та одночасного перебування наратора не лише «тут – і – тепер» стосовно фікційного світу твору, але й у багатьох місцях («всюди – і – завжди»), що в конкретний момент твору не є актуалізованими. Так стають зрозумілими та доречними відступи та коментарі, авторські характеристики та зауваження. Розповідач своєю одночасною присутністю в різних місцях текстового простору не порушує композиційної стрункості твору, але сприяє її логічності та завершеності. Щодо вичерпності психологічного аналізу, то гетеродієгетична позиція наратора, який непричетний до описуваної ним історії надає характеристиці внутрішнього світу особистості глибини та переконливості.

Категорія гетеродієгетичного наратора в інтрадієгетичній ситуації видається моделлю імпліцитного зображення наратора, тобто зображення цілісність якого досягається поєднанням ряду текстових вказівників. Важливо, що існує чітка відмінність між індиціальним зображенням

наратора та присутністю у творі абстрактного автора. Як зауважує В.Шмід, «індекси, що вказують на наратора, здійснюють задум автора. З їх допомогою автор зображає наратора, роблячи його фіктивною інстанцією, своїм об'єктом. Індекси, що вказують на самого автора, є, як правило, не навмисними, а мимовільними» [8, 77]. З рецептивної точки зору позиція вторинного недієгетичного наратора максимально утруднює сприймання тексту, оскільки інтелектуальні зусилля читача мають диференціювати ті формальні ознаки, що призначені для ідентифікації самого наратора і ті, чия змістова роль автором, ймовірно, не усвідомлювалася.

Всюдисущий наратор однаковою мірою апелює до експліцитного та імпліцитного читачів, або, за термінологією М.Гловиньскі, до «віртуального реципієнта», який своєю чергою поділяється на «пасивного читача, який задовольняється сприйняттям більше чи менше вираженого у творі смислу» та «активного читача, який активно реконструює завуальований різними прийомами смисл» [Шмід, 58]. Для пасивного читача наратор серед решти індиціальних знаків обирає, зокрема, персонажів та їх вчинки, ситуації з яскравими описовими чи подієвими деталями, композицію, а також мовленнєве оформлення присутності «населення» фікційного світу та своєї власної. Більш складні за змістовим наповненням знаки слугують залученню до інтелектуально-естетичної комунікації активного читача. Це, очевидно, оцінка підібраних елементів події, що формують наративну історію, а також коментарі, роздуми, узагальнення наратора. III-особовій формі викладу, що є основною для втіленні гетеродієгетичного наратора в інтрадієгетичній ситуації, притаманна виразна текстова інтерференція з відокремленням описово-оцінного малюнка в тексті наратора та подієво-дійового – в тексті персонажів, що загалом ускладнює наративну структуру творів, а також встановлює специфічні стосунки між розповідними рівнями твору та основними планами точки зору.

Таким чином, маємо підстави вважати категорію точки зору однією із ключових в дискурсі наратологічних студій сучасного літературознавства, зокрема, в аспекті дослідження особливостей присутності в художньому часопросторі гетеродієгетичного наратора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно Т. Теория эстетики. – К., 2002.
2. Выготский Л. Психология искусства. – М.: Искусство, 1986. – 573 с.
3. Женетт Ж. Фигуры. В 2-х томах. – М.: Изд-во Сабашниковых, 1998.
4. Кузнецов Ю. Импрессионизм в украинській прозі кінця XIX – початку XX ст.: Проблеми естетики і поезики. – К.: Зодіак – ЕКО, 1995. – 304 с.
5. Руднев В. Морфология реальности. Исследование по «философии текста». Серия «Пирамида». – М.: Русское феноменологическое общество, 1996. – 207 с.
6. Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины: Энциклопедический справочник / ред.-сост. И.П.Ильин, Е.А.Цурганова. – М., 1996.
7. Ткачук О.М. Наратологічний словник. – Тернопіль: Астон, 2002. – 173 с.
8. Шмід В. Наратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
9. Lintvelt Japp. Essai de typologie narrative. Le «point de vue». Theorie et analyse. Paris. 1981.
10. Petersen Yurgen H. Poetica // Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft. 1981. Bd.13. S.155 – 162.
11. Rimmon (-Kenan) Shlomith. Narrative Fiction. Conemporary Poetics. London, 1983.

Олена СТАВНИЧА

© 2009

КАТЕГОРІЇ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ В СУЧАСНІЙ СОЦІОЛОГІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Необхідність актуалізації соціології літератури стала очевидною не так давно, і сприяло усвідомленню цієї необхідності науковцями кілька причин. По-перше, відсутність дослідницького зацікавлення вітчизняними традиційними методологіями аналізу та інтерпретації художніх творів, а інколи елементарне незнання молодими науковцями розробок культурно-історичної, порівняльно-історичної шкіл, соціологічного, генетичного, біографічного,

лінгвокультурологічного, екзистенціалістського підходів до вивчення літератури; закономірно, що зворотнім боком зазначеної проблеми є надмірне захоплення різноманітними зарубіжними методологіями (психоаналізом, структуралізмом або постструктуралізмом, гендерною критикою, постколоніалізмом тощо), які часто виключно цитатно «прив'язують» або штучно підлаштовують під український літературний матеріал. По-друге, скомпрометованість соціології літератури вульгарним соціологізмом радянських часів призвела до зникнення з поля зору літературознавства цілого спектру питань, пов'язаних із виявленням соціальних меж розуміння і впливу літературного тексту; пошуком і розкриттям механізмів впливу соціуму та ідеологій на свідомість і підсвідомість митця, формування його творчої манери, вибір жанрів, тем і под.; вивченням художньої і соціальної специфіки масової та елітарної літератури; відчуженням певних жанрів літератури від потреб читацького загалу; із дослідженням природи і механізмів взаємодії митця, твору і читацької публіки, визначенням культурних умов творення; творчими перспективами митця, мірою їх реалізації у суспільстві тощо.

Названі питання належать до сфери соціології літератури, а вужче — до літературознавчо-соціологічного напрямку досліджень, під яким розуміємо аналітичну тенденцію в літературознавстві, що охоплює проблеми, пов'язані із створенням і функціонуванням художнього тексту (основний об'єкт аналізу) і спирається на розроблений, впорядкований і структурований категоріальний апарат. Однак продуктивного розвитку саме соціологічної літературознавчої методології з рівновагою поетикального та соціокультурного аналізу з об'єктивних причин у вітчизняній науці не відбулося, і на теперішній час сформованої, питомо української соціологічної методології, як і чітко сформульованих дефініцій усієї соціальної парадигми у межах літературознавчої науки немає.

У рамках даного дослідження окреслимо основні категорії та поняття, якими може оперувати дослідник соціальних аспектів літературної творчості, розкриємо специфіку їх теоретичного моделювання, продемонструємо на окремих прикладах практичне застосування запропонованих оригінальних і традиційних для соціології літератури понять. Слід відзначити, що на сучасному етапі оприявлення соціології літератури існує яскраво виражена тенденція до поєднання принципів соціологічного літературознавчого підходу зі здобутками соціології знання (вивчення поезики як форми і засобу соціальної регуляції), соціальної антропології (Д.Браун, дослідження метафори), рецептивної естетики (В.Ізер, Г.-Р.Яусс, вивчення художнього твору як посередника в процесі складної соціокультурної взаємодії всіх учасників літературного життя), структуралізму, семіотики, психології сприйняття і творчості, евристики та ін.. Це збагачує методологію і практику сучасного зарубіжного літературознавства, дає орієнтири для модифікації застарілого методологічного апарату українського літературознавчо-соціологічного напрямку досліджень художніх творів.

Критерії партійності, народності, реалістичності (відповідності правді життя), гуманістичного пафосу і пролетарського інтернаціоналізму, категорії відображення, класовості, ідейності, єдності змісту і форми, на які спиралась критика і літературознавство радянської епохи, виявились неспівмірними із досліджуваними за допомогою них літературними феноменами (оскільки ігнорували їхню специфіку та естетичну природу). Тому на даний момент соціологи літератури відмовились від більшості із них, а залишені поняття зазнали докорінного переосмислення у світлі новітніх методологічних розробок. Серед великої кількості термінів, якими оперує соціологія літератури у всіх своїх різновидах, ключовими можна вважати поняття контексту, ідеї, рецепції, позалітературної дійсності, соціальної специфіки літератури та категорії суспільної функції, образу і детермінації.

Радянське літературознавство активно послуговувалось спрощеним поняттям контексту при дослідженні художніх творів, особливо давньої літератури та сучасних творів історичного змісту. Вважалося, що вивчення поезики повинно базуватися на вивченні історико-літературного процесу в усій його складності та в усіх його багатоманітних зв'язках із дійсністю: тобто треба враховувати епоху, біографію письменника, мистецтво відповідного часу, закономірності історико-літературного процесу, мову — літературну в її стосунку до нелітературної тощо [див. 17, 120]. Однак такий підхід загрожує розсосередженням фокусу дослідника, привнесенням до аналізу великої кількості другорядних або зайвих фактів, які не сприяють проясненню змістових характеристик самого художнього твору. Ще П.Сакулін при розробці «соціологічної поезики» пропонував ідею доцільного контексту, яка усуває можливість схематичного детермінізму: «Дотримуючись відчуття міри, дослідник укладає в систему лише те, що має *безпосередній*

стосунок до його літературних фактів... В одному випадку це можуть бути філософські течії епохи, як, наприклад, у період символізму; в іншому — соціологічні й соціальні ідеї, як у період народництва» [10, 104].

Грунтовно вивченням феномена контексту і проблем його функціонування як медіатора пізнання художнього твору займалися М.Бахтін, Л.Виготський, М.Епштейн, Дж.Верч, М.Куфаєв, М.Кочерган, А.Ткаченко. Детально розробленими є питання про геометрію контекстів (розрізняють ієрархічно організовані контексти — вертикальний і горизонтальний, та синархічно організовані — ризоматичні або мережеві контексти), про їх загальну типологію (розрізняють не за іманентними характеристиками, а за умовами використання в інтелектуальній діяльності: окрім названих, досліджують змістовний та організаційний контекст; прозорий або асоціативно-ускладнений контекст; ситуативний; лінгвістичний, культурний, історичний тощо), приділялася значна увага питанням реконтекстуалізації та деконтекстуалізації (зокрема, П.Рикером). Про стереотипізацію точки зору і відповідного закріплення певного контексту, його відпочаткову суб'єктивність і поступове набуття суспільно обумовлених конотацій розмірковує у своїй статті «Матеріали до поняття контексту» М.Рац [8, 85]. Дослідник зазначає, що в результаті соціалізації (як стандартизованого функціонування окремих контекстів у семіосфері суспільства) та об'єктивації контекстів у культуру, контексти «склеюються» з відповідними предметами (наприклад, починаємо приписувати художньому тексту зміст, породжений у ньому контекстом). Оперування різноманітними контекстами (у якості посередників-медіаторів — *mediational means* за Дж.Верчем) при здійсненні інтерпретації твору розглядається як природне до нерелексіїного ступеня вище, на якому ґрунтується сама проблема розуміння і тлумачення.

У сучасному літературознавстві контекст розглядають як «естетичну систему, без урахування якої сприйняття художнього твору не може бути коректним», а в її межах «прояснюється виражене значення висловлення, окреслені зв'язки з літературною традицією та новаторськими тенденціями в інтертекстуальному полі художньої та позахудожньої дійсності» [5, 519], або як «семантичне поле, в якому протікає онтологічне буття і здійснюється рецепція художнього тексту» [2, 206]. Ю.Борев обстоює герменевтичний підхід до контексту, як до єдності, що за допомогою внутрішніх органічних зв'язків вирізняє певну частину тексту, або, навпаки, становить окремішню частину, що протиставляється цілісності інших частин. Наведене останнє тлумачення замикається на внутрішньому просторі твору і не артикулює можливості позалітературних зовнішніх контекстів, тим самим апелюючи до контекстуалізму у розумінні М.Крігера.

Узагальненіше розкривається поняття контексту у філософії: «Контекст — це сукупність деяких обставин (різного роду неартикульовані передумови, традиції, конвенції, мова тощо), від яких залежить значення деякого вислову чи тексту» [15, 298].

Виходячи з положення про принципову незамкненість твору на самому собі, про твір як результат соціальної розгерметизації тексту (на протигагу тексту, твір — текст у процесі функціонування) [2, 509], визнаємо необхідність врахування лінгвістичного, суспільно-історичного та культурного контексту у розумінні текстів та репрезентованих ними явищ, понять, ідей, цінностей. При залученні подібного плюралістичного контексту слід пам'ятати про його ситуативну літературознавчу доцільність, не забувати про естетичне навантаження кожного елемента тексту або привнесеного «надтексту» (М.Епштейн), узгоджувати принципи відбору і презентації матеріалу з ціннісними установками гіпотетичного реципієнта або фактичного наратора та розв'язуваною задачею. Отже, говоримо про релевантний (значущий, відповідний), багатоплановий, але адекватний для відчитання семантичної глибини твору вибіркового контекст і спорадичну необхідність поліаналогій (наприклад, зі сфер соціології та мистецтва), що зумовлено інтердисциплінарністю дослідження.

При розгляді текстів, що містять так звані соціальні міфи політичного спрямування, слід враховувати загальний контекст системи значень (соціальну семіосферу у сучасному або історичному розрізах), які поділяють усі члени суспільства або окрема соціальна група: «Ми «розміщуємо» поведінку особи, яка нас цікавить, у відповідності з місцем у її життєвій історії, ... в історії соціального оточення, соціального тла, до якого особа належить. Оповідь про одне життя є частиною цілого плетива взаємопов'язаних наративів; ця оповідь укорінена в історії про ті групи, які впливають на формування ідентичності індивіда» [4, 42]. У художній літературі конкретна подія, епізод художнього твору, спосіб поведінки персонажа, авторська оцінка, поставлені у контекст певної кількості наративних історій, семантично увиразнюються і конкретизуються, а

також, залежно від обраного ракурсу геометрії контексту, можуть набувати множинності інтерпретативних сенсів. Соціальний або політичний контексти у художньому творі можуть бути, залежно від авторської інтенції, акцентованими (увираженими) або неакцентованими (перебувати на периферії авторської уваги, фігурувати на рівні проявлення елементів колективного підсвідомого). Більшість дослідників також підкреслюють історичну змінність та варіативність лінгвістичного, культурного та інших контекстів.

Розкрити та дослідити контекст певного літературного факту означає не просто вивчити та застосувати додаткову інформацію про нього, це означає переміщення точки зору дослідника із вузької площини тексту до ширшого і більшого знання, розширення значення самого художнього явища у порівнянні з прочитанням цього літературного факту як самоцінного, замкненого символічного текстуального вияву. Тільки врахування перетину вертикального соціально-політичного контексту (період «застою» у радянські часи) та горизонтального літературного «надтексту» (мутація героя радянської прози в антигероя «совкового» типу) дозволяє зрозуміти специфіку трансформації міфу про радянську людину через показ формування такого яскравого й експресивного характеру, як Олександра Рибенко-Ясінська з роману Галини Тарасюк «Смерть — сестра моєї самотності»: її егоцентризм, кар'єризм, агресивне честолюбство, марнославство, лицемірність і байдужість до «неприспособлених» (а насправді неасимільованих системою) людей були сформовані за сприяння наскрізь фальшивого суспільного устрою, який нав'язував активним і сильним, але позбавленим внутрішніх орієнтирів (внаслідок моральних деформацій), особистостям власні «правила гри».

Поняття «позалітературної дійсності» тісно пов'язане з вищенаведеним тлумаченням контексту. Маємо на увазі насамперед об'єктивний зв'язок літератури і соціальної реальності, що в площині розгляду художнього тексту виступає історичним, політичним, суспільним, біографічним контекстом, який може впливати на ті чи ті ідеї та художні вирішення автора у процесі реалізації творчого задуму.

Поняття «ідеї» тлумачимо у найширшому розумінні, як «думку, що відображає закономірні зв'язки і відношення об'єктивної дійсності та покладена в основу того чи іншого процесу людської творчості (художньої, наукової, суспільно-історичної тощо)» [13, 292]. Ідея художнього твору не становить жорсткої логічної схеми, на яку «нарощується» словесна тканина, вона є тим засобом, який, за Г.-Г.Гадамером, реалізує надзавдання мистецького витвору: передати своєю естетично-семантичною цілісністю зміст, неприступний для раціонального, нехудожнього викладу. У зв'язку з цим слід розрізняти поняття ідейності (що виступає внутрішньою якістю образного мислення та «виражається системою образів і постає в свідомості читачів як ідейно-емоційний пафос» [6, 292]) і тенденційності (наддоцільної або ілюстративної підпорядкованості естетичного аспекту певній теорії, системі ідей) художнього твору. Також ми не редукуємо поняття ідеї тільки до провідної думки твору, а аналізуємо всю структурну єдність тексту на різних рівнях (співвідношення смисл — образ, що реалізується на стилістичному, концептуальному, символічному рівнях).

Література не може створюватись поза соціальними структурами (якими обумовлене людське мислення в цілому), і тому безсумнівним є її ідейне та ідеологічне навантаження. Едвард Саїд заперечив політичну цнотливість художньої літератури і поклав на неї відповідальність перед суспільством за його моральний стан: «Дуже часто припускають, що література та культура політично, навіть економічно, невинні; мені не раз здавалося, що це не так, і, звичайно ж, мої студії орієнталізму переконали мене, ...що суспільство та літературну культуру можна зрозуміти і слід вивчати лише у парі» [9, 44]. Органічна проникність художніх текстів для ідеологічних впливів інспірує їх потенційну здатність створювати і модифікувати певні ідеологеми. Отже, вичленування з художньої тканини та критичний розгляд останніх є актуальним завданням для науковця, що займається літературознавчо-соціологічним напрямком досліджень.

Соціальна специфіка літератури розкривається у соціології літератури через коло понять, в цілому дискусійних для літературознавчої думки: заангажованості, аполітизму, соціального замовлення, моделювання мистецтвом суспільних відносин, зв'язків літератури та ідеології. Враховуючи погляд на літературу як на один зі способів репрезентації ідеології, констатуємо об'єктивну зумовленість художньої літератури суспільним життям, своєрідну питому заангажованість її соціальними процесами в усій різномірності та неоднозначності їхніх сфер вияву (політичній, моральній, релігійній, економічній тощо). Заангажованість як «перейнятість літератури пафосом суспільно-політичної, громадянської чи національної проблематики, прояв

соціальної відповідальності митця за свої твори» [6, 268] виступає неакцентованим компонентом більшості літературних шедеврів, оскільки не виключає необхідності естетичного аспекту для високої художньої якості твору.

Спираючись на екзистенціалістські концепції вибору та відповідальності, ідею ангажованої художньої літератури розвивав Ж.-П.Сартр: ««Ангажований» письменник знає, що слово — це дія: він знає, що оголошувати — значить змінювати і що оголошувати можна лише за наявності проекту зміни. Він відмовився від нездійсненої мрії намалювати об'єктивну картину суспільства та людської долі» [11, 323]. Художній твір, відповідно, — це проект змін, своєрідне ідеалістичне моделювання соціальних структур. Він не підпорядкований певній ідеології, не містить реалізацію програм політичних партій, а відображує відповідальність письменника перед суспільством і світом, екзистенційне відчуття причетності до людської та світової долі. Традиційне розуміння суспільного призначення літератури спричинило іманентну самоангажованість нової та сучасної української літератури (цю думку активно обстоює О.Пахльовська). Тенденційність художнього твору, яка виникає внаслідок заангажованості письменника національними або соціальними проблемами, є конкретним проявом аксіологічної природи мистецтва. Існує небезпека абсолютизації соціальної значимості літератури, що може призвести до надмірної «зараціоналізованості» та «засоціалізованості» у потрактуванні художніх творів. Важливим виступає в такому разі спосіб мистецької реалізації ідейного навантаження, загальна естетична цінність літературного твору. Якщо текст продукує виключно раціональні значення, не дає «виходів» до трансцендентної реальності, не містить поетичного надзавдання, а при інтерпретації є повністю умоглядно осяжним, — такий текст виступає ідеологічним утворенням і не має високої художньої вартості.

У соціологічному літературознавстві також використовується поняття «соціального замовлення», яке інтерпретуємо у найширшому сенсі: як відповідь митця на «виклики історії» (А.Дж.Тойнбі).

Зворотнє явище стосовно ангажованості або тенденційності у літературі та літературознавстві — мистецький аполітизм, обстоюваний апологетами «чистого мистецтва», що розуміють його як «незацікавлену естетичну діяльність», а політику трактують як «безцеремонне маніпулювання масами і тому самоусуваються від активного громадсько-політичного життя» [6, 57]. Однак повністю пасивна громадянська позиція принципово неможлива, про що говорилося неодноразово протягом усього 20-го століття, бо відсутність виразно артикульованої ідеології призводить до довільного ідейного навантаження твору мистецтва представниками різних суспільних груп, використання його естетичного потенціалу у сферах аморального політичного маніпулювання (як це сталося із «Кільцем Нібелунгів» Р. Вагнера).

Не підпорядкування митця певним ідеологічним настановам, а врахування свободи творчості у поєднанні з трактуванням літературного тексту як універсального засобу суспільної комунікації (цей погляд розвивали Р.Барт, С.Чаплієвич, Е.Касперський, Д.Затонський та ін.) — дана теза розкриває соціальну специфіку літератури, яка найкраще з усіх видів мистецтва своєрідно моделює соціальні відносини. Соціологію літературної комунікації розвинув у доволі струнку систему американський дослідник Г'ю Делзієл Данкен («Мова і література у суспільстві», 1953), який трактував суспільство як мережу зв'язків, побудованих на обміні ролей і символів (літературний твір виступає одним із таких символів; література в цілому — форма символічного впливу). У суспільстві література виконує функцію комунікативної інституції, забезпечуючи репрезентацію соціальної сфери у її нематеріальному вимірі (ідеологія, мораль, стереотипи, уявлення, міфи) та засвоєнню реципієнтами моделей дії у пасиві: «Культурна роль літератури ... полягає у забезпеченні оптимальності соціальної комунікації, інституалізації цінностей суспільства шляхом їх попереднього рольового культурного «програмування» в процесі сприйняття літератури» [12, 283]. Культура об'єктивується в літературі, і остання, таким чином, починає відігравати нову, соціокультурну роль, що й визначає розуміння літератури як соціокультурного феномена.

Поняття рецепції у сучасному літературознавстві широко вживане у своєму прямому значенні (від лат. *rescriptio* — сприйняття). Розроблялося у соціології літератури (соціологія сприймання і реципієнтів, комунікативний напрямок соціологічних досліджень літератури; Л.Ловенталь, Р.Ескарпі, А.Павелчинська, С.Секерський, Г.Сивокінь, М.Ігнатенко, М.Зубрицька), згодом стало одним із наріжних у теорії рецептивної естетики (констанцька школа — Г.Р.Яусс, П.Шонді, В.Ізер, Р.Варнінг, М.Риффатер), яка теж зосередилася на питаннях творчого сприйняття

мистецтва та його соціального функціонування. Ідеї рецептивної естетики застосовували у своїх дослідженнях і теоретичних розробках російські вчені Ю.Борев, М.Гей, В.Асмус, М.Гаспаров, в історико-літературних дослідженнях на окремі концептуальні положення рецептивної естетики спиралися українські дослідники М.Яценко, В.Смілянська, Г.Клочек, Г.Грабович та інші [6, 580].

Враховуючи такі положення рецептивної естетики, як розімкненість художнього твору (У.Еко), наявність у тексті «імпліцитного читача» (В.Ізер), читацькі рецепційні очікування та установки, визнаємо творчість як цілісний процес написання художнього тексту автором і присвоєння (спів-творення) художнього смислу читачем. Наявність відкритості текстуальної стратегії до активного читацького співавторства обумовлює важливість такого компоненту, як рецепція — у розумінні сприйняття, освоєння авторського переживання, інтелектуального і духовного досвіду, приведення їх у відповідність (присвоєння або відкидання) з власною ціннісною системою та досвідом. Саме в акті рецепції народжується смисл художнього твору (його онтологічний статус визначає історичний, груповий та індивідуальний досвід читача), здійснюється естетична та інтелектуальна комунікація між автором і реципієнтом.

Доцільним також у світлі дослідження специфіки соціально обумовлених елементів у структурі тексту вважаємо використання поняття вторинної рефлексії: читач осмислює елементи та надзавдання твору, який є авторською рефлексією себе і світу (виходимо з твердження, що «твір є нічим іншим, як спробою опанування й упорядкування самого себе (автора) і оточуючого світу» [18, 97]). Саме завдяки такій подвоєній силі впливу соціальних чинників (безпосередньо обумовлених мисленням автора і читача, а опосередковано — усім огромом їхнього особистого, культурного, загальноісторичного досвіду) можливе функціонування і закріплення елементів і схем соціальної міфології, її природного циркулювання у суспільстві (оскільки, окрім літератури, на всіх учасників літературної комунікації активно впливають засоби масової інформації і стандарти соціального буття в цілому).

Використання у межах категоріального апарату аналізу соціально заангажованої літератури таких понять, як «ментальність» або «національний характер», «стереотип», «ідея» та «ідеологія», зумовлює необхідність звернення до поняття ідеалу, зокрема його художньо важливого естетичного різновиду (вирізняють ще суспільно-політичний та морально-етичний ідеал).

Естетичний ідеал як конкретно-чуттєве уявлення про «найвищу цінність, критерій, привабливу мету і мисленнєвий бажаний прообраз естетичної та художньої діяльності» [2, 140] втілюється у тій чи тій формі кожним письменником, оскільки є відображенням його осмислення категорії прекрасного. Спираючись на пізнавальну (Д.Дідро), спонукальну, мотиваційну та оцінну функції ідеалу, митець реалізує у художньому творі зв'язок реального та ідеального, творить ідеальну модель реальності і тим самим допомагає зрозуміти суще або спонукати до його трансформації у бажаному напрямку. Естетичний ідеал — результат складного синтезу морально-етичного та соціального досвіду, естетичних уподобань письменника, його творчих настанов, ментальних процесів самоусвідомлення та самовдосконалення. Естетичний ідеал знаходить вияв насамперед у творених митцем картинах і образах, а також залучається до формування певних ідеологічних концепцій, якщо базується на відповідних до загальносуспільних очікувань уявленнях. Героїні епатажних романів Ірени Карпи реалізують молодіжний ідеал розумної, освіченої, здібної, і головне — «неприспосованої», нонконформістської людини, яка сильна тим, що знає шляхи виходу з драматичних суперечностей буття [16, 218-220]. Пошук естетичного ідеалу в образі «сильного героя у фазі становлення», характерний для періодів соціальної нестабільності та аксіологічної кризи, становить суттєву прикмету прози пострадянської доби (романи Ю.Мушкетика, В.Дрозда, Г.Тарасюк, Л.Дереша, С.Майданської, Л.Кононовича та ін.).

Водночас особистісний естетичний ідеал пов'язаний з моральними та соціально-політичними ідеалами суспільства (оскільки обумовлений соціальною психікою та наявністю колективного підсвідомого), він вбирає у себе естетичний аспект уявлень про досконале суспільство та людину, характерні для конкретного соціуму та історичної доби. У постмодерністській літературі може набувати демонстративно «асоціального» забарвлення (як вид протесту проти абсолютизованого використання даного терміну у радянський період, коли він був спотворений через ототожнення з «комуністичним ідеалом»), що, однак, не виключає текст з подібним типом естетичного ідеала з мистецького та соціального контексту.

Провідною серед категорій літературознавчо-соціологічного аналізу виступає категорія художнього образу. Образ — специфічна синтезуюча форма художнього мислення, спосіб

організації авторових уявлень про світ, його світосприйняття і світорозуміння, а також спосіб творення і буття художнього тексту в цілому. У тлумаченні літературознавця Юрія Борева образ є метафоричною, а не логічною, ієрархічно структурованою думкою, яка розкриває одне явище через інше і характеризується численністю значень, багатоплановістю та недомовленістю, оскільки «відповідає складності, естетичному багатству і багатовимірності самого життя» [2, 522]. Про полісемантичність та новизну перепрочитання «поетичного образу», варіативність його інтерпретацій говорив Олександр Потебня. Компонентами створення художнього образу є різноаспектні взаємодії між об'єктом і суб'єктом, внаслідок чого він виступає не абстрактною сутністю (бо результат міститься у мистецтві як формі суспільної свідомості) і має конкретно-чуттєву природу, яка оприявнює через зовнішнє і часткове (індивідуальне) внутрішнє і субстанціональне.

Гносеологічно художній образ — це «вимисел, споріднений із таким різновидом пізнавальної думки як гіпотеза» [І.Роднянська, цит. за 2, 522], тобто творені літературою факти належать до площини вірогідного. Образ виступає вторинним стосовно реального чи нереального (фантастичного, у створенні якого письменник теж не може вийти за рамки людського досвіду) предмету або явища, однак на підставі змісту і характерних особливостей образу можна з'ясувати дійсну або мисленнєву природу відображених предметів або умов їх існування (міметичне розуміння категорії літературно-художнього образу розробив ще Арістотель). Проте художній образ не можна розглядати як наочне втілення певної авторської ідеї (позитивістсько-психологічні концепції кінця 19-го — початку 20-го ст.), зводити до сукупності прийомів (формалізм) або, спираючись на категорію відображення, ставити створення образу в безпосередню залежність від ідеологічно потрактованої дійсності (вульгарний соціологізм). Домінантною у 20-му ст. стає ситуація, коли художні образи розглядаються як такі, що не копіюють, а творчо моделюють буття.

Послання в художньому образі відносного (соціального та історичного) з «вічним» (система загальнолюдських цінностей), особистого з надособистісним (авторської суб'єктивності з тією чи тією системою інтерсуб'єктивних поглядів на світ), інтерпретативний позалогічний «надсмисловий залишок», — дозволяють трактувати образ як універсальну категорію художньої діяльності, мультимодель, котра забезпечує творче освоєння та духовне осмислення багатоманітності світу, а також роблять неможливим оперття принципу творення образу на механічне віддзеркалення дійсності. О.Потебня, Б.Овчарек, І.Роднянська та інші дослідники розглядали художній образ як знак, засіб комунікації у межах певної культури; значення цього знаку, набуття ним множинності смислів реалізується в уяві реципієнта, що володіє необхідним для прочитання кодом (літературною компетенцією). Отже, розуміємо художній образ 1) як мисленнєву фіктивну репрезентацію моделі реального світу, в основі якої лежить семіотичне співвідношення знаку та значення, і яка потребує адекватності відтворення естетичного об'єкту, критично-оцінної діяльності читача; 2) як субстанціональну мультимодель, що слугує засобом естетичного умовного конструювання та семантичного освоєння нехудожнього простору.

Істотним для літературознавчо-соціологічного напрямку досліджень є поняття детермінації, яке часто спричиняє негативне явище спрощення інтерпретації художнього тексту через зведення її до в'яснення причиново-наслідкових зв'язків. Автори «Літературознавчого словника» розглядають детермінацію «виходячи з найширшого розуміння ... як однобічну залежність, послідовність» за зразком мовознавчого підходу («детермінант» означає вільну словоформу, що стоїть найчастіше на початку речення і конкретизує вислів): «За цією аналогією можна докладніше визначити естетичні функції композиційних одиниць тексту при аналізі композиції та архітектоніки цілісного художнього твору, виявляти естетичну доцільність порядку розміщення, наступності розділів, епізодів, мовних конструкцій тощо, які певним чином детермінують один одного в тексті і рухають, динамізують читацьке сприйняття» [2, 189]. По суті, пропонується лінійний аналіз структури композиції без врахування можливих нелінійних та опосередкованих семантичних зв'язків, детермінація зводиться до механістичного принципу причинності. Насправді, згідно з сучасними філософськими підходами, вона передбачає значно ширший набір детермінуючих дій і відповідних факторів, наприклад, умови, за яких діє причина, чинники, які визначають напрям процесу, специфічний вплив цілого на частини, змісту на форму тощо [див. 15, 152].

Тому пов'язуємо детермінацію із поняттям герменевтичного кола, де значення цілого визначає частину, а частина уможливорює розуміння цілого. З метою уникнення редукціонізму (як способу тлумачення літератури через нелітературу, зловживання причиново-наслідковим

зв'язком), пояснення відношення розглядуваного елемента до цілості повинно протікати у двох напрямках: від залежного елемента до детермінанта і навпаки (за законами раціоналістичної логіки, без застосування принципу антиципації). Детермінація може здійснюватися у напрямку від можливого до дійсного, від причини до наслідку, від змісту до форми, але дійсне може породжувати нові можливості, наслідки — апелювати до інших причин або обумовити інші результати, а форма може визначати зміст. Таким чином детермінація узгоджується із поняттям доцільного контексту, оскільки включає у себе тільки те, що безпосередньо витікає з тексту твору або вимагає обов'язкового прояснення. За такої умови, на думку Б.Овчарєка, детермінація «увиразнює цілість як джерело залежності елемента» [7, 291], а частковий елемент визначає структуру, якості і специфіку цілого. У подібному підході реалізується так званий принцип самодетермінації тотальності, коли «зміна відношення частин до цілого одночасно є зміною відношення цілого до частин, суб'єкт детермінації виявляється об'єктом власної активності, внаслідок чого розгортається реалізація можливостей частин і цілого у їх взаємній і постійній динамічній єдності» [15,153].

Твір мистецтва, відчужений від автора, стає об'єктивною цінністю, частиною суспільного життя, тобто явищем соціальним незалежно від волі автора. Цінність (тлумачена як естетична категорія) може бути універсальною (онтологічною) або локальною, притаманною певному народу, соціальній чи професійній групі. Певний художній текст набуває її саме у вимірах аксіологічних матриць конкретного суспільства: «Естетичної цінності твору *не існує*, вона *приходить*, вона *виникає*, вона вічно живе або *помирає*... Її ми завжди підводимо під категорію суспільних явищ, оскільки в самій сутності вона соціальна», — вважав французький учений Шарль Лало [цит. за 10, 98], наголошуючи на конкретно-історичних проявах естетичної цінності та її залежності від нормативів того чи того літературно-мистецького напрямку. Однак естетична цінність не дорівнює так званій «суспільній цінності», яку представники радянського соціологічного літературознавства накидали твору ззовні, виходячи з ідейних позицій автора та відповідності виголошуваних ним постулатів офіційному курсу партії. Естетична цінність є категорією художньою і залежить від глибини образності, гармонійності побудови тексту, яскравості та індивідуальності виразових засобів, використовуваних автором, а не від виключно ідейно-змістового навантаження.

Суспільна функція твору включає у себе продукування художньою літературою естетичних цінностей (тобто функцію естетичну), а також забезпечення нею інформаційних інтеракцій на символічному, образному рівні (мається на увазі апелювання до уявлень та стереотипів колективного підсвідомого; тобто функцію комунікативну). Виходячи із зазначеного, розуміємо суспільну функцію твору не як результат зовнішнього набуття цінності суспільно нейтральним фактом, а як стосунок частини і цілого у системі «автор — твір — суспільство», що функціонує в якості єдиного динамічного явища. Суб'єктивність автора корелює з об'єктивністю соціальних процесів, знаходячи вираження у символічній взаємодії авторської рефлексії та читачької рецепції у просторі тексту. Певна паралельність або й рівноважність між структурою суспільної свідомості як цілим та художнім світом літературного твору (частковим), ретрансльованим через індивідуальну свідомість соціальної одиниці (митця), оприявнює естетичну та ідеологічну роль літератури. Йдеться не тільки про відтворення комплексів уявлень та ідеологем, наявних у структурі соціуму, а й про активне їх продукування та «апробацію» на сторінках художніх творів. На специфічний зв'язок походження і суспільних функцій літературних образів з національними міфами, стереотипами, упередженнями, громадською думкою, політичними настроями та іншими фактуальними дискурсами вказують сучасні дослідники Г.Грабович, М.Ільницький, М.Янушкевич та інші.

Поняття «колективної свідомості», «колективного підсвідомого», «культурно-соціально-політичного безсвідомого» і под. активно розроблялися протягом 19-го-20-го століть філософською, соціологічною, антропологічною, психоаналітичною думкою, завдяки чому спостерігається певна термінологічна неузгодженість, семантична перевантаженість і неокресленість обсягу досліджуваного єдиного феномену. Йдеться про сферу людської свідомості, яка перебуває на дорефлексійному рівні і зумовлена наявністю спільної ментальної та генетичної пам'яті у межах конкретної спільноти. Витоки ґрунтовних досліджень зазначеного явища прослідковуються у соціоантропологічних працях М.Галбакса, Ф.Єйтс, П.Коннертона, соціологічних дослідженнях Е.Дюркгейма, Ж.Ферреоля, Б.Андерсона, філософії І.Канта,

А.Бергсона, А.Шопенгауера, психоаналітичній теорії З.Фрейда і К.-Г.Юнга, літературознавчих розробках Г.Д.Данкена, Н.Фрая, Р.Бойерса та інших.

У соціології використовується поняття «колективної свідомості», що розуміється як «стан уявлень, думок та емоцій, який охоплює не тільки окремі особистості усіх індивідів групи, а й інтереси і культурні цінності» [14, 36]. Ця «сукупність вірувань і почувань, у середньому спільних для членів суспільства» (Е.Дюркгейм) [14, 36], є фактором інтеграції та соціальної консолідації, оскільки формує певну систему суспільної взаємодії. Неаналітична природа деяких соціальних феноменів (забобонів, соціальних міфів, масових психозів тощо) при тлумаченні «колективної свідомості» не береться до уваги. Неможливість застосування до вивчення їх дійсного підґрунтя — дорефлексійного, підсвідомого — точних математичних методів спричиняє відмову від терміну «колективне підсвідоме» і дослідження цього явища. Спираючись з одного боку на соціологічні розробки названого поняття Е.Дюркгейма, а з другого — на психоаналіз З.Фрейда, утворену лакуну намагався заповнити К.-Г.Юнг, який окреслив власне концепцію «колективного підсвідомого» («Архетипи і колективне підсвідоме», «Структура підсвідомого», «Образи підсвідомого» тощо).

К.-Г.Юнг визначає колективне підсвідоме як «своєрідну вроджену структуру *псюхе* [душі], яка представляє матрицю та передумову свідомості» [1, 130]. Поняття «колективного підсвідомого» корелює з поняттям «індивідуального підсвідомого», але якщо вмістом останнього є витіснені комплекси особистості, то зміст «колективного підсвідомого» становлять архетипи (першообрази; термін запровадив Платон) — праформи свідомості, кумулятивні феномени, які утворюють глибинний, фундаментальний шар психіки, спільний для всього людства, концентрують і зберігають попередній його досвід. Вчений розглядає архетипи як стійкі форми колективної підсвідомості, що мають універсальну природу і постійно й активно впливають на свідомість, тим самим сприяючи її формуванню. Оскільки центром психіки, за К.-Г.Юнгом, є архетип Самості, то самореалізація особистості (процес індивідуації) відбувається через заглиблення в надра колективної підсвідомості та її інтеграції у сферу свідомості. В цілому, колективна підсвідомість — це «сфера виявлення первинного взаємозв'язку архетипу й менталітету у співвіднесенні з глибинними шарами людської свідомості» [2, 193].

Взаємопов'язаність художньої літератури і структур колективного підсвідомого є одним з предметів зацікавлення психоаналітика. Оскільки кожна епоха має власну однобокність у моральних і соціальних способах буття, а ця однобокність провокує невлаштований або небезпечний стан колективної підсвідомості, то художня творчість як модус втілення і процес одухотворення архетипів має компенсаторний характер, приводячи колективне підсвідоме у стан рівноваги шляхом забезпечення його тими фігурами, символами та образами, яких воно потребує.

Ідею «колективної підсвідомості» розвиває також архетипна літературознавча критика, розглядаючи її як таку, що лежить в основі міфів, релігійних ідей, притаманних багатьом культурам і цілим історичним епохам (про традиційний міф як втілення «символізму підсвідомого» говорить Нортроп Фрай: «*Spiritus Mundi*: есеї про літературу, міф і суспільство», 1976). Роль структурування колективного підсвідомого, процесів літературного розвитку та рецепції художніх творів виконують, на думку Н.Фрая та його послідовників, саме архетипи.

Соціальне підсвідоме, таким чином, — це своєрідний «ментальний архів» (Р.Вілсон), «душевна стихія» (О.Шпенглер), «інформаційний режим» (О.Донченко) існування суспільства, який містить у собі його ментально-генетичний досвід. Визнаючи трансцендентність «соціального підсвідомого» відносно людського «я», його позачасовий та універсальний для окремої спільноти (а не всього людства) характер, акцентуємо увагу на ієрархічній підпорядкованості даного поняття всеохопнішому поняттю «колективного підсвідомого» та на детермінованості «соціального підсвідомого» ментальністю, історичним та культурним досвідом певного народу. Носіями соціального підсвідомого виступають не архетипи, які є глибиннішим рівнем, а символи, образи та міфами як конкретні вияви міфологічного мислення суспільства.

Слід також зазначити, що у філософії ґрунтовно розроблене (починаючи від Г.В.Ляйбніца та І.Канта) поняття «позасвідомості» (позасвідомого) — «психічної реальності, що протистоїть свідомості, існує за її межами і може бути представлена в свідомості (повністю або частково) і не представлена в ній» [15, 492]. Цей термін, спроектований з особистості на соціум, співвідносний із «соціальним підсвідомим», але не враховує його специфічної суспільно-історичної детермінованості. Слушним також є загально визнане розрізнення поняття «позасвідомого» та «несвідомого»: перше дано людині від народження як ментально-генетична інформація

надособистісного характеру, а друге позначає стан дезактуалізованої, інфантильної свідомості і має морально-оцінне забарвлення. Пошук вичерпних понять, здатних окреслити весь огро́м латентної психоісторичної та психокультурної інформації навіть про окреми́й соціум, його структуру, суспільні цінності та установки, триває й досі, охоплюючи все ширше коло суспільних і гуманітарних наук.

Близьким до феномену «соціального підсвідомого» (точніше, однією з його складових, що поглиблює розуміння структури колективної підсвідомості) є явище «культурного несвідомого» (термін запровадив М.Фуко), яке функціонує у суспільстві як недовимовлений контекст матеріальної та духовної культури. Гетерогенна природа соціальної підсвідомості має здатність на певних етапах буття суспільства актуалізувати одні та ігнорувати («неусвідомлювати», «забувати») інші факти культурного або духовного життя (ідеї, звичаї, угруповання, традиції, літературні чи мистецькі надбання тощо). Часткова природа культурного несвідомого (у складі соціального підсвідомого), його відокремленість від загальноприйнятої, упорядкованої ієрархії цінностей, обмежує сферу функціонування цього поняття у літературному творі неакцентованим контекстом.

Взаємопов'язаність соціокультурних (зокрема текстотворчих та рецептивних процесів) і ментальних феноменів у літературознавчому вимірі можлива за умови доцільного залучення наведених вище категорій, а також врахування таких понять, як «позасвідоме», «менталітет», «світогляд», «соціальні регулятиви психіки», «пам'ять» тощо. Бо «вивчити конкретне суспільство сьогодні означає вивчити ментальний архів, структуру «програмного забезпечення» цього суспільства» [3, 14], які переважно зберігаються («запам'ятовуються») у текстуальному вигляді, завдяки чому значний відсоток «соціального підсвідомого» оприявнюється у корпусі художньої літератури.

Розроблений категоріальний апарат не претендує на вичерпність, але охоплює значну частину проблемного поля літературознавчо-соціологічних досліджень, а також дозволяє враховувати естетичну і соціальну специфіку літератури як складного соціокультурного феномену, що чутливо відображає аксіологічну шкалу та ідеологічний горизонт епохи. Існує потреба у подальшому розвитку, уточненні і практичному застосуванні розглянутої термінології (зокрема, комунікативного характеру), оскільки на даний момент, як було зазначено вище, майже проігнорований цілий шере́г проблем, пов'язаних із суспільним функціонуванням художньої літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. — Львів: Літопис, 2001. — 832 с.
2. Боров Ю. Эстетика. Теория литературы: Энциклопедический словарь терминов / Ю.Б. Боров. — М.: Астрель; АСТ, 2003. — 575 с.
3. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія. — К.: Либідь, 2001. — 334 с.
4. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. — К.: Ніка-Центр, 2004. — 184с.
5. Літературна енциклопедія: У двох томах. Т.2. / Ред. і упоряд. Ю.І. Ковалів. — К., 2007. — 624с.
6. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В.І. Теремка. — К., 2006. — 752 с.
7. Овчарек Б. Проблеми й орієнтації соціології літератури / У кн.: Література. Теорія. Методологія: Пер. з польськ. С.Яковенка. / Упор. і наук. ред. Д.Уліцької. — К., 2006. — 543 с.
8. Рац М. Матеріали к понятію контекста. // Вопросы философии. — 2006. — №3. — С. 77-89.
9. Саїд Е. Орієнталізм. — К.: Основи, 2001. — 315 с.
10. Сакулин П. Филология и культурология [Сб. избр. работ]. — М.: Высш.шк., 1990. — 239 с.
11. Сартр Ж.-П. Что такое литература? / Современное зарубежное литературоведение. — М.: Мысль, 1987. — 430с.
12. Соціологія культури: Навч. посіб. / О.М.Семашко, В.М.Піча та ін.— К.; Л., 2002.— 334 с.
13. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. — К.: Довіра, 2006. — 789 с.
14. Ферреоль Ж. Социология: Терминологический словарь. — 2-е изд. — СПб.: Питер, 2003. — 160 с.
15. Філософський енциклопедичний словник. / Гол. ред. кол. В.І. Шинкарук; Наук. ред.: Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук. — К.: Абрис, 2002. — 742 с.

16. Харчук Р. Сучасна українська проза: Постмодерний період: Навч. посіб. — К.: ВЦ «Академія», 2008. — 248 с.
17. Шацких С. Интерпретация как метод приобщения личности к искусству. / В кн. Социалистическая культура и проблемы творческой деятельности: Сб. науч. трудов / Московский ин-т культуры; Ред. кол.: Н.Н.Палеева (отв. ред.) и др. — М., 1989. — 161 с.
18. Memmi A. Problemy socjologii literatury. / w ks. Współczesna teoria badań literackich ya granicą. Tom III.

Анна СТЕПАНОВА

© 2009

ЛЮДИНА І МІСТО: КОНЦЕПТИ ЕСТЕТИЧНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Заявлена тема передбачає дослідження проблеми стосунків «людина – місто» в аспекті взаємодії естетичної свідомості та урбанізму у літературі першої третини ХХ ст. Вивчення даної проблеми стає актуальним, оскільки торкається ключових факторів формування літератури, спрямованості літературного розвитку і визначає місце і роль літератури у мистецтві та культурних процесах вказаного періоду.

Культурно-історична ситуація межі століть, що явила розпад існуючої картини світу, творіння нової історії та кардинально вплинула на розвиток художнього процесу, обумовила зсув у людській свідомості, пов'язаний з переживанням історії як перехідної. Відзначена новим витком у розвитку промисловості і науки, бурхливим зростом міст, з одного боку, та тяжкими світовими катаклізмами – з іншого, перехідна епоха явила новий етап у розвитку людської свідомості і самосвідомості. Утворення нової картини світу передусім було обумовлене зламом у сприйнятті дійсності, формуванням нового типу суспільної свідомості, що зумовила напрям історичного розвитку у ХХ ст. У своєму відомому есе про Чурленіса Вяч. Іванов відзначав: «Деякий таємничий загальний зсув – є відзнакою сучасної епохи – зсув не тільки усіх цінностей і основоположень духовного життя, але і ще глибше – зсув у самому сприйнятті речей, зсув засад життя душевного: суттєво – інше відчуження людського «Я» і суттєво – інша сприйнятливність до всього речовинного» [1, с. 342].

Новий вектор культурної свідомості обумовлювався численністю культурно-історичних факторів, серед яких важливу роль відіграли література і мистецтво та урбаністичні процеси, що активізувалися на межі століть та у першій третині ХХ ст. Мистецтво зазначеного періоду чутливо вловило зміни, що наближалися, акцентуючи у художній творчості нові естетичні константи і формуючи новий тип художньої свідомості, який певною мірою випереджував, передбачав, спрямовував процес розвитку людської свідомості, являючи мистецтво як реальність, альтернативну історичній. М.Хренов зазначав, що мистецтво має автономію стосовно суспільства і у його межах можна фіксувати інші закономірності розвитку як саморозвитку, які не завжди є очевидними у стабільні епохи і розкриваються у перехідні епохи [2, с. 6]. Саморозвиток мистецтва перехідної епохи відображав черговий етап розвитку естетичної свідомості, що збагатилася новими смислами і відповідала новим завданням.

Іншим культурним фактором, що визначав вектор культурного розвитку людської свідомості на межі століть та у першій третині ХХ ст., стало місто. Швидкий зріст та розвиток міст, широке розповсюдження урбаністичних теорій у містобудівництві, філософії, соціології, мистецтві обумовили сприйняття міста як «втілення, осередок сакрального, до якого стягнуто свідомість суспільства» [3, с. 22]. Проблема *взаємовідносин людини та міста*, що актуалізується у літературі у цей період, відкриває нові обрії дослідження і являє відображений у літературі процес *взаємодії естетичної свідомості та урбанізму*.

У зв'язку з цим уявляється актуальним звернутися до дослідження специфіки естетичної та урбаністичної свідомості на межі століть і у першій третині ХХ ст. з тим, щоб виявити спрямованість естетичних пошуків у цей період та позначити роль міста в процесі формування нового естетичного ідеалу.

Тип естетичної свідомості межі століть був обумовлений історично і пов'язаний з черговим етапом розвитку естетичної думки, започаткованої у дослідженнях І.Канта і продовжував еволюціонувати у творчості німецьких романтиків. У зв'язку з цим, щоб уяснити особливості естетичної свідомості у вказаний період, здається доцільним навести ретроспективний погляд на історію проблеми.

Визначаючи сутність естетичного судження, Кант акцентував у ньому важливість суб'єктивного чуттєвого сприйняття, актуалізуючи, таким чином, роль у мистецтві сприймаючого суб'єкта. Згідно з Кантом, естетичне судження є вільним від практичної доцільності, орієнтоване не на сутність предмету, а на наше уявлення про нього: «щоб визначити, прекрасне дещо або ні, ми співвідносимо уявлення не з об'єктом для пізнання і розуму, а з суб'єктом та почуттям задоволення або незадоволення, що він зазнає за допомогою уяви (можливо, пов'язаної із розумом)» [4]. Естетичне судження не несе у собі пізнавального змісту і значною мірою орієнтоване на людські почуття – «красота, що не є співвіднесеною із почуттям суб'єкта, сама по собі ніщо»*.

В основі естетичного почуття, таким чином, лежить гармонія двох пізнавальних здатностей душі – уяви і розуму. При цьому важливим стає не стільки осмислення результату естетичного сприйняття, скільки душевний стан людини в процесі сприйняття, активність його душевних сил. Таким чином, Кант обґрунтовує учення про естетичне як про стан душі: «Визначним підґрунтям естетичного почуття є не поняття, а внутрішнє почуття гармонії в грі душевних сил» [4].

Підкреслимо, що уявлення про естетичну ідею у Канта тісно пов'язане із поняттям ідеалу прекрасного і краси: «красотою взагалі, будь то краса природи або краса мистецтва, можна назвати вираження естетичних ідей» [4]. І тільки у сфері краси, за Кантом, реалізується естетичний ідеал прекрасного.

Ідеї Канта своєрідно віддзеркалились у творчості німецьких романтиків. Кінець XVIII ст. явив плеяду поетів, чия літературна творчість становилась програмною. У культурно-історичному просторі починався процес взаємодії літератури та естетики, що позначив тенденції розвитку естетичної свідомості у XIX ст. та на межі XIX-XX ст.

Найважливішу роль в естетиці романтизму відіграла акцентуація чуттєвості. Романтики, за висловлюванням Н.Берковського, «повертали чуттєвості її права» [5, с. 18]. Глибоке осмислення чуттєвості романтиками стверджувало новий погляд на мистецтво, надавало художній свідомості більш складних завдань. Виникала ситуація, коли, за висловом Л.Мегрона, уява та чутливість узурпують роль, що нормально повинна була б завжди належати знанню та розуму [6, с. 22].

Синтез чуттєвості і форми породжував уявлення про романтичний ідеал прекрасного, який пізніше буде закріплений у філософії Гегеля як «чуттєва подоба ідеї». Естетичний ідеал романтиків вибудовувався на пильній увазі до людської свідомості та самосвідомості, на ствердженні творчої активності свідомості, яка полягала у здатності побачити у прозаїчному факті реальної дійсності поетичний смисл.

Здатність в емпіричному факті буття або реально існуючому людському характері бачити «іншого» (ідею) являла розвинений романтичною літературою принцип можливості, ідею множинності, що характеризувала спрямованість романтиків на дослідження та зображення у творі не стільки характеру, скільки його потенційно можливих інваріантів. «Більшість людей, - відзначав Ф.Шлегель, - подібна можливим світам Лейбница. Це лише рівноправні претенденти на існування».

Актуалізація принципу можливості у романтичній літературі стала важливим відкриттям. Із безлічі можливостей у творі акцентувалася одна, яка набувала статусу естетичної цінності. На її основі формувалася ідеал. Таким чином, література пропонувала вибір цінностей, які розглядалися як можливість. Принцип можливості надавав ідеалу деяку рухливість, «неканонізованість», залежність від художньої літературної настанови, що передбачало імовірність формування декількох естетичних цінностей, які закладали засади різноманітних естетичних течій, що співіснували у мистецтві «на рівних правах», «замість одного загального стилю, що тяжіє до універсальності» [7, с. 31] (особливо ця тенденція актуалізувалася на межі XIX-XX ст.).

---

* Пізніше, у своїй підсумковій роботі «Антропологія» (1798) Кант стверджуватиме, що почуття – єдине надійне зовнішнє джерело знання.

По-друге, важливо підкреслити, що естетичний ідеал розроблявся у літературі, а не «диктувався» ззовні*, і лише потім, закріплюючись у теорії, укорінювався в естетичній свідомості.

По-третє, важливим було те, що відкриття, які були зроблені романтиками у галузі літератури, набували статусу теорії, освоювались естетико-філософською думкою, яка згодом стверджувала їх в якості принципів творчого методу або естетичного напрямку у мистецтві. Те, що Н.Берковський називав «загрозою у романтизмі переходу художньої літератури у філософію та філологію» [5, с. 97], передбачало, що романтична література осмислювалась як «особлива мова теоретичної думки про мистецтво» [8, с. 77] і засвідчувало активну діалектику взаємодії естетики і літератури. З початку XIX ст. формування естетичної свідомості іде від літератури, в області якої виробляються естетичні константи і етичні імперативи. На початку XIX ст. взаємодія естетики і літератури обумовила значний зріст розвитку естетичної думки, «сплеск» естетичної свідомості і окреслила шляхи формування різних її модифікацій, які розвиватимуться на межі XIX-XX ст.

Процеси культурної переорієнтації естетики і мистецтва, що були розпочаті у XIX ст., досягли свого апогею наприкінці XIX – початку XX ст. В цей період взаємодія літератури і естетичної свідомості стає настільки щільною, що переходить у цілісність. Розмежування естетики і літератури практично зникає. Вимальовується розуміння естетичної свідомості як свідомості, що «*обживає*» певні тенденції і напрямки у літературі, безпосередньо від них залежить і отримує назву, яка обумовлена специфікою того, що ця свідомість обживає. Більшість естетичних течій і напрямків у мистецтві межі століть та першої третини XX ст. розвивають *свою*, притаманну тільки їм естетику і являють модифікації естетичної свідомості. У цей період розвиток літератури продукує появу робіт, що виходять за рамки естетичних маніфестів напрямків мистецтв і виводять їх із сфери художньої творчості та філософії на рівень світогляду – «Символізм як світорозуміння» А. Белого, «Екзистенціалізм – це гуманізм» Ж.-П.Сартра, «Експресіонізм як соціальний світогляд» Б.Арватова і т. д. Естетична свідомість, таким чином, трансформується залежно від модифікацій літературного процесу та експериментів у художній творчості.

Ці тенденції свідчать про те, що у першій третині XX ст. література стає виразником естетичної свідомості. Подібна ситуація обумовлює певну автентичність, самодостатність естетичної свідомості, - вона абстрагується від національно-народних коренів, набуваючи рис «інтертекстуальності», тяжіючи до «інтеркультурності», і через це у своїй смисловій значущості стикаючись з ознаками явища, позначеного у філософії та культурології префіксом «мета-».

Перехід взаємодії естетичної свідомості і літератури у цілісність обумовив виникнення ситуації, коли «створюється нова ієрархія форм духовного життя, в якому художня творчість домінує над іншими сферами суспільної свідомості у формуванні та ствердженні «осьових» цінностей як вищої інстанції» [9, с. 25]. Продуктом цієї цілісності стало явлення на початку XX ст. поняття *естетично програмного художнього тексту* – як тексту художньої літератури, що несе у собі естетично програмні моменти, яких ще не було розгорнуто в естетичній теорії: зміна героя в оповіданні В.Підмогильного «Іван Босий», акцентуація нових цінностей («Київ - традиція», «Київ навесні ввечері» М.Зерова), тенденції нових стилів («У пошуках втраченого часу» М.Пруста) і т. ін.

Інша не менш важлива особливість естетичної свідомості першої третини XX ст. полягала в тому, що це була *урбаністична* свідомість. Естетичні течії цього періоду були породженням міста, яке ставало осередком людської думки – наукової чи художньої, але в будь-якому випадку незмінно творчої, і різноманітність їх художніх новацій була обумовлена розвитком урбаністичного середовища (у тому числі значну роль відіграли досягнення науки та техніки) і урбаністичної свідомості. О.Шпенглер стверджував, що місто є початком усіх мистецтв та їх жанрів: «...драма, в якій робить спробу заявити про себе життя в стані бадьорості, - це міська поезія, а великий роман, погляд звільненого духу на все людське, передбачає місто – світову столицю. Існують лише міська лірика і лише міський живопис і архітектура з бурхливою та короткою історією» [10, с. 96].

Тут важливо підкреслити, що рубіж XIX – XX століть позначив новий етап у розвитку західноєвропейської та російської культури, пов'язаний із переосмисленням феномену міста.

---

* До цього моменту розробка естетичних ідеалів була прерогативою філософії, причому, як підкреслює О.Кривцун, «увага до естетики у кожного мислителя була викликана не стільки спеціальним інтересом до мистецтва, скільки прагненням розробити необхідні компоненти, що надають завершеності філософській системі» // Кривцун О.А. Эстетика. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 430 с. – С. 89.

Інтенсивний розвиток промисловості наприкінці XIX ст., що викликав бурхливий зріст міст, закріпив основоположну роль міста у розвитку цивілізації та житті людини. У цей період місто як феномен культури стає предметом досліджень істориків (М.П.Анциферов, Г.Белов, К.Бюхер та ін.), соціологів (Г.Зиммель, Л.Вірт, Р.Парк та ін.), філософів (Г.Башляр, О.Шпенглер, М.Бердяев и др.), економістів (Ч.Бут, П.Келлог, С.Ю.Вітте, В.Зомбарт), психологів (Д.Хілі, Г.Адлер), політологів (Г.Госнел).

В архітектурі та містобудівництві розвиваються численні урбаністичні концепції, які визначають спрямованість міської цивілізації, проголошують місто її оплотом та світом розуму в плані розвитку науки та техніки та трактують міську культуру як головний інструмент рішення усіх соціальних конфліктів (роботи Ш.Ле Корбюзьє, Ф.Л.Райта, Е.Хоуарда, Т.Гарньє, Е.Енара та ін.) [11]. Автори цих концепцій проголошували міський спосіб життя основою сучасної естетичної свідомості, урбаністичної за своєю природою, свідомості, що установлює певну єдність міського світовідчуття, ритму життя, почування, життєспрямування у часі, єдність мови (міський діалект) і, зрештою, мислення.

Слід відзначити, що важливою властивістю естетичної свідомості межі століть стає спрямованість до здійснення безмежних можливостей, - те, що Т.Адорно називав «естетичною тотальністю», яку було викликано дисонансністю мистецтва. Ця дисонансність, що була обумовлена соціальною автентичністю мистецтва стосовно емпіричної реальності, породжувала необхідність експерименту як тяжіння до естетичної волі, що виявилось у створенні концепцій життєтворчості, людини-артиста, людини-творця, здатної перетворити, перебудувати світ (ця тенденція повною мірою відобразилась у розповсюдженні урбаністичних теорій). Експериментальність у мистецтві проектувалась на експериментальність в освоєнні простору, - місто ставало утвореним простором і в урбаністиці, і у літературі. Естетична свідомість, таким чином, «вросла» в урбанізм, являючи місто як архетип культурної свідомості епохи.

Л.Стародубцева відзначає, що місто «малює» структуру свідомості, що його створила. А свідомість «малює» саму себе, і автопортретом часто стає образ міста: реального або ідеального... Засіб «устрою свідомості» тієї чи іншої культури нібито залишає відбиток на земній поверхні: заплутаний візерунок сітки вулиць та набережних, плями майданів, вигини та примхливі обриси міського плану - ні що інше, як умовний автопортрет - автограф-розчерк свідомості на шкірі землі. Так місто, з одного боку, виявляється втіленням у просторі структур свідомості. Але, з іншого боку, відбувається і навпаки. У спробах «уявити неуявленне», вигадати, яка вона, свідомість: її фантоми, марення та ностальгічні спогади - культура часто звертається за допомогою до форми міста, малюючи в уяві за його образом і подобою позапросторові духовні феномени, абстрактні поняття та категорії. І невтомно створює вигадані метафізичні та символічні міста [12, с. 74].

Культурно-історичні трансформації межі століть та першої третини XX ст. сприяли ціннісній переорієнтації, створювали ситуацію, у якій естетична свідомість сприймалась через філософію цінностей: важливим ставало не буття речі, а її сутність. У зв'язку з цим цілком іншу значущість набувало поняття естетичного ідеалу прекрасного. Задекларований романтиками принцип можливості, що затвердив ідею варіативності погляду на світ, на межі століть прийняв гіпертрофовану форму. Варіативність як можливість призвела до ствердження в мистецтві безлічі цінностей, що зрештою породило хаос у людській свідомості, культурну та психологічну дезорієнтацію. У першій третині XX ст. ця тенденція посилилась під впливом глобальних історичних катаклізмів, що відбувались у цей період (двох світових війн, революції у Росії, економічних криз і т. ін.). Цього часу, як відзначає О.Зись, надзвичайна міць засобів та результатів людської діяльності поєднується в ній з падінням рангу цільових цінностей, що споконвіку надавали діянням людини смисл [9, с. 16]. Ситуація, що виникла, коли, за висловлюванням Ф.Ніцше, усі боги померли, потягла за собою втрату ідеалів, трансформацію поняття прекрасного, що породило естетизацію потворного у мистецтві, настроїв песимізму, есхатологічного світовідчуття, кризи культури, яка позначила момент присмерковості, що на початку XX ст. набувала характеру світоглядкової ідеології *. Вступаючи у складні взаємовідносини з емпіричною дійсністю, естетична свідомість першої третини XX ст., як і витвір мистецтва, прагне,

---

* У цей період з'являється ряд робіт, позначивши тему присмерковості культури: О.Шпенглер «Присмерк Європи», О.Блок «Крах гуманізму», Г.Уэллс «Росія у темряві» та ін.

за висловлюванням Т.Адорно, «знайти ідентичність із самим собою», відображаючи невирішені антагоністичні суперечності реальності на рівні внутрішніх проблем художньої форми [13, с. 12].

Ці процеси свідчили про втрату людською свідомістю точки опори, що сприяла б адаптації людини до зміни картини світу. Таким чином, виникала необхідність у пошуках нового естетичного ідеалу, здатного об'єднати та утримати від розпаду світ, що гине. Таким ідеалом стає місто у своїй споконвічній сутності як захисту людини від небезпеки зовнішнього світу.

В.Глазичев відзначав, що у художній літературі другої половини XIX ст. – у творах Бальзака, Діккенса, Золя, Достоевського – формується розуміння міста як «синтезу предметно-просторової ситуації та людських дій, почуттів, думок...». Спочатку у художній свідомості переважало соціологічно-публіцистичне осмислення міста, але вже наприкінці XIX ст. активно розвивається естетичне переживання міського середовища [14, с. 135-136]. У першій третині XX ст. образ міста знаходить своє відображення у різних видах мистецтва. Інтенсивний розвиток міської теми проявляється у живопису (постімпресіонізм – Ч.Хессем, Е.Мане, А.Фрієз, М.Утрілло, К.Коровін, експресіонізм – Е.Мунк, О.Дікс, абстракціонізм – В.Кандинський і т. д.), кінематографі, архітектурних концепціях і т. д. Однак найбільш яскраве і глибоко осмислене народження та втілення як естетичного ідеалу прекрасного образ міста знаходить у літературі (місто як ідеал прекрасного постає у творчості М.Зерова та українських неокласиків, поетиці містобудівництва у В.Маяковського та О.Довженка, в урбаністичній ліриці В.Брюсова та А.Дюамеля, романах «Валя» С.Сергеєва-Ценського, «Сонце мертвих» І.Шмельова, «Київ-місто» та «Біла гвардія» М.Булгакова та ін.). У цей період відбувається актуалізація у літературі міського тексту, що набуває у художньому просторі літературного твору найбільш конкретних обрисів змісту та форми. У російській літературі завершується процес формування петербурзького тексту, відбувається становлення московського, київського алуштинського текстів.

Важливо підкреслити, що своєрідність образу міста як естетичного ідеалу полягає у тому, що його формування у літературі відбувається шляхом повернення до ідеалів прекрасного античної культури. На перший план виходять образи, що уособлюють специфіку осягнення людиною простору природного універсалу – сонце, сад, печера та ін., які у літературі XX ст. актуалізуються в образах міста-сада (у В.Маяковського, О.Довженка, С.Сергеєва-Ценського), міста-сонця (у І.Шмельова та А.Камю), та ведуть походження від праобразу сучасного міста – міста-печери. Думається, що в процесі формування естетичного ідеалу і осмислення самого значення слова «місто» походило з античності: слово «urbs» (місто – лат.) несло у собі подвійний смисл, що містив рішення людиною двох найважливіших завдань, які перед нею ставило життя – забезпечення безпеки та реалізацію творчого, культурного розвитку: у перекладі з латинської urbs має значення «місто, оточене стіною; міська фортеця або кремль; Рим», а похідне від urbs – urbanus – значення «міський» і як синоніми «облагороджений, витончений, вишуканий» [15, с. 798-799].

Іншою важливою особливістю нового естетичного ідеалу була його невід'ємність від людської свідомості. Образ міста набував цінності тільки у відношенні до нього людини і в залежності від спрямованості людського сприйняття отримував у художньому творі певне трактування. Аналіз міської теми у літературі, таким чином, пояснював, словами М.Бахтіна, «архітектонічне розташування світу навколо ціннісного центру» [16, с. 60] – людини у просторі міста.

Таким чином, пильна увага літератури до внутрішнього світу особистості, до людської свідомості, що була характерною для естетики модернізму, - з одного боку, і діалектика урбаністичних процесів у культурі – з іншого, обумовили взаємодію у літературі естетичної свідомості та урбанізму, що вилилось у цілісність урбаністичної естетичної свідомості та народження нового ідеалу прекрасного – міста як форми людської свідомості, втіленої у культурному феномені.

Формування нового естетичного ідеалу призвело до зміщення акцентів у сфері мистецтва. Місто як естетичний ідеал знаходив своє втілення у художніх творах більшості естетичних течій. У зв'язку з цим важливим поставав не засіб відображення дійсності, не художній метод, а спосіб вираження ідеалу. У цій ситуації зникала необхідність у магістральному напрямку в мистецтві, в межах якого новий естетичний ідеал осмислювався б більш глибоко, а виникала потреба у магістральному виді мистецтва, відповідному наданому художньому завданню. Такий вид мистецтва являла література, у якій міські тексти стали затверджуватись як естетично програмні, що продукувало розвиток своєрідної системи поетики, поетологічних засобів, художніх рішень,

часто запозичених із суміжних видів мистецтв (живопису, музики, кінематографу), які збагатили літературу ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иванов Вяч. Чурленис и проблема синтеза искусств // В кн.: Иванов Вяч. Борозды и межи: Опыты эстетические и критические – М.: Издательство «Мусагет», 1916. – 352 с.
2. Хренов Н.А. Культура в эпоху социального хаоса. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.
3. Ильин В.Г. Город: образ, концепт, реальность (социокультурный анализ). – Ростов н / Д: Изд-во Рост. ун-та, 2003. – 248 с.
4. Кант И. Критика способности суждения // <http://www.philosophy.ru/library/kant/03/0.html>
5. Берковский Н.Я. Романтизм в Германии. – СПб: Азбука-классика, 2001. – 512 с.
6. Мегрон Луи. Романтизм и нравы. – М.: Книгоиздат. «Современные проблемы», 1914. – 468 с.
7. Хренов Н.А. Культурологический аспект художественного процесса ХХ в. // Современное искусствознание. Методологические проблемы. – М.: Наука, 1994. – 256 с. – С. 29-51.
8. Кривцун О.А. Эстетика. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 430 с.
9. Зись А.Я. некоторые размышления об искусстве ХХ в. // Современное искусствознание. Методологические проблемы. – М.: Наука, 1994. – 256 с. – С. 5-29.
10. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т.2. – М.: Мысль, 1998. – 606 с.
11. Див.: Ле Корбюзье Ш. Градостроительство. – М., 1978, Хоуард Э. Сады-города будущего. – СПб, 1911, Wright F.L. Disappearing City (Исчезающий город). – N.-Y., 1932; Гарнье Т. Промышленный город. – М., 1911, Энгар Э. Город будущего. – СПб, 1910.
12. Стародубцева Л.В. Город как метафора урбанизируемого сознания // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. Сб. науч. трудов. – М.: Наука, 1999. – 285 с. – С. 70-93.
13. Адорно Т.В. Эстетическая теория. – М.: Республика, 2001. – 527 с.
14. Глазычев В.Л. Поэтика городской среды // Эстетическая выразительность города. – М.: Наука, 1986. – С. 130-156.
15. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1986. – 840 с.
16. Бахтин М.М. К философии поступка // Бахтин М.М. Собр. Соч.: В 7 т. – М.: Русские словари, 1996 – 2007. – Т. 1. – М., 2003. – 970 с. – С. 7-68.

Андрій ЦЯПА

© 2009

ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ АФЕКТ ЧИТАЧА: ЗЕМЛЕТРУС КЛЯЙСТА

Той, хто усвідомлює потребу людини у визначеному ставленні до абсолюту, не може оминати «Землетрус у Чилі» Гайнріха фон Кляйста. Зрештою, твір неминучий і для того, хто дошукуються в літературі умов виникнення афекту та ефекту маси. І шукач не розчарується: твір здивує його глибиною, відкріє, мов степовий курган, несподіване накладання пластів, злякає, наче єгипетська піраміда, гнівом вищої сили. Це — безвідносно до жанрів і напрямів — один із тих творів, що апелюють насамперед до читача; вже за інерцією мислення чи, так би мовити, історичною необхідністю він перетворюється на об'єкт наукового розгляду. Втім, і у свідомості літературознавця читач витіснить знавця, і благоговіння просвітленого відкривача означуваного переважатиме інтелектуальне вдоволення анатома означників.

Проте лише знавець побачить, що Кляйст переплів кілька землетрусів: **(1)** фактичний землетрус у Чилі 1647 р., **(2)** фікційний землетрус у Чилі, вигаданий Кляйстом — на основі фактичного — для художнього втілення філософської дискусії, яка розпочалась у Європі після **(3)** землетрусу в Лісабоні 1755 р., і використаний для перенесення місця дії з Європи у Латинську «Європу».

1: Заради історичної достовірності подій 13 травня 1647 р. у Сантьяго, столиці Чилі, подаємо дослівно розповідь очевидця, місцевого єпископа Гаспара де Вільяроеля (поміщену у дослідженні «The Background of Kleist's «Das Erdbeben in Chili» Альфреда Оуена Олдріджа) із нашими скороченнями.

Землетрус почався 13 травня о 22.37. «Умить завалились усі будівлі Сантьяго, тож гуркіт землетрусу було неможливо відрізнити від гуркоту їхньої руйнації. ... Поштовки тривали усю ніч, із тріщин у ґрунті виходила смердюча вода і багато піску, хоча Сантьяго знаходиться на відстані 10-12 миль від океану». Уціліла лише церква, що носила ім'я Сан Сатурніно⁹⁵, якого відтоді вважають патроном міста. «... навіть найбільш освічені мешканці Сантьяго подумали, що прийшов Судний День. ... Вночі серед натовпу ходило 40-50 священників, вони приймали сповідь й давали останнє помазання». У ніч на 14 травня страх посилюється. Аби заспокоїти людей, єпископ проповідує на церковному кладовищі. Проповідь триває півтори години, слухачі схиляються до думки, що Бог наслав на місто покарання, але гнів його вже вгамований величиною спокути. «Проте насправді єпископ відкидав уявлення про покарання чи угамування. Він недвозначно заявив, що землетрус не є переконливим доказом гніву Божого» і що його варто сприймати швидше як випробування для народу, ніж як кару.

Доречною буде також цитата із природничої історії Чилі Джованні Ігнаціо Моліні: «Вулиця міста такі широкі, що якби з обох боків завалились будинки, то їхні уламки не дістали б одні до одних, тож посередині залишилося б місце для порятунку».

2: Як відомо, завдяки інтерпретації, нерідко літературній, виявляється сенс історії, проте деякі факти перекручуються чи втрачаються. Кляйст, ніби дотримуючись відомого автобіографічного рецепту Гете, віддає перевагу фікції. При цьому важливішим за «технічні» зміни — у його творі землетрус відбувається вдень, запобіжних заходів при будівництві міста не було вжито — є перетворення розважливої проповіді єпископа на викривальну промову наставника хору, яка й стала сигналом до розправи над головними героями: розлючений натовп добачив причину кари у їхньому коханні наперекір суспільним нормам. Відтак, автор не дбає про дотримання фактичних деталей, йому насамперед залежить вказати на узурпацію правової влади, на змішання церковного й правового судочинства, втіленням якого в Європі й Латинській Америці стала інквізиція. Під маскою Сантьяго ховається хоча б той же Вюрцбург, про який Кляйст у листі до Вільгельміна фон Ценге від 11.09.1800 р. писав так: «Загалом все виглядає цілком покатолицьки. 39 церковних веж свідчать, що тут мешкає єпископ. ... Усе місто кишить святими, апостолами та ангелами, тож, йдучи вулицями, починаєш вірити, що потрапив на християнські небеса. Проте омана триває недовго: бо назустріч нам безперервно мчать зграї ксьондзів і монахів, строкатих, мов імперське військо, нагадуючи нам про грішну землю».

3: «Землетрусом у Чилі» Кляйст приєднався до дискусії про співіснування Бога і зла, викликаной землетрусом у Лісабоні. Через масштаби дискусії це стихійне лихо отримало ранг історичної події світового значення, подібної за вагою хіба що на Французьку революцію 1789 р. Про його світоглядне значення для окремої людини у «Поезії і правді» пише Гете: «Наслухавшись усього цього, хлопчик був неабияк вражений. Бог, творець і захисник неба і землі, ... повівся зовсім не по-батьківськи, прирікши на однакову загибель праведних і неправедних». Теологічні й філософські дебати точились довкола проблеми, не менш болючої і для дорослих мужів: чи варто і як саме розуміти землетрус як вияв волі Божої.

«Оптимістичний» табір — під гаслом «Все гаразд» — наполягав на теодицеї, тобто спробі виправдання Бога попри наявне у світі зло, опираючись на аргументи Ляйбніца у «Теодицеї» (1710 р.) та Поупа в «An Essay on Man» (1733-34 pp.). У таборі критиків оптимізму варто виокремити Вольтера з його «Віршем про катастрофу в Лісабоні» (підзаголовок: «Дослід аксіоми «Все гаразд»). Той наголошував, що варто змиритися із лихом землетрусу та зі спричиненими ним стражданнями, а не гармонізувати їх кмітливими поясненнями філософського оптимізму. Втім перевазі аргументів Вольтера, яка полягала у відкиданні гармонізуючих тлумачень, протистоїть недолік, пов'язаний із неможливістю дати інше тлумачення з позиції віри. Вирішення — чи у виразненні? — дилеми у «Листі до пана Вольтера» (1756 р.) запропонував Руссо: «Якщо Бог є, то він досконалий, якщо він досконалий, то він мудрий, могутній і справедливий; якщо він мудрий і могутній, то все гаразд; якщо він справедливий і могутній, то моя душа безсмертна; якщо моя душа безсмертна, то тридцять років життя для мене ніщо і, можливо, необхідні для збереження Всесвіту. Якщо погодитись із моїм першим реченням, то ніколи не виникнуть сумніви у наступних; якщо заперечити його, то не варто сперечатись про наслідки». Метафізичні інтерпретації відхилив і Кант: «Людина має навчитись коритись природі, але вона хоче, аби природа корилась їй».

⁹⁵ Роки життя: ? – 303 р. н.е., день пам'яті – 29 листопада.

Продовжуючи літературознавчий розтин, перейдемо до найтонших струн в душі читача. Двома несучими акордами, на які опирається тема твору, є афекти окремих людей, що поступово сплавляють їх у масу (розгортання акорду афекту), і, відповідно, ефект маси (кульмінація). Завдяки Х. Ортезі-і-Гассету «маса» автоматично асоціюється із «повстанням», завдяки Е. Канетті — із «владою». І бритва Оккама перед цими асоціаціями безсила, бо «Землетрус у Чилі» є чудовим реальним (бо літературним) унаочненням теорій згаданих авторів, яскравим тлом закономірного сплетіння «маси» як і з «владою», так і з «повстанням».

Афект маси прогресує наступними етапами:

- усвідомлення смертельної небезпеки, затінене радістю порятунку;
- усвідомлення порятунку. Вкрай позитивне почуття, однак найменший «струс» може обернути його на край негативне: страх чи лють (за законом єдності суперечностей або правилом гойдалки);
- релігійний стан свідомості: метафізичний страх;
- негативна свідомість; її у готовність до знищення (насилля) приводить переконаність у тому, що в нещасті завинили «богохульні люди»;
- совість... мовчить, оскільки самі ж представники релігії вітають насилля (продовжуючи дію (волю?) стихії).

Ефект маси характеризують такі умови й мотиви поведінки:

- індивідуальний страх вбивства знімається загальною безстрашністю;
- у стихійній спільноті людей вища ймовірність того, що хтось виконає певну дію;
- маса духовно неспроможна побачити власні імпульси й погамувати їх, тож вчинки окремих елементів маси приймаються як норма, чинна для усіх;
- винний завжди знайдеться, його особа не має значення; важливі мотиви, причому власний потяг до руйнації переноситься на звинуваченого;
- масі невідома відповідальність, проте маса може змусити відповідати будь-кого, задовольняючи таким чином потребу влади. І звинувачений миттєво протиставляється масі. Оскільки маса не слухає, неможливо виправдатись, а хто не може виправдатись, той і винний.

І, нарешті, афект реципієнта зав'язується і розв'язується так:

- читач ідентифікує себе з Єронімо і Йозефою, закоханою парою, оскільки їм небезпека загрожує «найбільше»; проте обоє врятовані, спершу не знають про долю один одного, та все ж віднаходяться;
- читач радіє з їхнього порятунку та світлого майбутнього, проте, інтуїтивно вгадуючи інтенцію художнього твору, передчуває неминучість трагічного кінця...
- ...але, звичайно, не вірить у неминучий трагічний кінець;
- читач нажаханий небезпекою померти через безглуздя, після того, як найбільше лихо вже позаду;
- у сподіванні на щасливу розв'язку читач хапається за кожну соломинку; надії та нетерпляче чекання збільшують напругу;
- після смерті протагоністів читач на мить «помирає» теж, відчуваючи незворотність процесу;

Перейнявшись усіма емоціями та стражданнями твору, читач охоплений афектом багаторазової ідентифікації.

Між тим, задовольняючи свої потреби релігією споживання, людина зачерствіло оминає не тільки землетруси, але й цунамі в Індонезії чи вибухи газу в Україні. (Контр)удари природи людина сприймає вже як тварина, реагуючи на сліпі вибрики стихії із певністю кількісної переваги популяції. Учасники гри нетерпляче очікують одкровення із чорної скриньки. І ледве чи хтось здіймає погляд до неба, поки розмножена копія літака падає на землю. І ледве чи хтось міркує про теодицею, поки Дністер нагадує про актуальність ковчегів. І нікого не лякає Церква, хоча знову полює на відьом: забороняє «Код да Вінчі», пробачає Джону Леннону... У відповідь на мовчання Всесвіту погляд людства, у пошуках винуватця нещастя, сходить вниз, від «святого» до «грішного». Проте не так легко, як навмисного Бога, винуватити бездумну Еволюцію, «апостолом» якої може видатись не тільки Ной.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева М. Роман с кокаином. — Париж: Bookking International, 1995. — 320 с. — 191 с.
2. Канетті Е. Маса і влада. — К., Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — 416 с.

3. Erläuterungen und Dokumente // Kleist, Heinrich von. Die Marquise von O... Das Erdbeben in Chili. — Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1993. — S. 75-88.
4. Goethe, Johann Wolfgang. Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit: Eine Auswahl. — Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1993. — 264 S.
5. Kleist, Heinrich von. Die Marquise von O... Das Erdbeben in Chili. — Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1993. — 88 S.

ТІЛЕСНО-МІМЕТИЧНИЙ МЕТОД АНАЛІЗУ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ У КОНТЕКСТІ АНАЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Причин, які через невдоволення існуючими методами спонукали нас шукати нові підходи, безліч, а тому назвемо тільки кілька з них. По-перше, «літературний твір, — як пише Дж. Х. Міллер, з чим ми цілком погоджуємося, — аж ніяк не становить, попри повсюдне переконання, словесне наслідування певній вже попередньо існуючій реальності, — навпроти, йдеться про створення або відкриття нового, додаткового світу, метасвіту, гіперреальності. Натомість такий світ — це додаток до того, що вже існує, — додаток, який жодним чином неможливо замінити» [Міллер, 2002: 18].

По-друге, актуальний рівень розвитку сучасної культури набув такого кшталту, що це змушує врешті-решт визнати незаперечність тієї істини, відповідно до якої, зокрема на думку Д. О. Прігова, «проблема ідентифікації на разі утупилася у проблему тілесності: [склалося враження, що] те єдине, яке не зраджує і яке нам насправді належить, — це тілесність» [Парщиків — Прігов, 2007: 326].

По-третє, нас не полишає у спокої надзвичайно імпонуюча нам влучна теза А. Компаньйона, який у своїй відомій праці «Демон теорії» ствердив, що «теорія становить ніщо інше, як поле полеміки» [Компаньйон, 2001: 28].

І, нарешті, по-четверте, нам важко позбавитися від, сказати б, недоситу, пов'язаного із аналізом хрестоматійних творів класичної, у тому числі й української, літератури.

Відтак мета, яку ми ставимо перед собою у цій статті, полягає у тому, аби запропонувати обґрунтування та репрезентувати можливості власного — тілесно-міметичного, методу аналізу художніх творів* — методу, який, вочевидь, цілковито вписується у контекст саме аналітичної антропології літератури.

Передусім треба зазначити, що оте відчуття незадоволення все частіше і частіше дається взнаки і у працях інших колеґ-літературознавців. Так, наприклад, в одному з чисел журналу «Ї» Р. Чопик у своїй дуже цікавій статті, присвяченій повісті Марка Вовчка «Інститутка», теж висловлює сумніви щодо «традиційного підручничкового кліше, котре тут виявляється недоречним» [Чопик]. Отож за цим кліше студентам та й учням пропонується з'ясувати «природу конфлікту в «Народних оповіданнях» при тому, що, на думку автора статті, зробити це неможливо, оскільки «якою [ж] може бути природа того, чого... нема?» [там само].

Однак парадокс полягає у тому, що, спочатку заперечивши традиційний погляд на зміст повісті і ствердивши та довівши, що «тут — щось більше і глибше; щось, котре, мов матрешка в матрешці, заховало оті соціальні мотиви та мотивації, перепідпорядкувало соціологію — психологію; «курці» — «яйце» [там само], дослідник все ж таки повертається до заперечуваного ним стереотипу. Зокрема, він стверджує, що «творчість автора «Інститутки» стала актом обвинувачення кріпосницькій системі Росії, бо у ній було показано «саму стоту» цієї системи, заснованій на поглинанні одним — іншого, на кровопивстві» [там само].

---

* Автор готує до друку рукопис навчального посібника з робочою назвою «Тілесність — Мімесіс — Аналіз».

Звичайно, поглиблення соціологічної мотивації мотивацією психологічною додає до результатів аналізу чимало позитивного та захоплюючого. Проте декларована на початку мета виявляється досягнутою лише частково, а, отже, – не досягнутою. Втім, аналітичні студії, повернувшись до заперечуваної раніше тези, спрямовуються в іншу площину – до біографічного, точніше, до біографічно-психологічного, аспекту, і виникає ілюзія, що суперечності немає або вона залишилася подоланою.

Безперечно, і пов'язання особистості Марії Маркович (уродженої Марії Олександрівни Вілінської) та перепитів її власного життя із поетикою творів письменниці теж може і спричиняє неабияке поглиблення результатів аналітичних розвідок. Однак звернення до цієї проблематики якимсь непомітно залишило на узбіччі власне повість «Інститутку», хоч цей твір і було обрано за основу дослідницьких студій.

Зрештою, такий, запропонований автором статі формат аналізу є, на нашу думку, цілком закономірним. Адже перше враження, за умови неупередженого та неангажованого погляду на зміст повісті, дає змогу переконатися, що вузькі соціальні детермінанти взагалі перестають бути актуальними для її розуміння. Пригадаймо, як закінчується «Інститутка»: Устина, завдяки жертвоній поставі Прокопа – свого чоловіка, позбувається кріпацтва. Отож «поздоров його [Прокопа], мати божа: я вільна! І ходжу, і говорю, і дивлюсь – байдуже мені, що й є ті пани у світі!» [Вовчок]. Натомість друге, що відкривається за такої перспективи, – це дещо дивний зміст назви повісті, тому що, по-перше, оповідь у творі ведеться від імені Устини, а по-друге, як ми шойно переконалися, фінал засвідчує статус головної героїні саме за Устиною.

Так, безперечно, панночка відіграла важливу роль у долі сільської дівчини. Але хіба, розповідаючи про «інститутку», Устина переслідує саме цю мету – розповісти про «інститутку»?! Згадаймо з цього приводу ще й початок повісті: «Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я зроду така вдалася. Уродись, кажуть, та і вдайся... Було, мене й б'ють (бодай не згадувать!) – не здержу серця, заплачу; а роздумаюсь трохи – і сміюся. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаче, – то так і моє лишенько. Якби мені за кожною бідою моєю плакати, досі б і очі я виплакала» [там само].

У зв'язку з поданим вище темою повісті взагалі можна вважати не зображення важкого положення селянства у кріпосницькій Росії і навіть не «кровопивство», як «саму стоту» цієї системи», а щось і справді – «щось більше і глибше». Врешті-решт відчутні негаразди у житті Устини почались лише після того, як до старої пані приїхала після навчання її онучка, себто «інститутка», але також не відразу. Спочатку панночка придивлялася та тішилася через те, що їй не треба вже було зубрити байдужі для неї знання та підкорятися, як на неї, доволі суворим правилам життя та навчання в «інституті». «Така веселенька. – Дома я! – каже. – Дома! Усе мені вільно!» [там само].

Однак «далі вже що день, то вона сердитіша; вже й лає; часом щипне або штовхне стиха... та й сама почервоніє як жар, – засоромиться. Поки ж тільки не звичилася; а як оговталась, обжила, то пізнали ми тоді, де воно в світі лихо живе» [там само]. Цікаво, що оте «лихо» стосувалося не стільки праці, яку мали виконувати дівчата, яку вони виконували і до приїзду панночки і яка (праця) була для них цілком прийнятною та звичною, скільки йшлося про моральні утиски і навіть про фізичне насильство, як у випадку, наприклад, з Устиною. На перший погляд, ця, властиво, безпричинна жорстокість молодой гарної дівчини традиційно пояснюється її соціальним статусом, через зловживання яким янголятко поступово перетворилося на зловісну кріпосницьку фурію. Однак цій трактовці суперечить майже подібне ставлення панночки і до свого нареченого, а потім і до чоловіка, який до кріпаків аж ніяк не належав.

Це означає, що основу поведінки та вчинків героїні становить зовсім інша мотивація, бо навіть і «кровопивством», яке можна розуміти надто широко, справа не обмежується хоча б тому, що паніч – чоловік «інститутки», не схвалюючи того, що і як вона робить, продовжує, йдучи, зокрема, їй на поступки навіть в очевидно абсурдних ситуаціях, ставитися до неї якщо вже не з повагою, то, безперечно, з любов'ю. Зрозуміло, що зі сторони така любов може видатися, м'яко кажучи, дивною. Саме такою, до речі, вона видається і Устині, і студентам Р. Чопика, які «отаку «формулу стосунків» <...> попервах визначають як садо-мазохізм» [там само], та потім разом зі своїм викладачем доходять висновку про те, що суть характеру цієї героїні надається на більш точне визначення. На їхню думку, образ панночки пояснюється саме через кровопивство майже у безпосередньому значенні цього слова, бо йдеться про те, що вона «упир» [там само], а вся «соціальна повість» виявляється зітканою на канві містичного трилера» [там само].

Ще раз повторимося: нам справді – без будь-якого навіть найменшого натяку на іронію – стаття Р. Чопика видалася імпонуючою. Але ми все ж таки не можемо погодитися із запропонованою шановним колегою інтерпретацією. З одного боку, нам здається, що якщо вже таким чином розуміти цей твір і його головну героїню, то тоді панночка, будучи упирем, мала б заразити цією пошестю, як і належить «упиру», всіх тих, хто стає її жертвою. А факти свідчать про те, що ані панича, ані, тим більш, Устину запідозрити у кровопивстві неможливо.

Натомість, з іншого боку, як ми не намагалися, але жодних містичних конотацій, не говорячи вже про містично-трилерську поетику, у «канві» повісті угледіти нам не вдалося. Навпроти, ми вважаємо, що вся ця історія є і набагато простішою і набагато складнішою водночас. Простою вона є тому, що, попри наші аргументи, наведені вище, не можна заперечити того очевидного факту, відповідно до якого соціально-історичним тлом повісті Марка Вовчка є конкретна епоха та конкретна ситуація, що корелює із реальним станом речей за тих обставин. Втім, складність її полягає у тому, що у цій повісті відображено і справді не тільки і не стільки соціальні, скільки сутнісні, властиво, онтологічні суперечності, внаслідок чого ця історія набуває, без перебільшення, універсального кшталту.

Ключовими для розуміння суті аналізованого твору, на нашу думку, є майже подібні фрази, які вимовляють обидві героїні. Ось панночка, приїхавши до бабусі, весело вигукує: «Усе мені вільно!» [там само]. А ось Устина, завершуючи свою розповідь, хоч і більш стримано, та все одно теж радісно вигукує: «...Я вільна!» [там само]. Отже, в обох випадках йдеться про подібне – про волю. Проте як радикально відмінно звучить радість з приводу набутої свободи. У першому випадку героїня радіє свободі, спрямованій на інших, або, сказати б інакше, свободі, яка визначається владою над оточенням. Натомість у другому випадку йдеться про свободу особисту, про ту свободу, що забезпечує звільнення від влади над тобою інших, а також й від необхідності справляти над іншими свою особисту волю.

Очевидна дзеркальність згаданих епізодів, які репрезентовано на початку повісті і у її фіналі, опосередковано, але виразно вказує (дзеркальність) на кореляцію як між цими вигуками, так і між двома героїнями, що є причетними до означених ламентаций. Однак у такому контексті зовнішньо-соціальне протиставлення між героїнями втрачає свою гостроту та відсувається на другий план, поступаючись місцем перед більш глибокою суперечністю. Про можливість саме такого розуміння зв'язку між образами Устини та панночки додатково свідчить і той факт, що історію розповідає не відчужений, об'єктивований наратор, а цілком заангажована у цей зв'язок одна з героїнь.

Що ж стосується згаданої суперечності, то вона, на нашу думку, дається взнаки у способі та шляхах самоідентифікації. Інакше кажучи, перед нами дві молоді жінки, які залишилися на цьому світі без батьків, бо про сирітство Устини нам відомо від неї самої, а про сирітство панночки можна зробити висновок по тому, що про її батьків ніде не згадується, а також по тому, що вона приїжджає жити до бабусі. Парадокс, натомість, полягає у тому, що стара пані стає такою ж, хоч і не рідною, бабусею і для Устини. Разом з тим це означає, що їхній життєвий особистісний старт співпадає у часі та просторі, однак вектори самостановлення розходяться у прямо протилежних напрямках. Доречність останньої тези стає особливо очевидною, якщо порівняти спосіб пошуку Устиною та панночкою своїх наречених.

Отож панночка намовляє свою бабусю запрошувати до їхнього маєтку чим більшу кількість молодих людей з усіх ближніх усюд. Та хіба була у цьому така потреба для того, аби обрати, врешті-решт, свою долю? Здається, що ні, оскільки нареченим став не один з тих, хто чи не щодня учашав на гостину до панночки, а якраз той, кого ледь вдалося вмовити на відвідини, та ще при цьому звести на манівці. Постає питання: з якої ж тоді рації треба було влаштовувати подібні збіговиська, навіть нехтуючи невдоволенням бабусі?! Відповідь ми знаходимо у тексті повісті: для панночки це був, сказати б, зоряний час, оскільки запрошені паничі «аж роєм коло <...> панночки звиваються, – так, як ті джмелі, гудуть. Обійшла либонь вона їх усіх, – кого словами, а кого бровами: одного на здоров'я любенько питає; другому жалиться, що без його чогось їй смутно та дивно; которого коло себе садовить, скажи, начеб свого посім'янина. Бідахи розкохались, аж зовсім подуріли, з лица спали, схнуть <...> Той поруч із нею шиється, а той з кутка на неї очима світить; сей за нею у тропу точиться, а той знов збоку поглядом забирає. Вона ж між ними, мов тая перепеличка, звивається» [там само].

Зовсім інший стиль поведінки демонструє Устина. Адже той, хто у відповідному сенсі впав їй в око, з'являється поряд з нею за аж надто, висловлюючись фігурально, «романтичних»

обставин. Отож оскільки Устину стара пані «віддала» панночці, то після одруження останньої дівчина разом з нареченими вирушає до хутора молодого, тобто прямує у своєрідну подорож до незнаних та чужих країв. І саме там вона зустрічає свого судженого подібно до панночки, яка знаходить собі чоловіка вже після приїзду до бабусі. Втім, на відміну від панночки, Устина не затагує до себе нечесним способом можливого обранця, а, навпаки, на початку нібито суворо цурається Прокопа.

Все це означає, що дзеркальний характер двох героїнь є очевидним та свідчить і справді про різні шляхи їхнього самостворення, пов'язаного з феноменом ініціації. Неабияке значення у цьому контексті має і той зв'язок, який довгий час існував між панночкою та Устиною. Причому мається на увазі не соціальна залежність другої від першої – це лише передумови, наслідком яких могла бути, наприклад, майже ідилія, як у випадку із відношеннями, що на початку повісті мали місце між старою панною та Устиною й іншими дівчатами. Натомість йдеться про іншу залежність – фізичну, чи, точніше, тілесну, бо чим іншим є якимсь нестримне бажання панночки завдати біль іншим?!

Однак слід зауважити, що, говорячи про біль, ми теж далекі від того, аби розглядати його у садо-мазохістському контексті, тому що для цього немає жодних підстав. Разом з тим оминати зміст цих реляцій між дійовими особами також неможливо, оскільки вони і становлять «саму стоту» змісту повісті, у тому числі й через свій амбівалентний характер. Біль як феномен виникає у контексті цього твору від взаємодії панночки та її оточення, за винятком лишень її рідної бабусі. Але прикметно, що події досягають кульмінації у той момент, коли вона, вже будучи не панночкою, а молодою панною, б'є по обличчю іншу бабусю – ту, що од віку була за економку в маєтку пана. Зрештою, єдиним персонажем, який не зміг змиритися зі своєю роллю у цій своєрідній взаємодії, був Прокоп, через що, власне, ситуація і змінилася у розв'язці повісті більш, ніж кардинально.

Отже, нам здається, що значення всіх цих перипетій полягає в очевидній актуалізації феномену болю, тобто такого амбівалентного кореляту, який, з одного боку, передбачає своє поставання тільки за умови присутності як тих, хто цей біль завдає, так і тих, кому цей біль завдається. Натомість, з іншого боку, саме завдяки цьому феномену, як вважає Х. Арендт, «людина дійсно нічого не відчуває, крім самої себе...» [Арендт, 2000: 404], однак це й створює передумови, власне, для її самоідентифікації. Так, на думку М. Ямпольського, «навіть виривання з рота зуба стоматологом є подією нещоденною. Бо пов'язаний із цим зубом біль надає зовнішньому ряду подій суб'єктивний характер, а тому дозволяє співвіднести зовнішні події з внутрішнім...» [Ямпольський, 1998: 344]. Інакше кажучи, біль, що постає ззовні, утворює внутрішній простір, який врешті-решт, хоч і не обов'язково гарантує, але, безперечно, створює підвалини для зростання неповторної та унікальної особистості [про проблематику болю докладніше див. Штейнбук, 2007: 231-238].

За окресленої перспективи стає зрозумілою і дивна та нібито другорядна, на перший погляд, авторська стратегія, пов'язана з іменами героїв повісті. Вище ми вже звертали увагу на те, що панночка не має імені і що, попри те, що у якийсь момент героїня набуває статус пані, вона все одно так і залишається чомусь «інституткою». Крім цього, без імен упродовж усього твору залишаються і пан, і обидві бабусі, і та бабуся-хазяйка, у якої Устина з чоловіком наймали помешкання, і навіть «дядьк[о], москал[ь] істн[ий]» [Вовчок], під начало якого віддали Прокопа «ізнучатись військової науки» [там само]. Натомість тими, кого наділено у повісті іменами є, власне, Устина, Прокоп, Назар та Катря. І це, далекі, не випадково, оскільки головна героїня все ж таки звільняється від того болісного в усіх сенсах зв'язку зі своїм антиподом – панночкою. Усвідомлює себе особистістю Прокоп. Не погоджується з неприйнятним для себе станом речей і Назар, втікаючи від своїх хазяїв і у такий спосіб стверджуючи свою автентичність. І навіть Катря не може знести нестерпного і трагічного болю, а тому спочатку обирає «втечу» від власної свідомості, а в остаточному підсумку і від життя взагалі.

Відтак ми отримуємо ще один незаперечний доказ на те, що ідейний зміст твору Марка Вовчка стосується передусім проблематики самоідентифікації героїв, а соціальні відносини, що змальовуються у повісті, відіграють, радше, тло, на якому розігрується ця, безумовно, непересічна людська драма. Та якщо це тло було б іншим, то навряд чи щось принципово змінилося б в сенсі необхідності будь-якому персонажу ідентифікувати свою особистість. Більш того, важливість цього процесу набуває визначального змісту навіть не само по собі, хоч самоцінність феномену самоідентифікації і не викликає у нас жодних сумнівів. Та

найголовнішим, принаймні у рамках твору Марка Вовчка, стає досягнення цим самоідентифікованим індивідумом особистої свободи.

Зокрема, розглядаючи зміст повісті з такої точки зору, можна дійти висновків, відповідно до яких ми маємо справу із парадоксальною ситуацією – із ситуацією, прямо протилежною до очевидної соціальної ієрархії. Адже якщо йдеться про особисту свободу персонажів повісті, то її досягають лише ті, кого названо по іменах, чи, навпаки, тільки ті, кого марковано іменами, здатні на поступ до свободи. І навпроти – панночка, «інститутка», попри свій статус, є і залишається, власне кажучи, рабиною – рабиною своїх кріпаків як у прямому, так і у переносному сенсі, тому що як з'ясувалося у фіналі твору Устина, наприклад, чудово може обійтися без інших, навіть без свого чоловіка. У той час як «інститутка» просто вмерла б, якби залишилася без тих, над ким вона може справляти хоч будь-яку владу. Теж саме, зрештою, стосується і її чоловіка, і її бабусі, і тих численних гостей, що приїздили на відвідини до панночки, а також і всіх тих персонажів, так би мовити, «з народу», які не могли наважитися на самостійність і яким, вочевидь, потрібна була хоч якась залежність хоч від будь-кого!

Натомість, повертаючись до питання про те, чи є у повісті Марка Вовчка якийсь конфлікт, чи його нема, ми повинні ствердити, що конфлікт, безперечно, є. Але цей конфлікт виникає не на межі, яка розділяє персонажів за їхнім місцем у соціальній ієрархії, а за тим, як ці персонажі ставляться до власної, особистісної ідентифікації, чи, сказати б простіше, до власного визнання та особистої гідності.

Врешті-решт, якщо навіть йти за логікою Р. Чопика, від ідей якого, висловлених ним у його статті, ми відштовхувалися, то і тоді наведені ним факти з біографії Марка Вовчка будуть свідчити на нашу користь, оскільки і шлюб Марії Вілінської з Марковичем, і її письменство, і її численні романи можуть і, певно, повинні розумітися саме у категоріях свободи та пошуках і ствердженні нею своєї особистості.

Таким чином, спираючись на запропонований нами вище аналіз одного із хрестоматійних творів української літератури, що належить до її канону, ми отримуємо підстави для декількох вагомих тверджень.

По-перше, якщо розгляд художнього твору ґрунтується на засадах тілесного міметизму, то це дозволяє побачити в аналізованому тексті, як правило, несподівані сенси, відмінні від тих, що можуть бути віднайдені у рамках інших – як традиційних, так і новітніх дослідницьких парадигм.

По-друге, такий результат стає можливим тому, що метод тілесного міметизму спирається на категорії, – як-от, у даному випадку, на категорію болю, – які пов'язані не з відносно скороминущими соціальними чи будь-якими іншими явищами, а з фундаментальними антропологічними підвалинами буття.

По-третє, попри свій матеріальний кшталт, тілесність здатна репрезентуватися в ідеальному продукті, яким є художній твір, завдяки міметизму – зокрема тілесному міметизму. Йдеться, тобто, про такий механізм, що, на відміну від мімесису, дозволяє відображати у літературі не лише історичні, соціальні, етнічні або й навіть психологічні (якщо останні розуміються в екстенсивному сенсі як соціальні, історичні, етнічні тощо) феномени, а й феномени одвічні, незмінні – суто тілесні.

По-четверте, тілесний міметизм як метод засвідчує також й хибність традиційної ієрархії понять, відповідно до якої саме історичні, соціальні, етнічні тощо чинники визначають зміст буття людини, а відтак і літературних персонажів. Натомість метод тілесного міметизму стверджує протилежну ієрархію, у рамках якої первинність набуває тілесність – на противагу згаданим чинникам, що відтак виявляють свій вторинний характер.

Уп'яте, метод тілесного міметизму, базуючись на засадах антропології, цілком задовольняє вимогам тих системних принципів, що лежать в основі будь-якого методу, а саме таким принципам, як принципи цілісності, структурності, взаємозалежності, ієрархічності та множинності [Зінченко та ін., 2002: 34].

І, нарешті, ушосте, репрезентований у цьому матеріалі зразок аналізу літературного твору за посередництвом методу тілесного міметизму доводить, як нам здається, очевидну продуктивність останнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арндт Х. *Vita active, или О деятельности жизни.* – СПб.: Алтейя, 2000. – 567 с.

2. Зинченко В. Г., Зусман В. Г., Кирнозе З. И. Методы изучения литературы. Системный подход: Учебное пособие. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 200 с.
3. Компаньон А. Демон теории / Пер. с франц., предисл. С. Зенкина. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2001. – 334 с.
4. Парщиков А. – Пригов Дм. А. «Мои рассуждения говорят о кризисе нынешнего состояния...» (Беседа о «новой антропологии») // Новое литературное обозрение. – 2007. – № 5 (87). – С. 325-336.
5. Штейнбук Ф. М. Засади тілесного міметизму у текстових стратегіях постмодерністської літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття: Монографія. – К.: Педагогічна преса, 2007. – 292 с.
6. Ямпольский М. Беспамятство как исток (Читая Хармса) // Новое литературное обозрение / Научное приложение. – Вып. XI. – М., 1998. – 384 с.
7. Miller J. H. On Literature. – London; New York, 2002. – 246 p.
8. Вовчок М. Інститутка. – Режим доступу: http://az.lib.ru/w/wowchok_m/text_0030.shtml.
9. Чопик Р. Вовчок. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/ji-junior/N33-1/chopyk.htm>.

SAPIENTI SAT

Олег ЛЕЩАК

© 2009

ТРИ ЦИТАТЫ ИЗ ОЧЕРКА НАУКИ О ЯЗЫКЕ НИКОЛАЯ КРУШЕВСКОГО (КАЗАНЬ, 1883)

Цитата первая

Соответствие мира слов миру мыслей есть основной закон развития языка

Мир нашего опыта целостен: он един функционально (все в нем связано друг с другом разного типа связями) и прагматически (все элементы нашего опыта имеют для нас определенную значимость, ценность, т.е. привязаны к нам, а мы к ним).

Единство мира слов (читай – мира явленного, мира поведения, мира предметной деятельности) миру мыслей (читай – мира интенционального, мира замыслов, мира духовной деятельности) – закон жизни. Что не значит, что он не может нарушаться!!! Это стремление, идеальный вариант жизни для ощущения ее полноты и осмысленности. Несоответствие моего мира слов с миром чьих-то мыслей – это проблема социального дискомфорта, а иногда и проблема общественного конфликта,. Несоответствие моего мира мыслей моему же миру слов – это проблема психологического дискомфорта или личностного конфликта, иногда даже безумия. Полное же несоответствие языковых и когнитивных миров всех людей – не что иное, как хаос и совершенная общественная энтропия.

Нельзя читать эту фразу дословно. Соответствие не значит тождество. Наоборот. Тождество означало бы разрушение как мира слов, так и мира мыслей. Это было бы не два мира, но один и тот же. Человек же дуален, он в той же мере реален, телесен и предметен, что и виртуален, духовен и «информационен».

Идею такого единства можно прочесть еще и как идею единства исторического, т.е. как связь планов и их реализации, связь прошлого и будущего с настоящим. Мир мыслей – это либо сведения о прошлом (например, воспоминания), либо сведения о будущем (например, планы). Мир же слов – это, прежде всего, орудие коммуникации, необходимое нам для созидания настоящего.

Созидавая настоящее в ходе общественной коммуникации, мы тем самым реализуем планы, а значит превращаем будущее в настоящее. Устанавливая же соответствие между миром слов и миром мыслей о будущем, мы делаем настоящее таким, каким оно нам представлялось в планах. Следовательно закон соответствия – это фактически закон целесообразности преобразования жизни.

Связывая мир слов с миром мыслей о прошлом, мы сохраняем это прошлое для себя и для других, делаем его ценным и полезным для настоящего, предлагаем его будущему. А значит, закон соответствия – это закон поддержания традиции.

Цитата вторая

все старое в языке основано преимущественно на воспроизводстве, ассоциациях по смежности, тогда как все новое – на производстве, на ассоциациях по сходству... если наши слова своим происхождением обязаны ассоциациям сходства, то своим значением они обязаны ассоциациям смежности

Это не что иное, как представление опыта в категориях функционирования и развития. Функционирование синхронно, развитие диахронично, функционирование опирается на

подражание и воспроизведение, развитие же – на открытие и изобретение (ту же мысль в свое время высказывал Габриэль Тард).

РАЗВИТИЕ. Все новое является продуктом преобразования старого. Ничего не возникает само по себе и из ничего. Все новое – это определенная аналогия чего-то, что уже ранее существовало, как мысли, жесты и звуки были подобием событий, а потом рисунки и рукописи стали аналогией мыслей, жестов и звуков. Чуть позже возникли печатные тексты и литографии как подобия рукописей и картин, а через некоторое время по аналогии с устным разговором возникли радио и телефон. В XX веке появились кино, телевидение и Интернет именно как аналогии одновременно событий, жестов, устных разговоров и печатных изданий. Жизнь как история, как развитие представляет собой постоянное преобразование старого в подобное новое по закону ассоциаций сходства.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ. А как мы ориентируемся в актуальном ежедневном опыте, в повседневной рутине жизни? Как осознаем и ощущаем свое присутствие в мире ситуации, пребывание в этом месте в это время? Естественно, благодаря ассоциациям смежности, со-присутствия, со-участия, со-бытия рядом, около, напротив, за, перед, над, под, внутри и снаружи. Мы осознаем себя как часть целостного континуального поля жизни, где рядом с нами дома, люди, животные, механизмы, связанные с нами в этом поле множеством смежностных связей и отношений, взаимодействий и воздействий, причинно-следственных и атрибутивных зависимостей. Одним словом, наше реальное бытие – это вереница последовательных событий и ситуаций, каждая из которых представляет собой некое жизненное пространство, а все вместе создают единство нашей жизни. Жизнь как бытие основана на формировании пространственно-временного континуума по закону ассоциации смежности.

Цитата третья

Если вследствие закона ассоциации по сходству слова должны укладываться в нашем уме в системы или гнезда, то благодаря закону ассоциации по смежности те же слова должны строиться в ряды

Может ли прошлое и будущее структурироваться в нашем опыте иначе, чем настоящее? Может ли традиция существовать отдельно от настоящего и от планирования будущего? Имеет ли шансы развитие вне функционирования, и может ли функционировать нечто, не развиваясь? Наконец, может ли нечто сходное не соприкасаться к какому-то пространству (пусть даже мыслительном), а нечто, функционирующее в континуальном поле, быть настолько уникальным и единичным, чтобы не вызывать никаких аналогий с другими, сходными или аналогичными явлениями? Каждый, самый мелкий и незначительный элемент нашего опыта связан огромнейшим количеством связей с себе подобными (по закону сходства) и с находящимися с ним в одном поле деятельности (по закону смежности). Нет ни одного понятия, ни одного явления, ни одной черты, ни одного поступка и ни одного обстоятельства, которое бы мы не связывали ассоциациями подобия с целым классом, разрядом, родом или видом аналогичных понятий, явлений, черт, поступков или обстоятельств. Нет ни одного понятия или явления, которому бы мы не приписывали какого-то свойства или поступка. Нет ни одного поступка, который бы мы могли мыслить вне совершающих его субъектов, вне объектов, на которые он направлен, или вне обстоятельств, в которых он осуществляется. Нет ни одной черты, которая не мыслилась бы чертой чего-либо или кого-либо. Наконец, нет ни одного обстоятельства, которое не было бы обстоятельством какого-то действия. Каждый элемент опыта связан с остальными множеством связей смежности, образуя тем самым когнитивные и ментальные пространства или семантические поля в едином потоке нашего опыта. Таким образом, закон ассоциации по сходству способствует категориальному структурированию опыта, помогает нам представить свой опыт, а через него и мир, в котором мы живем, как единое множество парадигматических классов. Закон же ассоциации по смежности позволяет референтивно структурировать опыт и осознать мир как единое множество синтагматических полей. Единство мира классов и мира полей называют системой. Только ее можно в полной мере назвать основной формой организации опыта. И именно так мы видим и осознаем мир.

ОЙ У ПОЛІ ВЕРБАЛІЗАЦІЯ, А ПІД НЕЮ – ГЛОБАЛІЗАЦІЯ

А є ще й таке вчене слово – *біфуркація*. Це коли або так, або навспак. У школі вчили: не можна давати визначення простенько: «це коли». Аж тепер наважився: навпростець – ближче. А ширше – у кандидатській дисертації моєї колишньої аспірантки Зої Шевчук «Засоби моделювання історії в постмодерній українській прозі» (2005), де йдеться й про такі пункти біфуркації, коли історія могла піти зовсім в інший бік, але внаслідок тих чи тих обставин, часом геть не епохальних, порухалася в протилежний. Див. також книжку Дмитра Шурхала «Українська якбиТОлогія : Нариси альтернативної історії» (2007). Оскільки художня мова не тільки визнає, а всіляко культивує умовний спосіб, то на цьому й будуються постмодерні зводина з історією (як-от у романах Василя Кожелянка).

Щодо власне історії, то вельми цікавим видається її трактування як виключно вербального дискурсу (себто, балаканини-писанини з приводу подій), але особисто мені *щось* не дає визнати того, що є для такого трактування ледь не аксіомою: відсутності вищого промислу. А ще – не вдається відмовитись од *чуття* залежності отакої, а не інакшої ходи історії від людської грішності й праведності, ницості й величі, скромності й пихатості та й багатьох інших об'єктивних і суб'єктивних вад і чеснот.

Зокрема й від зарозумілості «чистого розуму». У нашій сфері це виявляється і в тому, що сказати якомога закрученіше й іншомовніше означає бути науковішим. Дозволю собі один *мемуаризм* (жанр такий) – невигадану історію з викладацької практики. Відбувається захист дипломної роботи спеціаліста з української мови та літератури. Тема – «Особливості вербалізації національних символів у текстах Шевченка». Стоїть за трибуною студентка, читає «Пояснювальну записку», довго, з усіма там актуальностями, теоретичним підґрунтям тощо, всі ніби й слухають, але спека, за вікном доцвітає каштан, у повітрі стоїть суха нудота, тож для пожвавлення прошу відповісти на простеньке запитання ще з першого курсу: що таке символ, чим одрізняється від алегорії чи емблеми. – Мовчок. – Ну гаразд, а які ж національні символи розрізняєте? – Теж щось невиразне. – Добре, а скажіть, що воно ото таке – вербалізація? – Мовчить. – Чи не від *верба*? – жартую, щоб вивести із заціпеніння. – Наприклад, українська *верба* як національний символ. У Шевченка: «*А над самою водою / Верба похилилась; Аж по воді розіслала / Зелені віти / А на вітах гойдаються / Нехречені діти...*». У Симоненка саркастичне: «*Націоналізм у гілці тій буя, / Вороже серце в дорогій вербині!*». У народних піснях: «*Ой у полі верба, / Під вербою – вода, / Ой там дівчина воду набирала / Хороша й молода*», або «*На вгороді верба рясна / Там стояла дівка красна*» – така, як оце ви, – підбадьорюю. – Мовчить. – Таж вербалізація – ословлення, – підказую, не витримавши. Погоджується. Між іншим, видно, що й пісень теж не знає.

Оце така в нас біфуркація теорії та практики. Певна річ – не назагал; ясно, що тут міг датися взнаки і психічний стан, і багато чого іншого. А водночас убачаю в цьому й досить показовий симптом. Ми так передали куті меду з термінологічним оснащенням та множинністю методологій і методик, що виходить знову національно, за Шевченком, тільки поміняймо Шафарика і Ганка на Фуко і Барта. Так і профукаємо-пробіфуркаємо *верби* й *дівчат*. А яка ж була горда: «*Не великий ти пан / Та й напій коня сам: / Впала роса, а дівчина боса / – Ніженьки зростить собі...*». А неримований рядок наприкінці – яка художня довершеність, який смак!

І вже у філологічних дисертаціях з'являється дивовижна мішанина сучасної теоретико-методологічної оздобленості й старої, як світ, глухоти до слова, його музики, його питомої глибини. Приклади – на кожному кроці. Причому навіть у гарних роботах. Ось, наприклад, молода дослідниця виявила сміливість розглянути й проаналізувати надзвичайно складну й переломну в творчості Павла Тичини збірку «Замість сонетів і октав», що довго перебувала ніби поза літературним процесом, хоч насправді була етапною і знаковою. Недарма ж у записнику останніх літ Леонід Новиченко кілька разів згадає цю книжку, причому досить нищівно оцінює свою колишню позицію: «Правда, і я щодо згаданої збірки теж наверхав [нрзб.], але йшов, принаймні, за значними даними тексту, його образних ідей і настроїв, але оскільки намагався бути «послідовним марксистом», оцінка книжки [є] глибоко невірною. Та все ж, принаймні, тут не було дрібненьких

хитрощів, видавання поросля за карася...» (Слово і час. – 1999. – №7. – С.52]. Крім того, ще в журналі Радянське літературознавство» (1989, №3 і №4) Л.Новиченко надрукував статтю «Тичина і його час: незайві доповнення»: видно, до останніх днів муляла видатному українському критикові (а він таким і лишається) ота його послідовність. Дослідниця підходить до книжки вже з протилежними оцінками, подає огляд проблем її вивчення, розглядає семантику та поетику. Загалом успішно. Але є й зворотний бік: надто вже навпрошки витлумачуються художні образи, так, ніби йдеться не про поезію, а про антиреволюційний трактат публіциста чи реферат науковця. Наприклад: «Історична частина вступу конкретизує результат протистояння світла й темряви, даючи зрозуміти, що перемога темряви в конкретно-історичних умовах – це перемога революції». Ліричний герой Тичини «належить до певного прошарку суспільства – інтелігенції», він то «приходить до висновку», то «висуває звинувачення», то показує «на прикладі антитези...», то дає «вказівку»; а то ще «упадає в око певна прихильність автора до правої сторони»; а «у главі "Порожнеча" міститься підсумок практично всіх думок, висловлених у попередніх главах». Яюсь би гнучкіше про поезію, адже вона переймається не лише думками і не насамперед думками, а почуттями, без яких **розумовий «сухий залишок» неминуче стає спотворенням**. Зразки застосування значно тоншої дослідницької стилістики можна знайти і в того ж Л.Новиченка, скажімо, в його книжці «Поетичний світ Максима Рильського», а концептуальній підхід до художньої літератури – навіть у назві його книжки: «Не ілюстрація – відкриття».

Тим часом ледь не сніговою лавиною нарастають суконні тексти, де звучать отакі шедеври: « – простеження трансформації в історичній драматургії Л.Старицької-Черняхівської і вичленення духовних пошуків та утвердження національної свідомості». Коряки й равлюки відпочивають.

Ось ще одна гарна (справді!) дисертація, присвячена синтетизму творчого мислення І.Франка. Тут досить часто вживається й модний нині термін *стратегія*, та коли з'являється ще й *читацька субстратегія*, то я не певен, чи це краще од *співтворчості*: там хоч не так військово. А коли стверджується, що «неусвідомлені аспекти людської психіки» є для Франка «потенційними механізмами урухомлення авторської стратегії», то це нагадує оксиморон: якась усвідомлено-неусвідомлена стратегія. Чому не *стиль*?

Під поняттям *синтетизм творчого мислення* дисертантка розуміє «здатність митця до моделювання відкритих художніх текстів, зорієнтованих на активну співпрацю читача й низку інтерпретаційних альтернатив». Згадаймо Франкове порівняння письменника з деревом, яке корінням углибає в рідну землю, а кроною – в атмосферу інтернаціонального культурно-мистецького життя. Отже, те дерево *синтезує* соки землі, повітря, сонячну енергію і росте як самодостатній текст – оце його унікальна здатність, але воно навряд чи стратегічно погодиться на те, щоб інтерпретатор робив з нього наприклад, кущ або пеньок. Він, інтерпретатор, усе-таки паразит, бо видає пара-лельний текст, часом ріже гілку, на якій сидить, уриваючи собі щось від того синтезу, мук і радощів творця. Не варто плутати творчої насолоди від тексту з паразитарною насолодою інтерпретатора. Певна річ, не можна відкидати здобутків сучасної герменевтики й семіотики, але не можна не бачити й того, що незрідка це було *відкриттям велосипедів*, адже про множинність інтерпретацій говорив майже півтора століття тому не знаний французькими семіологами О.Потебня. І притому був діалектичніший, бо спостеріг сумісне існування в кожному художньому творі протилежних якостей: *визначеності* й нескінченності обрисів.

Наразі вже є потреба наголошувати на першій частині тієї пари – визначеності. Зрештою, дисертантка саме в цьому ключі здорового дослідницького глузду, співробітництва з автором і працює. Вона лиш дуже обставляється цитатами з сучасних семіологів, причому іноді без потреби. Ну, приміром, коли прагне підкріпити свій робочий термін осмисленням *нібито* Лотманового поняття «творче мислення/творча свідомість» (обидві словосполучки – із того ж таки явища, яке Б.-І.Антонич назвав «розумовим світоглядництвом та його диктатурою», а їх коріння варто шукати значно глибше, наприклад у Гегеля – «художня свідомість»). Ось наведена цитата з Ю.Лотмана: «...кожна свідомість містить у собі здатність до логічних операцій, тобто до трансформацій певних вихідних висловлювань [що то за трансцендентні такі *вихідні висловлювання*? І чому свідомість має справу тільки з *висловлюваннями*, а не, наприклад, із *думками*? А художня свідомість – усе-таки, вибачте, але і з *почуттями* – тут і далі вставки у квадратних дужках мої. – *А.Т.*] згідно з визначеними алгоритмами [ким визначеними? може, ліпше було перекласти «определенними» як «певними»?], й елементи творчого мислення. Останнє пов'язується зі здатністю трансформувати вихідні положення непередбачуваним чином» [ким не передбачуваним?].

За всієї поваги до Ю.Лотмана та його школи, особливого наукового відкриття в цьому тексті не бачу. Нібито існують апріорі такі собі трансцендентні чи попередні вихідні висловлювання, які логічне мислення однієї з наших півкуль має право трансформувати згідно з ськими-такими алгоритмами (чи *визначеними*, чи й *певними*, але все одно це істотно не змінює суті фрази – алгоритми існують також апріорі, це такі собі мислительні кліше), а от «елементи творчого мислення» пов'язуються зі здатністю трансформувати ті ж такі вихідні положення не передбачуваним кимось (очевидно, сальєрівською розумовою півкулею) чином. Тобто, в наведеній цитаті ускладнено досить-таки просту, аж до банальності думку. А саме: є мислення нетворче, стандартне, алгоритмічне, і є творче, здатне бути й алогічним. Але, по-перше, оця випрозорена думка стає чіткою. Але, по-друге, виходячи з цитованого «вихідного висловлювання», найбільш творчим може бути мислення олігофрена чи ідіота. Але, по-третє, ми маємо говорити не про *творче мислення взагалі*, а про *особливості художнього творчого мислення*, а ще ліпше – *мислення-чуття*.

В іншому місці дисертації двічі повторено й виділено курсивом думку *нібито* Р.Барта, що в художньому творі як смисловому континуумі *важливе все*; варіант – у структурі важливе все. Що континуум, що структура, що нехай буде гречка, а думка не нова. Справді, в художньому творі, якщо він таки *художній*, і якщо *твір*, важливе все. Можна було обійтися й без Барта. До того ж тут він був ще структуралістом, а потім став постструктуралістом і заперечував собі попередньому. І знову ж таки, чому тільки у *смисловому* континуумі? Що ж ми так напіраємо лише на раціональну півкулю, адже – мушу раз у раз повторювати – йдеться про мистецтво! Далі дисертантка наводить іншу велемудру цитату з Р.Барта, де доведено до абсурду фетишизацію безлико-всюдисущого й водночас агресивно-всепожирального тексту. Пора вже говорити про це не тільки в душі «розумний, аж страшно», а й десь часом так: «не треба нас дурити!». Ну, гаразд, не так брутально, а все-таки критично. Ось та цитата: «Текстові властива множинність [гаразд, нема заперечень, про "велосипед" Потєбні вже йшлося]. Це означає, що у нього не просто декілька смислів, а в ньому здійснюється сама множинність смислу як така – множинність неусуненна, а не просто допустима. [Тут уже можна сперечатися: наприклад, байки з мораллю все-таки тяжіють до повчальної однозначності – згадаймо бодай «Вовк та Ягня». А далі й зовсім спірне]: У тексті немає мирного співіснування смислів [чому?] – Текст [уже з великої літери, отже, Його Величність Текст] перетинає їх, рухається крізь них [чекайте, він що – монстр, який існує окремо від воюючих смислів, паровоз, який рухається крізь пасажирів, перетинаючи їх? Адже він сам зітканий зі смислів, які цілком собі можуть і співіснувати а ще більше – з почуттів. Що то за самогубство?]; тому він не піддається навіть плюралістичному витлумаченню, у ньому відбувається вибух, розсіювання смислу». Ну от, рухались, рухались і – приїхали. Так Р.Барт підриває міну під так довго й ретельно тканим поняттям тексту. Ефектно, вибухово, алогічно-апріорно-бездоказово, але до чого тут Франко? Або ще така цитата з Барта: «Текст несе в собі енергію безконечної втечі від стадного (заснованого на взаємопідкоренні) слова, хоча останнє й намагається відродитися у Тексті, він відсувається все далі і далі». Оце семіотично-демонічне («Демон теорії» – назва відомої книжки А.Компаньйона) звеличення **матерії** Тексту (з великої) і применшення **духу** слова (з маленької) також навряд чи стосується Франка. До речі, Ю.Крістева у статті «Руйнування поетики» взагалі ставить під сумнів Слово як нібито неокреслене поняття. Воно й не дивно, бо якщо зі Слова викинути основну його суть – Любов, чуття, емоцію, залишивши тільки розум, поняття, рацію, то звідти й постане бунт постструктуралістів проти *нібито логоцентризму*, а насправді – проти приписаного Логосові лише *раціоцентризму*. Що ж до І.Франка, то навряд чи знайдемо в нього поняття *стадного* слова. Навпаки, в дисертації слушно наведено його роздуми про буття-для-інших, виведено протилежну формулу Франкової художньої комунікації саме через Слово. То навіщо ж тулити до нього (хоч Каменяра, хоч не-Каменяра) вельми «альтруїстичні» вправляння Р.Барта щодо стадності слова? Хіба за контрастом. І тоді нехай кожне бартівське ягня кому-ні-мекає по-своєму: може, й порозуміється з вовками.

Звинувачувати слово у стадності – все одно, що звинувачувати повітря в кисневості, а воду в аш-два-овості. Але «не вмирає душа наша», і Автор художнього тексту народжується з любові й болю, з роси та з води рідного слова. Тут варто згадати геніально просту фразу І.Франка: «...ще не видумано такої літературної формули, ані такої моди, що могли би вчинити зайвим талант». І долучити виболений афоризм Григора Тютюнника: «Немає загадки таланту, є вічна загадка любові».

Далі наведу уривки моїх рецензій на рукопис, що претендував бути новим виданням підручника то з теорії літератури, то з основ тієї ж таки теорії. За третім разом, серед іншого, мусив нагадувати й про елементарні речі: що *загальнолюдським* треба писати разом, а не через дефіс, що неевфонічно звучить *в свою чергу*, а краще – *у свою чергу*, а ще ліпше – *своєю чергою*; *не в футуризмі, а у футуризмі*; *не зв'язок з грецьким, а зв'язок із грецьким*; *не водночас з власним, а водночас із власним*; *не у відповідності із, а відповідно до*; *не міжжанрові, а межжанрові*; *не сльоз, а сліз*; *не дійсно чи навіть дійсно, а справді*; *не згідно цього принципу, а згідно з цим або відповідно до цього принципу*; *не принципи... відстоювались багатьма представниками* (небажаний пасивний зворот), *а принципи... обстоювало багато представників*; *не в залежності від, а залежно від*; *не данність, а даність*; *не сюжета, а сюжету*; *не у самих загальних рисах, а в найзагальніших*; *замість найсуттєвішими ліпше найістотнішими*; *замість барочний стиль ліпше – бароковий*; *замість думка справедлива ліпше слушна*; *замість неочікуваними – несподіваними*; *не центробіжними, а доцентровими*; *не заразити їм, а заразити (ким, чим?) – ним*; *не відносяться, а належать*; *не напрямки* (бо ж не маршрути), *а напрямки*; *не на протязі, а протягом, упродовж*; *не старця, а старої людини чи дідуся, бо старець – то в нас жебрак*; *не козлиня пісня, а цапина чи цапова*; *не Парижу, а Парижа, не екзистенціалізм, а екзистенціалізм*; *не близька до гімна, вибачте, а близька до гімну...* Какофонія та калькування – ледь не на кожному кроці. Як і часом неточний слововжиток. Що це за *повновісні* історії? *Полновесные?* Отже, *завершені, цілісні?* Що за *знаменні риси?* *Типові? Характерні?* Та й узагалі *типові характери в типових обставинах* – актуальне тільки для реалізму, а він – не єдиний в арсеналі художніх стилів. Коли вже позбудемося реалізоцентричності, як і постійної апеляції до реального життя? Чому цього немає в інших видах мистецтва? А що робити із *фантастикою*, із сучасними постмодерними *симулякрами*, хоч як би ми до них ставилися? Але ж мусимо констатувати й існування інших підходів до «завдань» мистецтва.

Досить спрощено визначено *ідею* як основну думку твору, авторське ставлення до зображуваного (з посиланням на О.Ревякіна), та й «тематику та проблематику» об'єднано знову ж таки лише навколо «*життєвих* явищ, відображених у творі», а також навколо «тих суспільно-значимих проблем, які наголошуються автором у його творі». А як бути з індивідуально *значущими* (ліпше, ніж *значимими*) проблемами? Як із Симоненковим «Ти знаєш, що ти людина?» Ми й досі «колішатка і гвинтики»? А якщо автор примітивно не *наголошує* взагалі (бо ще ж класики марксизму вчили, що для мистецького твору погано, коли авторське ставлення випирає з твору, як шило з мішка), то як тоді щодо проблематики? Варто почитати бодай літературознавчі праці Б.-І.Антонича-феноменолога – і тоді відпаде потреба наводити категоричні мандрівні радянські визначення, хоч і з посиланням на В.Халізева, який теж ще не вилуштився остаточно зі старої системи поглядів: «Світ твору – це **художньо засвоєна і перетворена реальність**». Антонич, наприклад, вважав, що мистецтво витворює іншу дійсність, ту, якої психологічно бракує людині. Це теж надто категорично, але ж не знати чи не враховувати цього вже не маємо права. А відтак варто було б подумати і над визначенням художнього образу як «специфічної **форми відображення та пізнання** дійсності», і над іншими функціями *мистецтва* (а не художнього *твору*), крім виділених трьох – *естетичної, виховної, пізнавальної* – зокрема, над постійно нехтуваними *ігровою та розважальною* (а є й інші, я-от *оцінна*). От і донехтувалися, що наш ринок і «широкого читача» захопила примітивна розважальна продукція, заповнюючи ігноровану нішу.

Іще одне посилання: «Рід – це спосіб **вираження** художнього змісту, або, як конкретизує це визначення В.Халізов, – "сукупність принципів формальної організації творів, що визначається властивостями як предмета **зображення**, так і художнього мовлення"». Стосовно художньої літератури так «конкретизувати» можна буквально все – від роду, до виду, жанру, різновидів на всіх рівнях. До того ж **рід** – поняття більше змістове, аніж формальне, яким є **вид** (у моїй пропозиції **вид** – то *проза і поезія*). До того ж, *вираження* й *зображення* – різні речі, конкретизувати одне через інше – некоректно. Згадаймо про поняття Іншого у Бахтіна, але майже про те ж говорив ще Платон, потім Аристотель (*способи* наслідування – теж від Я чи від Іншого, отже, це такі змістова, а не формальна якість), а ми зациклюємось на міметизмі, геть не аристотелівського, а спримітивізованого стибу.

А коли згадуємо Аристотеля, то впадаємо у типовий анахронізм, що мандрує через усі видання: «Подієвий аспект зображуваного у творі ще з часів Арістотеля позначають також і терміном **фабула**...». За часів Арістотеля (до речі, українською треба писати через «и»: так ближче до грецького звучання; той самий корінь – у словах Арістократ, Арістарх), так ось, за

його часів у греків було слово *мітос*, і так його й ужито в «Поетиці», а *фабула* – пізніше латинське, а *сюжет* – значно пізніше французьке.

Окрема тема – правопис імен і ініціалів тощо. Їх подано переважно в російській транскрипції, де немає звука Г. Ігнорується й наявність у нас звука Г. Напевне, треба Гюльзенбек, Гаусман, Гартфілд, Г.Грос, Арагон, Гегель, Мерінг, Г.Грасс і т. д. Не Мейрінк, а Майрінк (дифтонг *ei* у німців читається як *ай*), не Іонеско, а Йонеско, не М.Вовчок і П.Мирний, а Марко Вовчок і Панас Мирний; у назві твору В.Винниченка не Ведмідь, а Медвідь.

У попередньому висновку констатовано мізерну кількість ілюстративного матеріалу з української літератури і засилля прикладів із зарубіжної та російської літератур (у перекладах і без). Це трохи виправлено, але є й такі переклади (мабуть, саморобні), які ліпше б уже було лишити в оригіналі. Наприклад, «Відгомонала золота діброва» С.Єсеніна. По перше, коли твір називається за першим рядком, то треба ставити три крапки перед закриттям лапок (і в інших подібних заголовках теж), а по-друге, *діброва* – то дубовий гай, а в Єсеніна – «Березовым веселым языком».

Дуже багато мовних «ізмів» подано без прикладів із художньої літератури (*архаїзми, жаргонізми, діалектизми, канцеляризми* тощо), і це відгонить схоластиком, адже для студентів головніше навіть не визначення, а приклади. Бо визначення взагалі – що багатослівніші, то вразливіші. А для літератури важливі не самі «ізми», а ті стилістичні функції, в яких їх застосовують автори.

Так само і щодо знайомства з різними напрямками – лише перелік імен і подекуди творів, а це – для голого розуму і зубріння. Після цього творів можна й не читати, що тепер і спостерігаємо повсюди.

Щодо дискусій довкола поняття *художній метод* незадокументовано цитується вираз О.Соколова з його видання 1968 року: «Немає твору мистецтва без художнього методу, як немає наукового дослідження без наукового методу». Ясно, що це – не аргумент, а примітивний силлогізм на зразок „Немає криниці без відра, як немає відра без води”. Тим часом, якщо поняття *тип творчості, стиль* більше пов’язані з психологією творчості й архетипами, то поняття *методу* – розумове, потрібно було хоча б висловити своє ставлення до тверджень про те, що варто цілком «передати» *метод* науці, а щодо мистецтва користуватися більш відповідними йому характеристиками. Адже ніхто не танцює і не співає «методом», а швидше – стилем. А яким «методом» творилися геніальні фольклорні *забавлянки, триндички, скоромовки, казки, пісні, загадки, приказки*? Усе це – твори мистецтва.

Тут наведено лише децицію загальних міркувань, а що вже казати про невігійні мовностилістичні ляпи, якими рябують і підручники, і наукові статті, й автореферати та дисертації, починаючи з типових сучасних вірусів – тавтологічних словосполук *дисертаційне дослідження* (адже *дисертація* і означає *дослідження*), *літературознавча наука* (*літературознавство* – це і є *наука*, отож слід писати або *наука про літературу* або *літературна наука*) – і закінчуючи не менш типовими «депутатськими» вірусами-кальками: *на сьогоднішній день; згідно положень; дозволяє зробити висновок* (замість *дає змогу, можливість, підставу*); *перераховувати* – треба *перелічувати* (*перераховують* гроші); *співпадає, співставлення* – треба *збігається, зіставлення*; *деякою мірою – певною, якоюсь*; *в такий спосіб* (це дуже поширена калька з німецької *in solche Weise*; тоді як є низка питомих виразів – *таким чином, робом, побитом*, зрештою просто *так*); *по відношенню до* (*щодо, стосовно*); *носять характер* (*мають*); *володіють* пам’яттю, знаннями (*мають*); *не відзначається* високим художнім рівнем (не *вирізняється, не має*); *терпить поразку* (*знає*); *присутній* (*наявний, є*); *на перший план виходить* – треба *на передній план* (це фразеологізм із театральної сфери), тоді як *на перше місце* – зі спортивної (відбулася їх контамінація); «боротьба в людині двох початків – звірячого й духовного» (у людини – *начала*, або *первини*, або *первні*, а *початки* – в кукурудзи); осоружна *миттєвість*, запущена перекладачами телепрограм, уже витіснила прекрасну *мить* навіть у називному відмінку (адже в тому контексті *мгновений весны* – метафора, і її можна було передати низкою метафоричних відповідників: *змгів, спалахів, хвиль, сплесків, подихів, дотиків, порухів...*) – ні, з молоком телевізії маємо мутанта, що пожер уже всі нормальні слова; так як сьогодні калька *тим не менше* пожерла питомі слова *а втім, зате, проте, однак, тим часом, а все ж, але* і ще цілу низку нюансів; *знаходяться* над подією (теж надзвичайно поширена сучасна калька, щодня її чуємо в «мобільниках», коли абонент *знаходиться* поза зоною, а на вокзалах поїзд *знаходиться* на колії, тоді як до вербалізації в нас *знаходилися* загублені речі, діти в капусті, а в інших випадках були

такі слова, як *перебуває, міститься, розташований, є*, а найкраще – достатньо було *паузи* (на письмі – тире); та й у філософському розумінні дуже важливо наголосити саме на *перебуванні*, на нестабільності суб'єкта; відтак і бахтінський термін *вненаходимість* варто перекладати не отою неадекватною калькою *позазнаходжуваність*, а за змістом – *позаперебування*, це слово наш надміру грамотний комп'ютер одразу ж розриває на дві частини *поза + перебування*). А ще: *проблеми не піднімаються, а порушуються*; *вчинки не засуджуються* (то – фізично), а *осуджуються*, не *відстоює, а обстоює*; *не оточуючого світу* (коли вже вийдемо з оточення!), а *навколишнього, довколишнього*, найліпше – *довкілля*...

Це дивовижна річ, але вже, здається, нікого ні дивує, ні обурює, що йдемо на повідку в канцеляриту. Адже ж цілком очевидно, що скалькована Його Величністю Бюрократом і винесена на першу сторінку авторефератів словосполучка «наукового ступеня кандидата (доктора) філологічних наук» – потрійна тавтологія. Бо ж достатньо сказати: «Автореферат дисертації на здобуття ступеня кандидата (доктора) філології». Треба щось із тим робити, шановні колеги, бо так і самі звикнемо, і нам ні *впадатиме* ні *кидатиметься* в очі, а молодші вважатимуть, що то норма ділового мовлення. Але ж *ділове* не означає *кальковане, канцеляризоване, тавтологізоване*.

Я вже не кажу про шедеври машинного перекладу, коли словосполучку «школьное образование» славна програма «Плай», укладена філологами, перекладає лише як «шкільне утворення» (зустрічав це і в чернетці автореферату), а фразу «Но об этом уж – в следующей главе» – «Але про цього вужа – у наступній голові». А ще – суцільні пасивні звороти; фонічні неадаптованості тощо, тощо, тощо.

Як це пов'язано з глобалізацією? Прямісінько. Її голобля намагається звести загадку генія, неповторність мовних нюансів, музики питомого слова до розумової еквілібристики й сальєристики, вихлюпнувши з «водою» нібито ненаукових та смакових підходів і «дитину» *художності*, а зрештою, викинувши й «ванну» попередніх здобутків класичної філології.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

MODELE KOMUNIKACYJNE Z PARENTEZĄ W TEKŚCIE LITERACKIM

Niniejsze opracowanie jest artykułem recenzyjnym książki Tatiany Kwiatkowskiej nt. *Функции вводных и вставных конструкций в художественном повествовании (на материале романа Н.С. Лескова «На ножах»*)⁹⁶. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach nr 2472, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2007, 128 s.

Konstrukcje parentetyczne nie były dotychczas eksponowanym nurtem badań w lingwistyce, jakkolwiek rozmaite aspekty tego zagadnienia przyciągały uwagę wielu językoznawców (A. Pieszkowski, A. Potiebnia, W. Winogradow, G. Sołganik, G. Zołotowa, K. Kożewnikowa i inni).

Wymienione konstrukcje, w całej ich różnorodności i złożoności, stały się przedmiotem studium monograficznego i wszechstronnej analizy w prezentowanej tu książce Tatiany Kwiatkowskiej. Monografia egzemplifikuje wystarczająco reprezentatywną, ale jeszcze mało zbadaną, kategorię konstrukcji składniowych, jaką tworzą wyrażenia parentetyczne. Założeniem pracy jest przeanalizowanie tychże konstrukcji, przesłedzenie głównie ich właściwości funkcjonalnych, strukturalno-semantycznych i stylistycznych oraz ukazanie potencjału, dynamiki i możliwości tej kategorii syntaktycznej. Cel ten z powodzeniem został osiągnięty przez autorkę, która z dużą starannością i dokładnością przedstawiła klasyfikację lingwistyczną parentety, podając różnorodne jej realizacje tekstowe.

Monografia T. Kwiatkowskiej dotyczy tej dziedziny nauki, która ma charakter interdyscyplinarny ze względu na powiązania z semantyką kognitywną, lingwistyką tekstu, stylistyką, teorią aktów mowy, pragmatyką, teorią informacji i komunikacji.

Po obszarze badawczym, po jego specyfice teoretycznej, lingwistycznej, stylistycznej czy też historycznoliterackiej autorka porusza się z dużą swobodą, erudycją i kompetencją, znajdując w polu badawczym interesujące dominanty tekstowe, odkrywając zasady spójności tekstu i rolę konstrukcji parentetycznych w architektonice utworu literackiego, w kształtowaniu jego kompozycji formalnej i semantycznej. Autorkę interesuje budowa tekstu artystycznego i sposoby jego kreowania dzięki zastosowaniu parentety. Stąd też analizuje ona akty komunikacyjne nadawcy wypowiedzi oraz uczestników dialogu poprzez manifestacje i identyfikacje rozmaitych konstrukcji wtrąceniowych w tekście artystycznym.

Wnioski T. Kwiatkowskiej mają oparcie w rozległej bazie empirycznej. Jako materiał egzemplifikacyjny posłużyła jej powieść Mikołaja Leskowa „Na noże”. Autorka wykazała, że w utworze tym tkwią ogromne pokłady rozmaitych konstrukcji o charakterze parentetycznym. Powieść Leskowa jest zatem bardzo cennym źródłem informacji z wybranej dziedziny i jej wybór przez autorkę jest bardzo trafny. Z pokąźnego dorobku literackiego tego pisarza (1831-1895), bo obejmującego 36 tomów, wybrała ona właśnie wymienioną powieść, należycie uzasadniając swoją decyzję. Konstrukcje parentetyczne – jak udowodniła Kwiatkowska - torują niejako drogę ku percepcji zawartych treści w utworze, odzwierciedlając tło społeczno-polityczne oraz ogólny klimat przeobrażeń mentalnych w drugiej połowie XIX-wiecznej Rosji. Fabuła tego obszernego utworu odzwierciedla złożone stosunki międzyludzkie w owym czasie. Przedstawia świat intryg i podłości, problem żądzy władzy i to władzy za wszelką cenę, gdy w grę wchodzi korzyści majątkowe, pieniądze i przywileje. Jest to świat obłudny i zły. Czasem to odium w powieści „zdejmuja”, na szczęście, postaci pozytywne, ludzie szlachetni i dobrzy. Autorce monografii udało się zgromadzić bogaty i różnorodny pod względem funkcjonalnym materiał językowy o znacznej wartości naukowej, poznawczej czy też kulturologicznej.

Książka T. Kwiatkowskiej ma przejrzystą kompozycję. Składa się z wprowadzenia, części teoretyczno-metodologicznej, rozbudowanej części badawczej, interpretacyjnej, którą generują dwa rozdziały tworzące właściwie trzon monografii. Rezultaty badań autorka podsumowała w zakończeniu.

---

96   Odpowiednik polski tytułu brzmi: *Funkcje konstrukcji parentetycznych w narracji (na materiale powieści M. Leskowa „Na noże”)*.

Pracę, napisaną poprawną ruszczyzną, wieńczy wykaz literatury przedmiotu oraz dwa streszczenia - w języku polskim i w języku angielskim.

We *Wprowadzeniu* T. Kwiatkowska podkreśla fakt znacznego udziału konstrukcji parentetycznych w rzeczywistości mówionej – tej potocznej i medialnej oraz w języku artystycznym, gdzie występują jako składniki tekstu, uczestnicząc w jego organizacji i kształtując jego znaczenie. Autorka korzysta z ustaleń lingwistyki tekstu, że konstrukcje takie wprowadzają do niego bardzo istotny, drugi plan komunikacyjny, zachowując przy tym swoistą autonomię. Uwzględnia ona generalnie osiągnięcia współczesnej lingwistyki, takich jej aspektów jak pragmatyka i składnia komunikacyjna, oraz nauk pochodnych – psycholingwistyki czy stylistyki tekstu. Opiera się na starannie dobranym materiale ilustracyjnym, przytaczając udział poszczególnych rodzajów konstrukcji w typach wypowiedzi (o tym na s. 9). T. Kwiatkowska zastosowała w badaniach metodę tradycyjnego opisu, komentarza filologiczno-psychologicznego, a także metodę matematyczno-statystyczną oraz stylistyczną.

Na podstawie przeprowadzonej analizy wyróżniła charakterystyczne funkcje pełnione przez konstrukcje parentetyczne w tekście, podkreślając w tym wagę i znaczenie kontekstu. Zbadanie sposobów manifestacji komponentów parentetycznych w tekście pozwoliło pogrupować i sklasyfikować owe środki językowe na poziomie tekstu pod względem ich roli i znaczenia.

Realizacji postawionych zadań służy struktura pracy. Część wstępna zawiera teoretyczną wykładnię zagadnienia oraz charakterystykę ogólną materiału badawczego w dwóch podstawowych grupach. U podstaw jego prezentacji leży typ wypowiedzi: w pierwszej – narracyjny, zaś w drugiej – dialogi bohaterów.

Część wstępna (s. 13-35) zawiera podstawowe pojęcia i postulaty w obrębie tematyki badawczej. Autorka odnosi się do różnych ujęć i koncepcji wyrażen parentetycznych, którymi zajmowali się, oprócz wymienionych już tu przeze mnie badaczy na samym początku, również: A. Anikin, F. Guźwa, W. Kowalów, J. Iwanczikowa, A. Rudniew, N. Pietrow, I. Mieszczaninow, G. Akimowa, J. Złatopolskij, J. Pokrowskaja, G. Rachimkułowa, O. Kafkowa. Przedstawia równolegle stanowisko polskiego językoznawstwa (W. Górny, E. Komorowska, M. Grochowski, S. Bąba, S. Mikołajczak, W. Makarski). Prezentując różne stanowiska, nie unika polemik i przedstawia własny punkt widzenia na parentezę, która służy wartościowaniu wypowiedzi, jej uściśleniu, ocenom etc. Omawia podobieństwa i różnice *wvodnych* i *vstavnych* wyrażen parentetycznych. Pierwsze są głównie wykładnikami modalności wypowiedzi, drugie – wykładnikami modalności i nośnikiem informacji, czyli swoistym pasem transmisyjnym. Typologię strukturalną jednostek parentetycznych autorka podaje w tablicy (s. 21), co dobrze porządkuje badane środki tekstowe.

W następnej fazie omawiania konstrukcji parentetycznych, ich kryteriów korzysta z osiągnięć najnowszych dziedzin językoznawstwa, takich jak pragmatyka, teoria aktów mówionych, lingwostylistyka (J.R. Searle, T.A. van Dijk, N. Arutiunowa, J. Paduczewa, A. Wierzbicka, G. Kołszanskij i inni). Prezentuje takie czynniki wypowiedzi, jak sytuacja komunikacyjna, nadawca i odbiorca aktu mowy, kontekst, cel komunikacji. Autorka stoi na stanowisku, słusznie zresztą, że konstrukcje parentetyczne jako jednostki składniowe należy rozpatrywać w tekście (poza tekstem praktycznie nie funkcjonują). Kolejno omawia też pojęcia: kontekst, podtekst, taktyka, strategia, subiektywna modalność, uwzględniając szereg najnowszych badań z obszaru tekstologii (J. Tarasow, W. Zwiegincew, K. Dolinin, T. Silman, G. Zołotowa, N. Formanowskaja, I. Galpierin). Konstrukcje parentetyczne wprowadzają do tekstu i realizują dodatkowy plan narracji – z pozycji opowiadacza i z pozycji samego bohatera, w związku z czym autorka wyróżniła poszczególne modele (schematy) komunikacyjne zawierające parentezę. W tej części pracy T. Kwiatkowska przybliży również rodzaj pisarstwa Mikołaja Leskova, prezentując dorobek badawczy o języku pisarza (B. Drugow, B. Dychanowa, L. Kapała, T. Szyszko i inni).

Druga część rozprawy (s. 37-115) rozpoczyna się od prezentacji rozmaitych pozycji, które zajmuje pisarz względem zjawisk omawianych w powieści. Świat przedstawiony został ukazany w dziele Leskova przez pryzmat konstrukcji parentetycznych, które T. Kwiatkowska poddała szczegółowej analizie. Konstrukcje te są sposobem zaakcentowania obecności pisarza w tekście. Ową obecność eksplikują one rozmaicie.

Przede wszystkim manifestuje się w sposób jawny obecność pisarza. Na czoło wysuwa się tu narrator wszechwiedzący. Konstrukcje parentetyczne służą zazwyczaj uściśleniu, konkretyzacji faktów, uzupełnieniu informacji dotyczącej bohaterów i zdarzeń, chociaż można by je było pominąć, gdyż teoretycznie w narracji pełnią funkcję fakultatywną, ale z pozycji opowiadacza mają raczej charakter obligatoryjny. Parenteza konsytuacyjna występuje wewnątrz wypowiedzenia bądź w presupozycji czy

też w postpozycji, jak choćby w następującym przykładzie: (10)⁹⁷ *Я слыхаль какъ вы говорите въ ученыхъ обществахъ. (Грегуйаръ немного сконфузился)*. W konstrukcjach parentetycznych aspekt informacyjny łączy się nierzadko z aspektem intencjonalnym, dzięki któremu poznajemy zamiary pisarza. Parenteza uczestniczy w obrazowaniu prowincji rosyjskiej, kształtuje też, bądź zakreśla portrety bohaterów zarówno tych pozytywnych, jak i negatywnych.

W tym kontekście funkcje konstrukcji parentetycznych to wyróżnienie, podkreślenie cechy osobowej, zwrócenie uwagi na jakiś szczegół, intensyfikacja, konstatacja stanu rzeczy, prawdziwości zdarzenia. Nieodłączna jest też funkcja oceniająca. Często zaznacza swoją obecność autor utworu, jego bohaterowie stale akcentują własne zdanie w rozmaitych sprawach. Regularnie prezentowane są też relacje pomiędzy nimi. Por. następujący przykład: (32) *Сначала ея руки искаль генераль Синтянинъ, если не очень важно, то очень влиятельное лицо въ районе губерни, вдовецъ, съ небольшимъ пятидесяти летъ, имеющий хорошее содержание и двухлетнюю глухонемую дочь*. Konstrukcja ta zawiera uściślenie, dodatkową informację o bohaterze, jest oceniająca bohatera (tu zaznaczona jest pozycja autora) z punktu widzenia roli jaką pełni w hierarchii społecznej.

Kolejny przykład zawiera wtrącenie *разумеется*, por.: (34) *Когда она хотела быть ласковой, это ей до того удавалось, что обаянию ея подчинялись люди самые къ ней нерасположенные, и она это, **разумеется**, знала*. To swoisty przyczynek do pejoratywnego portretu Głafiry Bodrostinej. Ocena autora jest jednoznaczna: bohaterka umiejętnie manipuluje ludźmi i zawsze znajduje się na pozycji wygranej. W tej charakterystyce bohaterki wyraziste stają się kolejne konstrukcje parentetyczne, np.: (36) *Глафира наконецъ ответила, **но ответила вздоръ**, что ей неловко допрашивать Горданова, и она «объ известной особе» ничего наверно не знаетъ (...)*. Tu funkcja informacyjna przeplata się z funkcją oceniającą. Narrator w tym wypadku pełni ewidentną rolę obserwatora.

Uwagę zwracają konteksty z współwystępującymi i uzupełniającymi się wzajemnie, jakkolwiek odmiennymi funkcjonalnie konstrukcjami wtrąceniowymi, por.: (38) *Маркушка Волоховъ (котораго Гордановъ зналъ **вживе**) былъ, по его мнению, и посильнее, и поумнее двухъ первыхъ (...)*. Wymowny jest też z tego punktu widzenia przykład parentezy postpozycyjnej, dotyczącej charakterystyki Wisleniewa: (42) *Нимало не заботясь о томъ, где его поместятъ и какъ будутъ трактовать въ краткое время пребывания въ Берлине, онъ бросилъ свой сакъвоязъ въ передней нумера, где расположилась отдохнуть Глафира, и попросилъ у нея взаймы десять талеровъ. (Онъ давно забылъ, какъ имеютъ свои собственные деньги, и постоянно бралъ у всехъ, у кого могъ, взаймы, и всегда маленькими суммами, и притомъ, къ чести его, всегда выпрашивалъ ихъ съ большимъ смущениемъ и на самый кратчайший срокъ)*. Nowe fakty łączą się tu z elementami oceniającymi, które to elementy wspiera dodatkowo wtrącenie *къ чести его*.

Konstrukcje parentetyczne uczestniczą często w retrospekcji zdarzeń. Uczestniczą też w prospekcji. Ukazują motywy i okoliczności działania oraz źródło informacji. Zawierają również uogólniające charakterystyki postaci (bohatera) z pozycji autora utworu. Warto też odnotować, że w roli konstrukcji parentetycznych występują paremia.

Kolejny typ narracji kształtuje opowiadacz jako obserwator. Narrator odtwarza to, co widział, obserwował. Opowiadacz śledzi za tokiem zdarzeń, w których bierze udział bohater. Por. *вводное* wtrącenie, które pełni rolę uściślającą i charakteryzującą obie postaci: (58) *Форовъ пригласилъ Висленева въ сторону и они начали заряжать пистолеты, **то-есть, лучше сказать, заряжалъ ихъ Форовъ, а Висленевъ ему прислуживалъ***.

Omawiane konstrukcje pełnią też rolę przypuszczenia, domysłu. Mają też apelować do czytelnika, odwoływać się do niego (*повторяю, напоминаю*). Narrator wpływa na odbiorcę, na jego sądy i oceny. On też skupia uwagę czytelnika na tekście, aktualizuje jakieś zdarzenie (*как мы помним, как мы видели*), mobilizuje czytelnika, konkretyzuje miejsce zdarzenia i podkreśla fakty, apeluje do ogólnej wiedzy (*как известно*). Kolejna funkcja to kształtowanie poglądów odbiorcy na bieg zdarzeń w powieści, na przedstawioną tam rzeczywistość, postać itd., np.: (75) *Висленевъ тоже улыбался: дела его, **какъ мы видимъ**, были нехороши...*. Jest to konstatacja i opinia narratora i odbiorcy zarazem.

Ta część pracy zmierza do ujawnienia środków językowych, poprzez które manifestuje się pozycja samego autora, jego postawa wobec świata przedstawionego i bohaterów powieści. Pozycja autora sprowadza się generalnie do roli narratora wszechwiedzącego, narratora – obserwatora i narratora współdziałającego z odbiorcą tekstu. *Eksplicite* wyrażają się one w palecie konstrukcji parentetycznych. Jedne są typowe i dla współczesnego języka, inne charakteryzują tylko język Leskova.

---

97 Podana tu numeracja odpowiada oznaczeniom przykładów w monografii Tatiany Kwiatkowskiej.

Kolejny *rozdział* pracy demonstruje niejawne (ukryte) stanowisko autora. Wyraża się ono w sposobach przekazu informacji o postaciach, świecie, które manifestują się pod postacią mowy zależnej bohaterów, mowy nie wprost, w listach, cytatach, co dobrze ilustruje powiedzenie: «Представляю слово реорям». Narrator zajmuje tu rozmaite pozycje w relacji do postaci, świata przedstawionego i do odbiorcy tekstu. Poznajemy np. myśli Gordanowa, który pozostaje w zależności od Bodrostinej: (4) *Глафира, чортъ ее знаетъ, - она, кажется, несомненно умнее меня, да и потомъ у нея въ рукахъ вся сила.* Gordanow reaguje emocjonalnie, reakcja (*чортъ ее знаетъ*) nie dowodzi jego przyjaźni do Głafiry.

Dalszy przykład dotyczy Wisleniewa: (8) *Самъ себе, говорятъ, помогай, то есть что же, крадь, что ли, если не за что взяться?* Tu parenteza występuje w innej funkcji: nie jako źródło wiedzy o charakterze środowiskowym, a jest raczej elementem ironii, świadomości swojej niepewnej pozycji, bezradności bohatera powieści, który nie wie co począć z sobą dalej. Są to myśli bohaterów, ale też projekcja myśli pisarza przepuszczonych niejako przez filtr doznań samych bohaterów.

W konstrukcjach parentetycznych ocena przechodzi od narratora na bohatera, por.: (12) *Но она была сражена темъ, что она – красавица, которая не умела придумать себе достойной цены, - может быть пренебрежена и кинута какъ негодная и ничего не стоящая вещь!* Mowa tu o Głafirze Bodrostinej. Narrator przekazuje, niejako przerzuca ocenę na bohaterkę. Taką interpretację umożliwia sam kontekst. Swoje poglądy, również z nadania narratora, prezentuje prowincja, która jest świadkiem czy też sędzią, oceniającym zdarzenia i postępowanie bohaterów. Interesujący jest też przekaz relacji bohaterów w listach i testamentach, por. wypowiedź Sintianinej w jej testamencie: (36) *Это было ужасно, но я решила воспользоваться этимъ, чтобы совершить мой подвигъ. (Я называю его подвигомъ потому, что генераль Синтянинъ внушалъ мне не только отвращение, которое, можетъ-быть, понятно лишь женщине, но онъ возбуждалъ во мне ужасъ, разделявшийся въ то время всеми знавшими этого человека. Онъ былъ вдовъ, и смерть жены его, по общей молве, лежала на его совести).*

Konstrukcje z parentezą w powieści Leskowa są wykładnikiem ekspresyjności narracji. Por. rolę wtrącenia czasownikowych w replice Podozierowa o Gordanowie: (39) *Ты не поверишь, что молодець этотъ до того всехъ здесь очаровалъ, до того всехъ обошелъ, что знакомствомъ съ нимъ у насъ стали даже кичиться: стали звать гостей на чай «съ Гордановымъ», на обедъ «съ Гордановымъ», подумай, пожалуйста, какая сила есть въ подлости!*

Zachowania bohaterów Leskowa manifestują się poprzez relacje o nich w listach. Aprobatywną ocenę bohaterki zawiera przykładowo fragment listu Podozierowa: (42) *Насилу-насилу, чрезъ посредство некоторыхъ дружески расположенныхъ ко мие дамъ (изъ которыхъ обь одной замечательной женщине, Александре Ивановне Синтяниной, я некогда много писалъ тебе, описывая мои здешния знакомства), я узналъ, что все это построено на основанияхъ прочныхъ: на моихъ, конечно, самыхъ невинныхъ, разговорахъ съ крестьянами г. Горданова.*

W tego typu relacjach mieści się również pozycja oceniająca samego pisarza, który w sposób pośredni uczestniczy w narracji. Taki rodzaj komunikacji epistolarnej pełni w powieści Leskowa istotną rolę.

W tej części pracy T. Kwiatkowska prezentuje rozliczne właściwości strukturalne i funkcjonalno-semantyczne konstrukcji z parentezą, ujawniając przy tym kwestie pragmatyczno-komunikacyjne. Autorka pracy korzysta tu niewątpliwie z osiągnięć pragmatyki i psycholingwistyki oraz psychologii stosunków społecznych.

Modele sytuacji komunikacyjnych w tekście, które T. Kwiatkowska wyekscerpowowała z materiału ilustracyjnego, odzwierciedlają wzajemne relacje rozmówców, sposoby zachowań bohaterów – uczestników dialogu. Wtrącenia umożliwiają wzajemne porozumienie się, przy czym rozmówcy, obierając odpowiednią taktykę komunikacyjną, mogą pełnić rozmaite role, by realizować swoje cele. Bohater Leskowa kreuje różne role społeczne, dlatego też konstrukcje wtrąceniowe stają się nie tylko nośnikami informacji, ale też środkiem manipulacji, realizacji własnych celów i potrzeb.

Konstrukcje parentetyczne występują w funkcji wpływania czy też oddziaływania bohatera pozytywnego lub negatywnego na innych. T. Kwiatkowska omówiła różne strategie i taktyki werbalne bohaterów powieści Leskowa. Przykłady użycia konstrukcji parentetycznych świadczą generalnie o ich znaczącym udziale w strukturze powieści.

Reasumując, monografia T. Kwiatkowskiej wnosi oryginalne i twórcze spojrzenie na kwestie tekstologiczne. Ukazuje mechanizmy językowego ukształtowania tekstu z wykorzystaniem konstrukcji parentetycznych. Konstrukcje te znalazły w pracy wielostronną interpretację lingwistyczną oraz

pokrewnych dziedzin. Autorka odniosła się merytorycznie do wielu problemów dotąd nie dostrzeganych czy nawet pomijanych (dowodzą tego chociażby jej spostrzeżenia o potencjale i polisemii parentezy w języku artystycznym, a co za tym idzie, o funkcjach tej kategorii składni). Jej wnioski poparte zostały bogatym materiałem egzemplifikacyjnym. Uważam, że analizę wybranego materiału językowego przeprowadziła umiejętnie i rzeczowo.

Prezentowana klasyfikacja wyrażen parentetycznych jest spójna. Autorka przedstawiła ich istotną rolę w budowie tekstu oraz ich znaczenie na ogólną wymowę powieści. Parentezy analizuje w zależności od celu aktu mowy, woli nadawcy i wielorakich funkcji. W moim przekonaniu monografia Tatiany Kwiatkowskiej wyróżnia się zarówno w warstwie koncepcyjnej, jak i na płaszczyźnie analitycznej. Stwierdzam jednoznacznie, że jej opracowanie pod względem merytorycznym i językowym to dojrzałe studium badawcze zasługujące na szerokie zainteresowanie filologów. Dodatkowym walorem pracy jest to, iż wpisuje się ona w kanon oryginalnych opracowań w zakresie idiolektu artystycznego.

Jarosław WIERZBIŃSKI

ЩО ВИДНО У ДЗЕРКАЛІ НАРАТОЛОГІЇ?

(Мацевко-Бекерська Л. Українська мала проза кінця XIX - початку XX століття у дзеркалі наратології. - Львів: Сплайн, 2008. - 408 с. Наклад 300 прим. ISBN 978-966-663-224-4)

Книга Лідії Мацевко-Бекерської — перше⁹⁸ в українському літературознавстві цілісне монографічне дослідження певного періоду української літератури в аспекті наратології. Дослідниця ставить собі за мету “систематизувати спостереження над наративною специфікою малої прози XIX - початку XX ст., певним чином типологізувати наратора як центр викладу, а також частково як домінуючу розвинутої сюжетної лінії та формування рецептивного контексту для пізнання неординарного самодостатнього явища в історії української літератури” (с. 9).

Структурно монографія Лідії Мацевко-Бекерської складається з трьох розділів.

Перший з них — “Наратологічний дискурс новітнього українського літературознавства” — служить для актуалізації та концептуалізації наратологічного підходу до літератури. Авторка вбачає у наратології перспективну методологію дослідження літературного тексту і пропонує цей підхід як ключовий. Передусім у полі зору дослідниці — термінологічна система сучасної теорії розповіді. Наратор, наратор, образ автора, абстрактний читач, подія — ось лише деякі з термінів, що знаходять у монографії розгляд і осмислення. Найбільше уваги приділено поняттю наратора. Так, відштовхуючись від дефініції *наратора*, поданої польським літературознавцем Міхалом Гловінським у його “Словнику літературознавчих термінів”, Л.Мацевко-Бекерська визначає цю розповідну інстанцію як “сконструйовану автором фікційну особу, що висловлюється в епічному творі, надаючи викладу, в якому народжувався, творив і розвивався зображений у творі художній світ: фабула, персонажі, тло подій” (с. 19). Так само старанно авторка монографії проводить теоретичне розрізнення комунікативної компетенції наратора з одного боку і біографічного автора, абстрактного автора, наратора та уявного читача — з другого.

У другому розділі монографії — “Наративний формат жанрово-композиційних особливостей художнього тексту” — значною мірою використано класифікаційні напрацювання Ж.Женетта: Мацевко-Бекерська слідом за французьким наратологом виділила чотири наративних типи: “1) гетеродієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації — розповідає історію, в котрій він не виконує функції персонажа; 2) гетеродієгетичний наратор в інтрадієгетичній ситуації — оповідач другого ступеня, котрий розповідає історію, в яких, як правило, відсутній (“текст у тексті”); 3) гомодієгетичний наратор в екстрадієгетичній ситуації — розказує власну історію, в

⁹⁸ Дотеперішні праці або були присвячені наративному аналізу творчості лише окремих письменників, або не мали характеру цілісного дослідження (були збірками окремих наратологічних праць), або ж використовували наратологічну методiku поряд з іншими підходами до тексту.

якій він фігурує як персонаж; 4) гомодієгетичний наратор в інтрадієгетичній ситуації — оповідач другого ступеня, що розповідає власну історію” (с. 39). Щоправда наведена класифікація наративних типів у Ж.Женетта вирішувала радше теоретичні проблеми, у монографії ж Л.Мацевко-Бекерської вирішені типи служать методичним потребам — дослідниця організувала увесь досліджуваний художній матеріал другого розділу у чотири головних параграфи, у кожному з яких проаналізувала тексти української малої прози кінця XIX - початку XX століття, що належать до одного з чотирьох наративних типів.

Третій розділ монографії — “Українська мала проза кінця XIX - початку XX ст.: наративна специфіка образотворення” — присвячено аналізу українських текстів зазначеного періоду за запропонованою знову ж таки Ж.Женеттом схемою: спершу розглянуті проблеми співвідношення порядку історії з порядком розповіді; тоді проблеми розповідного темпу і форм розповідного руху; далі проблеми наративної повторюваності подій історії; і, нарешті, проблеми модальності, тобто регулювання розповідної інформації за допомогою дистанції і перспективи (точки зору).

Монографія охоплює широке коло творів української літератури зламу століть — оповідання та новели Г.Барвінок, Т.Бордуляка, С.Васильченка, В.Винниченка, Г.Григоренка, О.Кобилянської, Н.Кобринської, С.Коваліва, О.Кониського, М.Коцюбинського, О.Маковея, Л.Мартовича, П.Мирного, І.Нечуя-Левицького, О.Пчілки, В.Стефаника, А.Тесленка, М.Черемшини, М.Яцківа.

Серед найбільш цитованих праць, окрім уже згаданого Ж.Женетта, підручник В.Шміда “Нарратологія”, праці М.Бахтіна, Ю.Лотмана, Б.Успенського. З українських учених — І.Денисюка, О.Гнідан, А.Островської, М.Кодака, Ю.Кузнецова, М.Ткачука, О.Ткачука, М.Легкого. Загалом список літератури налічує 287 позицій, із них 8 — іноземними мовами.

Монографія Л.Мацевко-Бекерської друкується за рішенням Вченої ради Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова від 27 лютого 2008 р. (Протокол № 6).

Рецензентами виступили доктори філологічних наук, професори В.С.Працьовитий (Львівський національний університет імені Івана Франка), А.О.Ткаченко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), М.П.Ткачук (Тернопільський національний університет імені Володимира Гнатюка).

Книга “Українська мала проза кінця XIX - початку XX століття у дзеркалі наратології” є вчасним і необхідним сьогодні актуалізатором наратологічних студій в Україні.

Ігор ПАПУША,

канд. філол. наук, доцент,

*докторант кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.*

УМОВИ ПРИЙОМУ МАТЕРІАЛІВ ДО АЛЬМАНАХУ

Науковий альманах “Studia methodologica” створено для публікування результатів досліджень у галузі методології гуманітарних наук. До альманаху приймаються наукові статті з проблем філософії та методології гуманітарних наук. Перевага надається статтям, що максимально відповідають профілю видання.

Альманах внесено до Переліку фахових видань ВАК України №5 від 10.05.2000 за спеціальністю “філологія”. Публікації в альманаху визнаються фаховими ВАК України згідно наказу №2-01/10 від 13.12.2000 за спеціальностями “філософія”, “соціологічні та політологічні науки”. Друкується за рішенням Ученої ради ТДПУ ім. В. Гнатюка.

Традиційними стали рубрики альманаху “Методологічні студії”, “Мовознавчі студії”, “Літературознавчі студії”. Редакція також зацікавлена в матеріалах до рубрик “Рецензії та огляди”, “Переклади” (українською або російською мовами). Матеріали друкуються мовою оригіналу із збереженням авторської стилістики. Авторам надсилається примірник альманаху. Примірник альманаху можна замовити за адресою редакції. Редакція залишає за собою право публікації матеріалів на сайті альманаху.

Увага! Редакція альманаху залишає за собою право на розміщення матеріалів кожного випуска на веб-сайті альманаху одразу після виходу його друкованої версії.

Вимоги до оформлення матеріалів. Матеріали приймаються у форматі .doc (Microsoft Word) або .rtf. Мінімальний обсяг статті — не менше 10 сторінок машинопису. Посилання необхідно робити за зразком: [Автор, рік: сторінка] або [номер позиції, сторінка].

Обов’язкова наявність даних про автора (прізвище, ім’я та по батькові повністю, науковий ступінь, місце роботи, посада, службова та домашня адреса, контактний телефон, адреса електронної пошти). Для студентів, аспірантів та пошукачів обов’язковою є наявність рекомендації наукового керівника. За відсутності даних про автора та рекомендації наукового керівника матеріали не будуть допущені до розгляду редакційною колегією.

Редакція просить надсилати матеріали за адресою: а/с 554, Тернопіль-27, 46027; або електронною поштою: dryuzavadsky@gmail.com.

В мережі Інтернет функціонує веб-сторінка альманаху за адресою
<http://studiamethodologica.com.ua>

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Шановні колеги!

18-23 травня 2009 р. у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка в межах постійно діючого симпозиуму "Об'єкт і суб'єкт гуманітарного пізнання" відбудеться **VIII міжнародна наукова конференція "Еволюція як методологічна та світоглядна проблема в гуманітарних науках"**.

Основна проблематика конференції

Методологічні та теоретичні аспекти тлумачення поняття "еволюція".

Еволюція змісту і форми в культурі та мистецтві.

Еволюція системи і системна еволюція. Еволюція знакових систем.

Еволюційні процеси та функції.

Логіка та закономірності еволюційних процесів.

Еволюція та дискретність.

Континует і еволюція.

Еволюція та альтернативні форми розвитку (революція, інволюція, емердженція).

Матеріально-предметні та ідеально-духовні параметри еволюції.

Історія еволюційних теорій.

Робочі мови конференції: польська, російська, українська.

Звертаємо увагу на особливості регламентної форми проголошення доповідей: проблемні питання доповіді відразу стають предметом дискусій чи обговорення, уточнюючі питання задаються по ходу повідомлення. Доповіді завершуються тоді, коли вичерпано потенційну проблематичність дослідження або ж чітко визначено перспективи наукових пошуків у певному аспекті. Така форма дозволяє максимально зосередитися на об'єкті та предметі дослідження, спонукає до аргументованого реагування на питання чи спростовування, ініціює плюралізм поглядів і доказовість їхнього відстоювання. Окрім доповідачів в обговоренні та дискусіях активну участь беруть також слухачі.

Заявки на участь у конференції надсилати до **14 квітня 2009 р.** за адресою:

Волковинському Олександру Сергійовичу,
вул. Укмергеська, 18, кв. 6,
м. Кам'янець-Подільський,
Хмельницька область,
32316.

Електронна адреса: **Volkovinskiy@kp.rel.com.ua** або ж **volkovynskiy@rambler.ru**

Факс: 8-03849 30783. Телефон: 8-03849 21580.

У заявці вказати тему доповіді; прізвище, ім'я, по-батькові; науковий ступінь, вчене звання; посаду, місце роботи; домашню адресу, робочу адресу; номери телефонів, факс; e-mail.

Оргвнесок — 75 грн.

Розміщення приїжджих учасників конференції планується в студентському гуртожитку і готелях міста. Витрати на проїзд, харчування і проживання — за рахунок учасників конференції чи сторони, що відряджає.

Передбачено знайомство з визначними пам'ятками м. Кам'янець-Подільського. Планується видання збірника за матеріалами конференції.

Подроблиці конференції та вимоги до оформлення матеріалів дивіться на сайті наукового альманаху "Studia methodologica" – <http://studiamethodologica.com.ua>.

Наукове видання

STUDIA METHODOLOGICA
Випуск 26

Відповідальний за випуск: Юрій Завадський

Підписано до друку 13.03.2009 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Папір офсетний. Тираж 300.

Адреса редакції альманаху: 46027, Тернопіль-27, а/с 554.
Науково-редакційний відділ Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка.
46027, Тернопіль, вул.М.Кривоноса, 2